

Kommunismens hot och löfte

Arbetarrörelsen i skuggan av Sovjetunionen 1917-1991

Red. Håkan Blomqvist och Lars Ekdahl

Utgiven av Carlsson Bokförlag 2002

Bidragen publiceras med tillstånd från författarna.

(2 bidrag – från Soledad Miguel och Jan Bolin – saknas. Orsaken är att de ej har kunnat tillfrågas)

Innehåll

Förord.....	1
Håkan Blomqvist: Inledning	2
Håkan Blomqvist: "Socialismus Asiaticus"	6
Försvar och lojalitet.....	20
Lars Björlin: Kultur och politik	22
Helene Carlbäck: Vision och verklighet. Kvinnan, familjen och staten i det tidiga Sovjetryssland	45
Werner Schmidt: Antikommunismen under <i>det korta 1900-talet</i> – en stereotyp i förvandling	63
Lars Ekdahl: Svensk arbetarrörelse på den tredje vägen?.....	82
Kjell Östberg: Inte som i Ryssland	99

Förord

Denna bok utgör en del av avrapporteringen från projektet Arioso vid Södertörns högskola som bedrivits under åren 1997 till 2002. Forskningsprojektet, som rubricerats ”Arbetarrörelsens roll i Östersjöområdet. Idéströmningar, vägar till inflytande och betydelse för samhällsutvecklingen under det ‘korta’ 1900-talet”, har samlat en bred miljö av forskare som utifrån olika perspektiv gripit sig an en serie teman för att belysa erfarenheter från arbetarrörelsens olika riktningar och olika tidsskeden. Därvid har frågor kring sovjetkommunismens inflytande, som attraktionskraft och hotbild, varit centrala och utgör även ett grundläggande tema i denna antologi. Forskningen har huvudsakligen finansierats av Östersjöstiftelsen, vilken också bidragit till publiceringen. För artiklarna svarar förstås de enskilda forskarna, för det redaktionella arbetet undertecknade.

Stockholm november 2002

Håkan Blomqvist Lars Ekdahl

Håkan Blomqvist: Inledning

Kommunismen, såsom den representerades av Sovjetunionen och den världskommunistiska rörelsen, har under det senaste decenniet varit föremål för ingående rannsaking. En strid ström av litteratur och källpublikationer har genomsköljt såväl Stalintidens terror som inbördeskrigets bortglömda fronter, den bolsjevikiska ideologin som Lenins personliga roll, den internationella kommunismens beroendeställning som dess nationella handlingsutrymmen och identiteter.

Tillgång till arkiv och nytt källmaterial efter Sovjetunionens upplösning har ibland kunnat sprida nytt ljus över händelseförlopp och företeelser, men kanske oftare preciserat och justerat bilden av tidigare kända förhållanden. I synnerhet är det själva tolkningen av den sovjetkommunistiska erfarenheten som tillförts dimensioner och perspektiv vilka – åtminstone inför en historieintresserad allmänhet – givit förnyad tyngd åt karaktäriseringen av sovjetkommunismen som det ena av 1900-talets två ödesdigra politiska projekt. Kommunismen och nazismen har i hög grad kommit att ses som ett tvillingpar vilket bär det historiska ansvaret för 1900-talets megadöd och *politicide*.

Mot en sådan bakgrund hade det möjligen legat närmare till hands att rubricera 1900-talskommunismens lyskraft med termer som ”förvillelse” och ”illusion” snarare än ”löfte”. För forskningsprojektet Arioso vid Södertörns Högskola hade emellertid ett sådant rubrikval känts missvisande. ”Arbetarrörelsens roll i Östersjöområdet. Idéströmningar, vägar till inflytande och betydelse för samhällsutvecklingen under det ‘korta’ 1900-talet”, bakom den korthuggna formuleringen, förkortad Arioso, döljer sig ett forskningsprojekt som inleddes 1997 kring olika aspekter av arbetarrörelsens praktik och idéliv i den skärningspunkt mellan öst och väst som vårt eget närområde erbjuder. Projektet förde samman forskare med skilda teman men som alla på ett eller annat sätt formulerade sig i förhållande till det kraftfält som sovjetkommunismen utvecklade. Inte med normativa utgångspunkter eller främst för att studera den sovjetiska erfarenheten själv, utan med syftet att undersöka dess innebörder för arbetarrörelsens ideologiska och politiska utveckling på andra håll – under det ‘korta’ 1900-tal som inleddes med den borgerliga 1800-talscivilisationens sammanbrott 1914 och präglades av den sovjetiska utmaningen fram till 1991. Ur det forskningsarbetet växte en gemensam problematik fram, i denna antologi uttryckt genom temat om kommunismen som både hot och löfte. På så sätt uppsökte Arioso-projektet en terräng som tenderat att lämnas obeaktad när rannsakingen och dekonstruktionen av sovjetkommunismen intagit huvudrollen.

Krigsutbrottet 1914 skulle sätta punkt för den borgerliga framgångsepok där den industriella revolutionen, teknologins landvinningar, imperialismen och liberalkapitalismen tyckts representera det oemotståndliga historiska framstegets epok. Under trumelden vid Somme och Verdun, de ryska massarméernas förintelse i öster och hungerupploppen i Berlin rämnade marken för den europeiska ordning vars huvuddrag utformats sedan Wienkongressens dagar.

Kriget och den ryska februarirevolutionen 1917 med bolsjevikernas maktövertagande i november samma år utlöste en kontinental händelsekedja som inom loppet av halvtannat år hade lagt det gamla politiska Europa i ruiner. Då var samtliga europeiska kejsardömen störtade och fyra imperier – de ryska, tyska, österrikisk-ungerska och osmanska – i upplösning. Proletära och nationella revolutionsrörelser, bondeuppror och soldatmyterier svepte fram där nyss kejsargården, junkrar och herrskapsfolk skinit ikapp med solen. ”Västerlandets undergång”, kulturens upplösning, barbariets triumf var hotbilder som kastade långa skuggor över de bildade klasserna och samhällsbärande eliterna.

När en viss europeisk stabilitet, med dussintalet nya stater och regimer, började etableras från 1921 inom versaillesordningens säkerhetssystem, med auktoritära regimer som spärrar i öster

och den balanserande weimarrepubliken i centrum, hade en systemfrämmande maktfaktor inte kunnat avlägsnas. Bolsjevikmakten i Ryssland hade överlevt mot alla odds, ett nytt kraftcentrum som för Europas samhällsbärande skikt representerade, med den svenske högerledaren Gösta Bagges ord, en *morbus asiaticus* ”som hotar att från den gamla pesthärden sprida sig över västvärlden”¹, men för krigströtta och fattiga folkmiljoner en förhoppning om en bättre tillvaro.

Under de följande sjuttio åren skulle ingen europeisk politisk kraft, ja ingen aktör i världspolitiken, kunna bortse ifrån den faktorn. Inte minst gällde detta för den internationella arbetarrörelsen där den sovjetkommunistiska utmaningen utkrävde ideologiska klargöranden, strategiska (om)prövningar och definitiva vägval. Visioner och lojaliteter ställdes inför avgörande prov, det allmänt formulerade och retoriskt hållna måste upp till praktiskt bevis. Vad var egentligen socialismen? Och hur kunde en möjlig väg dit formuleras?

För den socialdemokratiska vänster som tidigt anslöt sig till det sovjetiska exemplet och bildade nya kommunistiska partier i början av 20-talet blev efter hand bolsjevikmakten och sovjetstaten själv svaret. Genom en process av *bolsjevisering* arbetade sig grupperingar inom denna vänstersocialism tidigt bort från de erfarenheter och föreställningar man byggt på i den egna verkligheten för att försöka tillägna sig den ryska bolsjevismens och den kommunistiska internationalens strategier. *Lars Björlin* visar i sitt bidrag hur man från sovjetisk sida också på det kulturella området – inom den proletära idrottsrörelsen och Sällskapet Sovjetunionens Vänner – försökte utforma ett projekt för att stärka Kominterns och det sovjetiska kommunistpartiets positioner i den svenska arbetarklassen. Här antyds också de svårigheter man stötte på i mötet med den svenska verkligheten och SKP:s – det svenska kommunistiska partiets – djupt rotade socialdemokratiska och vänstersocialistiska traditioner.

När SKP å andra sidan vid andra världskrigets slut stod på tröskeln till ett politiskt genombrott med behov av att ”försvenska” partiet för att nå de socialdemokratiska massorna, framgick emellertid med vilken framgång den svenska vänstersocialismen till sist omvandlats och sammansmält med den sovjetiska förebilden. *Jan Bolins* bidrag, som undersökt det kommunistiska partiets lokala första majtaktik, visar hur identifikationen med sovjetkommunismen bland medlemmarna försvårade försöken att framstå som ett mindre ”ryskt” parti. Och hur det kalla krigets minskade utrymme för kommunismen paradoxalt återställde ordningen för många partimedlemmar.

Bruket av sovjetkommunismen som löfte i arbetarrörelsens interna kamp belyses på ett oväntat sätt av *Soledad Miguel* utifrån en helt annan geografisk horisont. Till skillnad från den svenska socialdemokratin intog den spanska grenen av Andra Internationalen, PSOE, i mitten av 30-talet en mycket positiv hållning till Sovjetunionen, men utan att mildra sina omdömen om den spanska kommunismen. Under trycket av hårda sociala strider och radikaliserings i det spanska samhället kom viktiga delar av den spanska socialdemokratin att i sin press hylla sovjetexemplet och framställa sig själva som dess verkliga motsvarighet i Spanien. En panegyrik som emellertid avtog i takt med den växande sovjetiska närvaron under inbördeskriget.

Som fränstötande hotbild av våld och diktatur kunde kommunismen hos socialdemokratin på närmare håll hellre forcera fram skärpta ställningstaganden för parlamentariska lösningar, kompromisser med den bestående ordningen och lojalitet med nationalstatens intressen och institutioner. Men som propagandistiskt löfte om ett jämlikare samhälle med ambitioner om social trygghet och full sysselsättning avkrävde kommunismen samtidigt socialdemokratin resultat. På så sätt bidrog den till att både stänga dörrar för socialistiska alternativ med demokratisk inriktning och till socialdemokratin rastlösa sökande efter en väg mellan

¹ Gösta Bagge ”Socialism och bolsjevism”, *Svensk Tidskrift* häfte 4, 1919 s 237

kapitalism och kommunism. Det menar åtminstone *Lars Ekdahl* i en diskussion om den svenska socialdemokratins tredje vägar som regelmässigt tagit av åt pragmatiska håll där socialismen efter hand tömts på de frågor om makt och ägande som en gång utgjorde rörelsens ideologiska hjärtmuskel.

Den pragmatiska orienteringen efter resultat, som otvivelaktigt också flöt in – och under efterkrigstiden kraftigt förbättrade arbetarklassens levnadsvillkor –, kan uttrycka en möjlighet som historikern Eric Hobsbawm formulerat med ett drastiskt förslag: Den alternativa ordningen i Sovjetunionen, där den kapitalistiska egendomen exproprierats till förmån för en statsekonomi, lyckades aldrig förverkliga sina löften till den egna befolkningen. Istället blev Sovjetkommunismen sin fiendes, den liberala kapitalismens, räddning! Det skedde dels genom segern över Hitlertyskland och dels genom att hotbilden från öster bröt ner motståndet inom kapitalismen mot genomgripande sociala reformer och ekonomisk planering.²

I så fall transporterades kommunismens radikala löften om drastiskt förbättrade villkor och tryggare utkomst för arbetarklassen genom en historisk paradox till den specifika samhällskompromiss som under efterkrigstiden växte fram i väst under USA:s dominans – med just antikommunismen som ideologiskt kitt. Det hävdar Werner Schmidt som valt att fokusera på antikommunismen som ideologiskt-politiskt instrument för vitt skilda syften och samhällspolitiska projekt. Genom ett antal ögonblicksbilder från övervakningen av den svenske kommunistledaren C H Hermansson framträder kontrasten mellan hur antikommunismen brukades på Tredje Rikets sida fram till världskrigets vändpunkt – för att endast några korta år senare göra tjänst hos västsidan under det kalla kriget, men i händerna på samma personer.

Att motståndet mot kommunismen inte alltid, inte ens inom arbetarrörelsen, formulerades utifrån de demokratiska argument vi känner från efterkrigstiden, berörs av Håkan Blomqvist i en studie av hur bolsjevismen inledningsvis kunde ses som ett ”orientaliskt” och rasfrämmande hot inte bara från högern utan även från ledande svenska socialdemokrater. Ett annat sätt att belysa hur kommunismen kunde betraktas från andra utgångspunkter än de vi blivit vana vid utgörs av Helene Carlbäcks framställning av den sovjetiska familjepolitiken under mellankrigstiden. Det bolsjeviska ”genusexperimentet” sätts här in i ett större samtida europeiskt sammanhang, varvid frågan ställs om hur det var möjligt för bolsjevikerna att föreställa sig en så radikal omvälvning, som den nya ryska familjelagstiftningen åsyftade, i ett Ryssland som på många sätt låg långt efter de tongivande staterna i Europa vid samma tid. I sin analys av de svenska reaktionerna på det försök som gjordes i Sovjet, har Carlbäck valt att visa hur arbetarrörelsens kvinnotidningar använde det sovjetryska experimentet för att främja den egna kvinnosakens hjärtefrågor i Sverige.

Kanske det var just den typen av visioner och löften, realistiska eller ej, som kunde ge sovjetkommunismen attraktionskraft även för generationer som gjorde sin politiska debut långt efter att den unga revolutionsbolsjevismen bleknat bort. 68-generationens nya vänsteraktivister betraktade allmänt den sovjetiska senkommunismen med avsky, men som Kjell Östberg framhåller, knöt nära nog varje ny vänstergrupp sin identitet till något skede i den sovjetkommunistiska historien. I kamp mot ”stalinismens” eller ”revisionismens” eller ”social imperialismens” hot nedkallades löftet från Oktoberrevolutionen eller ”tredje periodens” eller folkfrontens dagar. Att ingen vänster riktning av betydelse kunde stå helt fri från den sovjetiska erfarenheten säger något om dess centrala innebörd för 1900-talets arbetar rörelse.

Hot och löften – illusoriska eller reella, fränstötande eller attraherande – hos skilda människor och samhällsgrupper gav det korta 1900-talets största alternativa politiska projekt helt olikartad återklang. Oavsett substansen i de lockelser eller förhatligheter som utgick från sovjet-

² E J Hobsbawm Ytterligheternas tidsålder. *Det korta 1900-talet: 1914-1991* Stockholm 1997 (1994) s 24,105

kommunismen kom dessa att bidra till ut- och omformningen av den värld som 1900-talet lämnade efter sig. Det gällde för det lilla perspektivet, som i praktiska förstamajarrangemang en mellansvensk industristad eller i grälen bland 68:s smågruppsvänster. Och det gällde för de stora skeendena, som utformningen av efterkrigstidens välfärdsstater och västorienterade samhällskompromiss. När verkanskraften från det korta 1900-talet idag klingar al och den nya världsordningen omsluter alltmer av samhällslivet och enskilda människors erfarenheter har nya hot intagit de gamlas plats, I vad mån också nya löften, av den dimension som sovjetkommunismen representerade, kommer att gripa in: människornas tillvaro är en ännu oskriven historia.

Håkan Blomqvist: "Socialismus Asiaticus"

Bolsjevismen som orientaliskt hot för svenska socialdemokrater

Bolsjevismen är och förblir i vårt sociala klimat en främling med främlingsmärket outplånligt inristat på sin panna. Den är orientalisk i sin despotism, orientalisk i sin dyrkan av våldet.¹

Att bolsjevikrevolutionen i Ryssland 1917 kritiserades av den svenska socialdemokratin för dess våldsmetoder och demokratiska övergrepp är välkänt. Men det var, som Gustav Möller uttryckte det, inte revolution i sig, eller ens "proletariatets diktatur" som sådan, ledande socialdemokrater inledningsvis fördömde: "Det folkflertal, som icke är beslutet att i nödfall genom revolution erövra samhällsmakten kan icke begära respekt från det maktägande mindretallets sida" kunde Möller formulera sig.² Och en rysk "proletär diktatur" i Marx eller Kautskys mening, alltså en ren socialistisk regering i Pariskommunens efterföljd, skulle ha "hälsats med hänfört jubel bland all världens arbetare såsom den allmänna socialistiska vårens första förebud".³ Det ryska bolsjevikstyret hade emellertid inget som hels släktskap med ett sådant styre, löd den socialdemokratiska kritiken. Det utgjordes istället av ett dåraktigt försök att genom en minoritetsdiktatur söka "dra historien vid näsan"⁴ och införa politiska och ekonomiska förhållanden för vilka det ryska samhället inte ännu var moget. Vid slutet av en sådan väg stod ingen socialism att finna, utan bara ett "slaveri, värre än forntidens".⁵

Följande uppsats har inte ambitionen att skärskåda den "gamla" socialdemokratiska arbetarrörelsens inställning till bolsjevismen och den ryska Oktoberrevolutionen i hela dess bredd. Inte heller är avsikten att söka ringa in den dominerande tendensen i den socialdemokratiska hållningen. Syftet är istället att fästa uppmärksamheten på ett inslag i reaktionerna från den svenska socialdemokratins offentlighet som inte brukar behandlas. En, med ett slitet modeuttryck, tankefigur som då och då gästas det undersökta materialet, en tråd som ibland kraftfullt, ibland otydligare, kan skönjas inflätad i den stora ideologiska väven.

Att den långt ifrån representerade hela denna väv ska understrykas. Ledande socialdemokrater gick tvärtom ofta i skarp opposition mot tidens rastankar och chauvinism, något som också speglas i det undersökta socialdemokratiska tidningsmaterialet. Och allmänt representerade socialdemokratin en motvikt mot socialdarwinism och det militanta eurocentrerade ras- och övermänniskotänkande som präglade det sena 1800-talets och tidiga 1900-talets imperialistiska dagordningar.⁶ Men den saken får anses vara känd, och tillhör socialdemokratins egen självbild. Här är syftet att belysa det mindre välkända, som även det hade sin betydelse när ideologiska och politiska positioner utvecklades.

¹ Arthur Engberg *Social-Demokraten* 13/2 1927

² Gustav Möller "Den sociala revolutionen" *Tiden* nr 6 1918 s 251. (Pagineringen följer här och vidare de inbundna årgångarna av tidskriften.)

³ Gustav Möller "Bolsjevikerna – deras fredsprogram och fredsmöjligheter" *Tiden* nr 11/12 1917 s 351. Se också Gustav Möller "Den europeiska revolutionen" *Tiden* nr 1 1918 s 43 där han gör skillnad mellan "proletariatets demokratiska diktatur" och vad han såg som bolsjevikernas "personliga diktatur".

⁴ För denna uppsats har använts den svenska socialdemokratins offentlighet såsom den uttryckts i första hand genom partiets teoretiska tidskrift *Tiden* 1914-21, tidningarna *Social-Demokraten* och *Arbetet* (1917-19, 1921, 1924-25 samt 1927), Socialdemokratiska ungdomsförbundets tidskrift *Frihet* 1917-21 samt broschyrer av partiföreträdare.

⁵ Möller *Tiden* nr 1 1918

⁶ För den europeiska imperialismen och dess ideologier se Eric Hobsbawm *Imperiernas tidsålder* Stockholm 1989 s 79ff, s 190ff samt s 329ff. Se också Edward W. Said *Kultur och imperialism* Stockholm 1995 samt Ania Loomba *Colonialism/ Postcolonialism* London, New York 1998, kapitlet "Race, Class and Colonialism" s 123ff

Historiematerialismen

Teoretiskt vilade den svenska socialdemokratins avståndstagande från bolsjevikrevolutionen på vad man såg som det historiskt omöjliga i att bryta sig ut ur samhällsutvecklingens obönhörliga kedja, såsom denna framställts av den marxistiska historiematerialismen inom Andra Internationalen. Socialismen kunde, enligt detta synsätt, endast växa fram ur de förutsättningar ett fullt utvecklat kapitalistiskt industrisamhälle erbjöd. En expansion som förflöt lagbundet förankrad i produktivkrafternas utveckling och tryck på produktions- (ägende-) förhållandena. Den socialdemokratiska arbetarrörelsens uppgift i denna oemotståndliga, ytterst ekonomiskt grundade, process var att förbereda arbetarklassen, organisatoriskt och medvetandemässigt, på dess historiska uppgift att överta samhällsrodret.⁷ Den evolutionära tillförsikten i doktrinen matades oavlåtligt ut till de socialdemokratiska leden från såväl sofistikerade filosofiska utläggningar som Arthur Engbergs i *Tiden*⁸ till mer folkliga och religiöst färgade, som i den socialdemokratiska kvinnorörelsens *Morgonbris*, där ”socialismen ur evolutionslärans synpunkt” kunde beskrivas som själva livets oavlåtliga kosmiska växande och strävan efter fullkomning: ”Livet skapar sin klädnad i harmoni med sitt eget utvecklingsstadium och därför går även formernas sammansättning mot ständigt högre fullkomning.”⁹ Att försöka införa socialistiska egendomsförhållanden i ett efterblivet bondeland skulle däremot medföra ”att maskinen kommer i olag, att den ränner ut i det okända och förorsakar kaos”.¹⁰ För den socialdemokratiska kritiken var det ofrånkomligt att ett sådant försök skulle leda till ett despotiskt styre där det gamla samhällets barbariska förhållanden trängde undan alla högre ambitioner. Resultatet kunde bara bli ett nytt klassamhälle och ”socialismen” en maskerad i syfte att dölja verkligheten. Synsättet omfattades (i sin marxistiska tappning) även av den ryska socialdemokratins bolsjevikfraktion ända fram till våren 1917 då Lenins så kallade Aprilteser ställde allt på huvudet och förde fram arbetarrådets makt som omedelbar uppgift för den revolutionära utvecklingen.¹¹

Bolsjevikernas maktövertagande fördömdes därför inte bara från socialdemokratins sida för att det medförde våld, förtryck och inbördeskrig. Följden riskerade också att bli att socialismen i grunden misskrediterades inför den framtid i Ryssland då den kunde – och måste – etableras. För att inte tala om i de avancerade nationer där utvecklingen redan närmat sig den punkten. Möller kunde till och med välkomna de finska socialdemokraternas nederlag i inbördeskriget 1918 eftersom en seger för de finska revolutionärerna, genom Finlands underutveckling, ”skulle ha skapat ett samhälle, som lidit av obotlig tvinsot. Detta skulle i djupet ha skakat själva tilltron till socialismens samhällssystem och kommit massorna att se räddningen i en återgång till privatkapitalistisk drift.” Revolutionens eventuella seger skulle, menade

⁷ För en kritik av Andra Internationalens ”attentistiska” historiematerialism och evolutionära dogmatism se Werner Schmidt *Kommunismens rötter i första världskrigets historiska rum. En studie kring arbetarrörelsens historiska misslyckande* Stockholm 1996 s 55ff

⁸ Arthur Engberg ”Den materialistiska historieuppfattningen och Marx’ historiefilosofi”, *Tiden* nr 5-6 1920 s 217ff

⁹ ”Socialismen från evolutionslärans synpunkt” *Morgonbris* julnummer 1920, s 12 [signaturen -g]. Denna kosmiska utveckling gällde, enligt författaren, alla mänskliga förhållanden: ”Så är förhållandet med solsystemet, planeter, världar, samhällssystemer, människoraser, ja, i logisk konsekvens därmed, även med oss enskilda människor.” Det marxistiska talet om växande produktivkrafter kollision med föråldrade produktionsförhållanden kunde uttryckas: ”Fysiska atomer (...) ingå olika föreningar som bilda kroppar eller höljen åt livet, men när den skapade formen blivit utnött eller för trång för detta växande liv upplöses den och dess atomer skingras för att ingå nya föreningar, skapa nya kroppar”. Detta var en obetinglig utvecklingslag som inte kunde hejdas: ”Då livets mål är fullkomning och dess medel utveckling, förstå vi att det i det stora hela, inte kan bli tal om möjligheten av en tillbakagång, om än aldrig så skenbar tidtals (...).”

¹⁰ *ibid*

¹¹ VI Lenin ”Om proletariatets uppgifter i den nuvarande revolutionen” *Valda verk* band II, första delen, Moskva 1956 s 7ff

Möller, ha ”givit socialismen dödsstöten” just bland dem som i framtiden skulle vara dess bärare gentemot kapitalismen.¹²

Önskan om nederlag för prematura socialistiska försök i sinnevärlden, för att åt framtiden rädda socialismen som idé, kan ses som oväntad från företrädare för en rörelse som annars berömde sig för sin materialistiska verklighetskontakt. Men det var den evolutionära socialismens ideologiska hjärterot som ifrågasattes när finska eller ryska socialdemokrater i bolsjevikisk tappning tog till bössorna. Och sådana utmaningar riktades mot en värld, ett samhällsprojekt, som även socialdemokratin utgjorde en alltmer integrerad del av.

På idéernas område, som vi här valt att stanna vid, visade sig Andra Internationalens historiematerialistiska tradition kunna förena flera mäktiga tankeflöden som alla, på sitt sätt, kunde ge djupare argument mot bolsjevismen.

Eurocentrerad utvecklingsplan

Som mekanisk utvecklingslära, inspirerad av tidens naturvetenskap och upplysningsfilosofi, utgjorde socialdemokratins historiematerialism en eurocentrerad planritning över politikens och historiens förlopp.¹³ I likhet med andra av tidens utvecklingsmodeller¹⁴ tyckte sig Andra Internationalens historiematerialister inte bara kunna fastställa vilka faser eller stadier de europeiska samhällena genomgått – utan även vilka som väntade. Ja, vilka varje samhälle hade att genomgå på sin väg från klasssamhällets mörker till förnuftets rike. Tanken utgjorde en kraftfull bundsförvant för en socialdemokrati som därigenom kunde kämpa med historien på sin sida. Industriell utveckling och arbetarklassens tillväxt utgjorde en oemotståndligt verkande rörelse under kampen för demokrati och socialism – i en organisk samhällsutveckling från enkelt till sammansatt, lägre till högre, omedvetet till medvetet. Den var att ”se ljuset bakom det svartaste mörker, att se mening även i det till synes meningslösa”,¹⁵ att ”aldrig [bli] hopplöst förtvivlad inför vad som än inträffar”,¹⁶ att ”vad som än händer och sker i vår tid, ja, då ta vi även det med sinneslugn och jämnmod”.¹⁷

¹² Möller *Tiden* nr 6 1918 s 251

¹³ Werner Schmidt karaktäriserar denna socialdemokratiska marxism som vilande på en ”ekonomistick historie- och samhällsuppfattning [som] förlänades naturvetenskaplig status genom att sammanlänkas med Darwins evolutionslära”, Schmidt s 55ff. Nils Karleby uttrycker sambandet i *Frihet* nr 12 1918: ”Det är icke en tillfällighet, att Karl Marx’ och Charles Darwins avgörande arbeten båda utkommo samma år, 1859. [Karleby syftar då för Marx’ del på ”till kritiken av den politiska ekonomin”, förstudiet till *Kapitalet* som utgavs åtta år senare. min anm.] Ty med dem bröt utvecklingsläran, hos Marx på det sociala, hos Darwin på det biologiska området, genom. Utvecklingsläran, tanken på allts [sic] organiskt skeende utveckling (...).” Gunnar Gunnarsson anser, i bidraget ”Kautsky, Bernstein och Marx” i antologin *Bilden av Branting*, red Jan Lindhagen, Stockholm 1975 s 232: ”Den Andra Internationalens marxister konstruerade på grundval av en filosofi som vacklade mellan mekanisk materialism och nypositivism å ena sidan, nykantianism å andra sidan en naturalistisk uppfattning av den samhälleliga ekonomin.”

¹⁴ ”Själva idén om framåtskridandet var grundvalen för denna tids tänkande”, sammanfattar Eric Hobsbawm, i Hobsbawm, E J *Kapitalets tidsålder* Stockholm 1981, s 343, och att periodisera framåtskridandet i generaliserade stadier var självklart inom de flesta discipliner, från naturvetenskapens geologiska tidsåldrar och den biologiska utvecklingsläran till Hegels historiefilosofi, Comtes positivism och Taylors kulturanthropologi. Där Hegel, med statsformen som mått, såg människornas historia klättra från asiatisk despotisk barndom till de germanska folkens fulländning av folkstaten, inriktade sig Comte och Taylor på mentala eller kulturella utvecklingsstadier från religiositet och vildhet till vetenskap och civilisation. Se Hobsbawm 1981 s 361f. För en framställning av hur evolutionära historiska stadiemodeller förhöll sig till idéer om den indoeuropeiska civilisationens väg till herravälde, se Stefan Arvidsson *Ariska idoler. Den indoeuropeiska mytologin som ideologi och vetenskap* Stockholm 2000

¹⁵ *Morgonbris* nr 1 1921 s 9 ”Socialismen från evolutionslärans synpunkt. forts”

¹⁶ *Morgonbris* julnummer 1920

¹⁷ *ibid*

Men den kunde brukas även för vidare syften. När den tyske socialdemokraten Eduard David på Andra Internationalens kongress i Stuttgart 1907 pläderade för en positiv grundinställning till kolonialismen var det med obligatoriska hänvisningar till historiematerialismen.¹⁸ Vad skulle hända om kolonierna återlämnades ”till de infödda”, frågade David. ”Humaniteten skulle inte råda i dem, utan de skulle falla tillbaka i barbariet. (...) Också kolonierna måste gå igenom kapitalismen. Inte heller där hoppar man direkt från vildheten till socialismen. Kapitalismens smärtsamma väg undgår mänskligheten ingenstades och just enligt Marx’ vetenskapliga åskådning är denna väg en förutsättning för ett socialistiskt ordnat näringsliv.”¹⁹ Inom den svenska socialdemokratin, vars ombud på socialistkongressen i Stuttgart enhälligt röstade för ett positivt ställningstagande till kolonialismen²⁰, var generositeten på samma sätt stor gentemot tidens allmänna evolutionära förhållningssätt, från det liberala civilisationstänkandet till den europeiska rasideologin. I mötet med den ryska bolsjevismen aktiverades hela denna arsenal av utvecklingsidéer som kunde förenas inom den socialdemokratiska föreställningsvärlden.

Barbariskheten

Med bolsjevikernas maktövertagande kom ett centralt tema i den socialdemokratiska kritiken att utgöras av den låga ryska kulturnivån. Hur kunde Lenins socialdemokrater ”med känsla av ansvar inför sanning och vetenskap, ett enda ögonblick (...) drömma om att bygga upp från idag till i morgon en ny social organisation med stöd endast av detta utpinade, förtrampade, råa och okunniga människomaterial, så genomdränkt av hela det nuvarande samhällstillståndets bottenlösa egoism och slaveri”?²¹ De element som understödde den bolsjevikiska regimen kunde beskrivas som rent ”slödder” och ”alla slags tvivelaktiga och demoraliserade existenser”.²² Vanligt var att masstödet för bolsjevikerna²³ tillskrevs soldaterna, ”soldatesken”, som till överväldigande delen rekryterats från bönderna. ”(...) bönderna hava för närvarande den faktiska makten, fast de hava den i egenskap av soldater. Soldatmassan i Ryssland är så att säga bondeklassens maktägande organ”, kunde Möller uttrycka det²⁴ och utveckla temat om de analfabetiska böndernas obildning: ”(...) vad kunna dessa människor fatta av det allmänna broderskapets idé? Vad förstå de av den strålande tanken på proletarietets universella solidaritet?”²⁵ Det var avskyvärt att, som bolsjevikerna, ”idealiserar förmågan hos de bottenokunnigaste att förstå och realisera de djupaste och största idéer, som mänskligheten

¹⁸ På Andra Internationalens kongress i Stuttgart 1907 skärptes de motsättningar i kolonialfrågan som blossat upp på Amsterdamkongressen tre år tidigare. Ett majoritetsförslag från kongressens kolonialkommission förklarade att socialdemokratin inte ”principiellt” tog avstånd från kolonialpolitik och att en sådan ”under en socialistisk regim” kunde fungera ”i civilisationens intresse”. Förslaget röstades ned av en knapp antikomperial majoritet (127 röster mot 109) av ombud från flera Östeuropa och smånationer utanför de europeiska kolonialimperierna. Se Jan Sandegren *Arbetarklassen och de förtryckta folken* Stockholm 1974 s 72ff, samt *Histoire de la IIe Internationale*, VIII, Tome 17, Genève 1985, faksimil över protokoll från ”Congrès socialiste international Stuttgart 6-24 aug 1907” s 639ff

¹⁹ *Histoire* s 546ff, Sandegren s 81.

²⁰ Sandegren s 85. Bland de svenska 19 delegaterna återfanns vid sidan av Hjalmar Branting bl a A C Lindblad och F W Thomson, fackföreningsmännen Herman Lindqvist, Ernst Söderberg och Charles Lindley. Där var även botanikprofessorn Bengt Lidforss och Fabian Månsson samt från ungdomsförbundet Gustav Möller och C N Carleson. Den sistnämnde var även ledamot av kongressens kolonialkommission. *Histoire* s 400

²¹ Signaturen BD (Sven Backlund) i *Social-Demokraten* 9/11 1917

²² Paul Axelrod ”De bolsjevikiska herostraternas terroristiska regim”, *Tiden* nr 11-12 1917 s 383

²³ Att 1917 års ryska bolsjeviker i våra dagar ofta beskrivits som en mycket liten isolerad sekt, exempelvis i Richard Pipes *Den ryska revolutionen* Stockholm 1997, var föga tröst för de ryska bolsjeviker och socialrevolutionärer som, när det begav sig, översköldes av massöverströmningen till bolsjevismen i storstäderna och på västfronten hösten 1917. Se exempelvis Rex Wade *The Russian Revolution, 1917* Cambridge 2000, s 239

²⁴ Möller, Gustav *Tiden* nr 11-12 1917 s 355

²⁵ *ibid* s 356

sett födas”.²⁶ För Möller stod den ryska arbetarklassen ”intellektuellt högre” än bönderna men utgjorde inte grundvalen för bolsjevikernas makt.²⁷ Den ryska socialdemokratins nestor Paul Axelrod, som ymnigt publicerades av den svenska socialdemokratin, ansåg däremot att bolsjevikernas stödtrupper utgjordes av både bönder och arbetare, men dessa leddes ”långt mindre av klassmedvetande i modern mening än av helt andra rent materiella grupp eller t o m rent egoistiska strävanden, längtan efter lugn för sin egen person och efter tillfredsställelse av sina materiella önskningar”.²⁸ Även för signaturen N Strannikov, Nils Lindh, som visserligen kastade sig mellan olika förklaringar och versioner, återfanns arbetare bakom bolsjevikerna, men inte som klassmedveten arbetarklass. En sådan arbetarklass hade 1917 befunnit sig ”i själva sitt tillkomststadium” men därpå ”fullständigt eliminerats” av bolsjevikerna.²⁹ Kvar fanns istället ”en hord djupt olyckliga, vilsna, förtvylade människor, som (...) nu sjunkit ner till absolut apati, fullkomligt likgiltig för allt utom det enda rent elementära begäret att få något att äta (...)”³⁰ Men samtidigt ansågs bolsjevikerna ha verkat därhän ”att arbetarklassens psyke genomförgiftades, att proletariats spirande klassmedvetande ända till brodden utrotades medan det samtidigt uppammades en ny slags, om jag så må uttrycka mig, proletariats överklasskänsla, i kraft därav av att man så att säga vänt upp och ned på klassamhället, så att arbetarklassen kom ovanpå och därmed trädde i besittning av den till samhällets botten nedstörtade forna förtryckar- och utsugarkassens ledigvordna privilegier att förtrycka och suga ut”.³¹

De svenska vänstersocialister som tog parti för bolsjevikerna hade ”ingen aning om det ryska folkets kulturgrad och psyke” och insåg inte det orimliga i att ”ett folk av analfabeter, på 1600-talets kulturella nivå” skulle kunna ta ett språng till en kommunistisk samhällsorganisation.³² ”Vilket avgrundsstup [sic] av dåraktighet att se Europas okunnigaste folk som dess föregångsfolk!”³³

En intressant aspekt av socialdemokratins föreställning om det ”råa och okunniga” ryska folket rör förstås möjligheterna av en demokratisk rysk utveckling över huvud taget. Kunde en sådan på allvar tänkas med ett dylikt människomaterial? Omedelbart efter Februarirevolutionen, när den svenska socialdemokratins bundsförvanter utövade inflytande på den borgerligt ledda provisoriska regeringen i Ryssland, gavs gärna en annan bild av de kulturella förutsättningarna. I en artikel i *Tiden* av den lettiske socialisten Paul Olberg jämförs den ryska revolutionen med den franska och arbetarklassen, men även bönderna, framhålls för sin ”betydande revolutionära erfarenhet. Stora lager av dessa klasser hava åtnjutit grundlig socialistisk uppfostran.”³⁴ Med bolsjevikernas maktövertagande, och dess uppenbara masstöd också inom industriarbetarklassen³⁵ förändras bedömningen. I fördömandet av bolsjevikernas

²⁶ ibid

²⁷ ibid s 357

²⁸ Axelrod *Tiden* nr 11-12/1917 s 383f. Paul Axelrod var vid sidan av Georgij Plechanov en av den ryska marxismens pionjärer. Tillsammans med Julius Martov tog han initiativ till mensjevikfraktionen i samband med den ryska socialdemokratins splittring 1903, valdes till Petrogradsovjeten 1917 men gick i landsflykt efter bolsjevikernas maktövertagande. Han försökte, bl a från Stockholm, förena de olika mensjevikströmningarna och vinna gehör för en ”socialistisk intervention” mot bolsjevikmakten. Se Abraham Ascher *Pavel Axelrod and the Development of Menshevism* Cambridge Mass. 1972

²⁹ N Strannikov ”Bolsjevikmaktens ‘underlag’ – arbetare och bönder”, *Tiden* nr 7 1918 s 298

³⁰ ibid s 303

³¹ ibid s 301f

³² Signaturen Duo. ”Bolsjevismen som den är”, *Social-Demokraten* 6/11 1918

³³ Sven Backlund ”Bolsjevismens faror och misstag”, *Tiden* nr 11-12 1917 s 21

³⁴ Paul Olberg ”Den ryska revolutionen”, *Tiden* nr 5 1917 s 15

³⁵ Detta förhållande noterades även ibland inom den svenska socialdemokratin, se exempelvis Heinrich Weber ”Bolsjevikerna och socialdemokratin”, *Tiden* nr 3 1918 s 112: ”Oktoberrevolutionen var en seger för det ryska proletariats, vars ledare bolsjevikerna idag äro. Med deras öde är den ryska arbetarklassens sammanknipat.” Weber kritiserar bolsjevikerna för att ha dragits med ”i proletariats tillfälliga illusioner” istället för att ha hållit fast vid ”den marxistiska analysen”.

diktatur och förtryck av socialdemokratiens ryska meningsfränder – för att inte tala om sovjetregeringens kritiserade fredsutspel³⁶ – används flitigt bilden av de ”på den primitiva utvecklingsnivån stående massorna”.³⁷ Den vanliga anklagelsen mot bolsjevismen för ”elitism” tycks ofta snarare vänd upp och ned och riktas mot att bolsjevikerna bara är ”hjämlösa dockor i elementens händer”.³⁸ Bland de ryska massorna ha ”nöden, smutsen, okunnigheten och dryckenskapen härjat” och ”därovanför /har/ funnits egentligen blott detta: ett tunt lager av godsägare och borgare, vidare den fåtaliga intelligens, som nu förföljs till blods (...)”.³⁹ Det ”intellektuella avantgardet var på det klara med denna politiska omogenhet hos de ryska arbetarmassorna och betraktade just därför strävandet efter regeringsmakten som för tidigt.”⁴⁰ ”Stora demokratiska massor” som befann sig i ”ett halvbarbariskt tillstånd” på en ”mycket låg kulturell, andlig och politisk utvecklingsnivå”, hur skulle de kunna styra ett samhälle?⁴¹

Asiatiskheten

Föreställningen om barbariskheten hade djupa rötter i synen på det ryska som hot.⁴² Arbetarrörelsens framväxtperiod sammanföll med upptrappningen av den ryska hotbilden inom Sveriges ledande kretsar.⁴³ Och även om socialdemokratin värjde sig mot den antiryska patriotismens rustningsiver ingick det ryska hotet också naturligt i arbetarrörelsens världsbild. Tsardömet betraktades som den europeiska reaktionens bålverk mot varje rörelse för medborgerliga friheter och sociala reformer. Ryska liberaler, socialdemokrater och nationella minoriteter undertrycktes brutalt och feodala förhållanden som sedan länge övervunnits i väster förblev i mycket orubbade i öster. Det var där ”faran för framsteget och kulturen” låg, kunde Carleson uttrycka det.⁴⁴

Gentemot högerens kritik av arbetarrörelsen för bristande försvarsvänlighet och fosterlandskänsla inför hotet från öster, sökte socialdemokratin vända på steken. Det var högeren som vänslades med den ryska aristokratin och lät sig gynnas av tsarismens förtryck mot demokratin, invände man. Det var kapitalisterna – exempelvis i form av de skånska betkungar som för att underminera det nystartade lantarbetareförbundet använde ”främmande inkräktare i landets modernäring”, polska galizier – som begick landsförräderi och riskerade att öppna portarna för invasion från ”det hungrande Rysslands millionhav av människor”.⁴⁵ Förryskningskampanjerna i Finland från slutet av 1890-talet och det blodiga krossandet av 1905 års ryska revolution bidrog till att göra Tsarryssland till själva inkarnationen av hotet mot arbetarrörelsen. När rustningshögeren, med Sven Hedins ”Ett varningsord” som appell, i början av

³⁶ *Tidens* första fördömande artikel av bolsjevikrevolutionen riktas mot just den nya sovjetregeringens fredsprogram som anses fullkomligt orealistiskt och endast gynna ”den för världsdemokratin farligaste parten”, det vill säga Tyskland. Gustav Möller, *Tiden* nr 11-12 1917 s 253

³⁷ Axelrod *Tiden* nr 11-12 1917

³⁸ N Strannikov *Tiden* nr 7 1918 s 296

³⁹ Duo i *Social-Demokraten* 6/11 1918

⁴⁰ Axelrod *Tiden* nr 11-12 1917 s 385

⁴¹ *ibid*

⁴² För en diskussion om det ryska som främmande se Martin Malia *Russia under Western eyes. From the Bronze horseman to the Lenin Mausoleum* Cambridge Mass 1999. Se också, för svensk del, Engman Max (red) *Väst möter öst: Norden och Ryssland genom historien* Stockholm 1996

⁴³ Gunnar Åselius menar i *The ‘Russian menace’ to Sweden. The Belief System of a Small Power Security Elite in the Age of Imperialism* Stockholm 1994 s 7 att just åren 1880-1914 utgjorde en höjdpunkt av rysskräck inom ledande svenska kretsar. Christer Strahl menar i sin *Nationalism och socialism. Fosterlandet i den politiska idédebatten i Sverige* Lund 1983 s 35 att från och med den fransk-ryska alliansen 1894 skulle ”farhågorna för ett ryskt anfallskrig mot Sverige (...) dominera vår utrikespolitiska debatt ända fram till 1914”.

⁴⁴ Carleson citerad av Strahl s 68

⁴⁵ För debatten om ”slavimporten” se Tomas Hammar *Sverige åt svenskarna. Invandringspolitik, utlänningskontroll och asylrätt 1900-1932* Stockholm 1964 s 43ff

1910-talet larmade om växande ryskt invasionshot, kunde motagitationen från arbetarrörelsehåll utmåla Hedin själv som ”tsarvän” utrustad med ”asiatiska stövlar”.⁴⁶

Det var egentligen först med utbrottet av världskriget 1914 och Rysslands anslutning till ententen som frågan om det ryska hotet rördes till inom socialdemokratin. För ententvänner som Hjalmar Branting stod Ryssland plötsligt på demokratins sida mot den tyska militarism vars övergrepp ställdes i främsta rummet. Bland socialdemokrater som ännu uppfattade Tyskland som civilisationens och kulturens värn mot den tsaristiska reaktionen skedde ingen motsvarande omvärdering. I exempelvis den socialdemokratiske professorn Gustaf Steffens tappning förenades föreställningen om den ryska tsarismens absolutism med tidens karaktäriseringar av kulturnivåer och nationell egenart. Ryssland var, för Steffen, ett ”Asien med sitt tröga mongoleri” och absolutismen reducerades inte till tsarismen som styrelseskick utan var rotad i den ryska folksjäl: ”Svärmeri, hopplöshet, fanatism, fatalism, blind underkastelse, blinda uppror, genialiskt prat i all oändlighet, *nitschevo* då det gäller handling och moral – sådan är den ryska själen, en de världserövrande hordernas själ, men icke kulturens själ.”⁴⁷ Ryssen var ”för litet person, för mycket formlös massmänniska” och som sådan alltid opålitlig och moraliskt likgiltig.⁴⁸

Uteslutningen av Steffen och de mest framträdande protyska socialdemokraterna ur partiet 1915 trängde ytterligare tillbaka de gamla antiryska tongångarna.⁴⁹ Och med utbrottet av Februarirevolutionen 1917 kunde för en tid de ljusaste förhoppningar knytas till ett Ryssland som inte längre belastade ententmakterna med sitt medeltidssystem. Revolutionen hade ju ”befriat det egna landet från tyranniets herravälde och därmed Europa från reaktionens starkaste fäste”.⁵⁰ Bolsjevikernas maktövertagande medförde emellertid att det tidigare språkbruket om Rysslands kulturfrämmande asiatiska absolutism, som satt sin prägel på såväl samhället som dess enskilda invånars sinnesart, åter gav sig till känna. ”Proletariatets diktatur” och arbetar- och soldatrådets betydelse var ”långt mer en produkt av ryska förhållanden än av revolutionen”, förklarade den österrikiske socialdemokraten Max Adler i *Frihets* spalter.⁵¹ Och ”Ryssland är icke Europa”, underströk Möller i sin första vidräkning med bolsjevikrevolutionen.⁵² I tidningen *Social-Demokraten* rapporterades om ”Finlands kulturkamp” för frigörelse från Ryssland där akademisk expertis underströk hur den finska kulturen, till skillnad från den ryska, ”till sitt innersta väsen är västerländsk”.⁵³ ”Mellan Finland och Östern hade (...) ingen kulturell gemenskap existerat. Finland och Ryssland vore djupast inne främlingar för varandra. (...) Det förefaller som om finnarnes starka känsla av *främlingskap* gentemot Ryssland och ryskt väsen icke tillräckligt beaktats, då problemet om att vid fredsslutet skapa bättre rättsförhållanden åt de undertryckta nationerna dryftats ute i Europa. (...) Den djupaste klyftan mellan Finland och Ryssland har ej skapats av politiskt vanstyre utan av det bittra medvetandet om bristande kulturell samhörighet.”⁵⁴ Bolsjevismen kunde beskrivas som endast ”en grotesk avspegling av tsarismen”⁵⁵ eller, med Arthur Engbergs ord, som en

⁴⁶ Formuleringen är hämtad från John Landquist under Strindbergsfejden, citerad efter Harry Järv (red) *Strindbergsfejden - 456 debattinlägg och kommentarer* Uddevalla 1968 s 256

⁴⁷ Gustaf F Steffen *Krig och kultur. Socialpolitiska dokumenten och iakttagelser från världskriget 1914-1916*, del III, Stockholm 1916 s 345

⁴⁸ *ibid*

⁴⁹ De tre ledande socialdemokraterna Gustaf Steffen, Yngve Larsson och Otto Järte uteslöts 1915 ur det socialdemokratiska partiet anklagade för att ha bidragit till Adrian Molins sk ”aktivistbok” som tog ställning för de tyska krigsansträngningarna.

⁵⁰ Paul Olberg *Tiden* nr 5 1917 s 136

⁵¹ *Frihet* nr 4 1919

⁵² Möller *Tiden* nr 11-12 1917 s 355

⁵³ *Social-Demokraten* 5/1 1918

⁵⁴ *ibid*

⁵⁵ Sven Backlund *Tiden* nr 11-12 1917

österländsk ”socialismus asiaticus” vilken erhållit sina drag från den despotiska överhetsstat ur vilken den vuxit fram.⁵⁶ Just Engberg, som gärna uppehöll sig vid kulturskillnader och sällan tvekade att tänka i art- eller rastermer, hade inga svårigheter att identifiera bolsjevismen som ”orientalisk”.⁵⁷ Ja, bolsjevismen var även att betrakta som judisk, både till sin sammanfattning och sin anda, och proletariatets diktatur som närmast ”judens diktatur över ryssen”.⁵⁸ Och i Engbergs karaktäriseringar flödade epitet som ”ökenmänniskan” och den ”asiatiska moskovitismen” ymnigt över bolsjevismen.⁵⁹ I varningarna för de svenska vänstersocialister som solidariserade sig med bolsjevikerna frammanades stundtals bilden av invaderande horder österifrån, som när Engberg skriver att en seger för de tyska spartakisterna vårvintern 1919 skulle betyda ”bolsjevismens stigande över Rhen i röda arméers skepnad och därmed världskrigets återuppståndelse”.⁶⁰

I det nystartade socialdemokratiska ungdomsförbundets tidning *Frihet* rapporterade Lars Gilliot direkt från Ryssland, med liknande observationer som signaturen ”Strannikov” gjort. Bakom bolsjevismakten stod, efter att det inledande stödet försvunnit, ”en drägg av lystna karriärister, av beräknande gulascher, som i statsämbetsmannens yrke se utsikter till sagolika mutor och naturaförmåner från de oorganiserade husundersökningarna, de ständigt missnöjdas trupp, de korruperade, de bålda renässanshjältarna från Cellinis Italien och Filip den II:s Spanien som idag uppstått i Sovjetryssland med samma frejdiga förvärvsbegär och redobogenhet till slagsmål och handgemäng, desperados från tsarfängelser och kronoarbeitsanstalter, de rena förbrytarna och till sist legotrupper av letter, finnar, kineser. Att se en trupp snedögda, trankila färdiga till eld, beväpnade söner av mittens rike under anförande av en judisk kommissarie kommer kalla kårar att ila över ryggen.”⁶¹ Lars Gilliot, som själv vände sig mot antisemitism och med motvilja skildrade övergrepp mot judar han iakttog under sin resa i Ryssland⁶², dröjde liksom Engberg vid ”det stora judefölje som gunås även är med” bland de nya bolsjevikkiska makthavarna, och som var ”mindre sympatiskt att behandla”.⁶³

Bolsjevismen kunde också beskrivas som en farsot från öster som riskerade att ”gå fram som en masspsykos, som en folkpest över Europa”.⁶⁴ Dess svenska följeslagare var i verkligheten ”intet annat än ryska apor, andligt sterila och impotenta utan begrepp om förutsättningarna för socialiseringen inom ett modernt, högt utvecklat industriland som Sverige”.⁶⁵ Men den svenska arbetarklassen hade ”i blodet” en ”instinktiv lust” att skaka av sig dessa skadegörare. ”Det är som om det vore ett renlighetsbehov att lysa dem hem. (...)” ”Vår sunda självkänsla som svenskar” bjöd Sveriges arbetare ”att sätta Moskväs legoknektar ur stridbart skick”.⁶⁶

⁵⁶ Arthur Engberg i *Arbetet* 26/3 1919. Begreppet hade Engberg antagligen övertagit från den ryska socialdemokratins huvudorgan *Vorwärts* som under revolutionsmånaderna hösten och vintern 1918/19 betecknade spartakismen och bolsjevismen som just ”socialismus asiaticus”. Se Ernst Nolte *De fascistiska rörelserna Stockholm* 1969 s 27

⁵⁷ *Social-Demokraten* 31/2 1927

⁵⁸ *Arbetet* 21/3 1921. För Engbergs syn på bolsjevismen judiskhet se Håkan Blomqvist *Socialdemokrat och antisemit? Den dolda historien om Arthur Engberg* Stockholm 2001

⁵⁹ *Arbetet* 14/12 och 15/12 1922

⁶⁰ *Arbetet* 26/3 1919

⁶¹ Lars Gilliot ”En bok om bolsjevikerna” i *Frihet* nr 3 1919

⁶² Se *Frihet* nr 5 1920 där ett av Gilliotics resebrev skildrar en drucken bolsjevikkommissaries antijudiska utfall på en restaurang.

⁶³ *Frihet* nr 3 1919, ibid

⁶⁴ Sven Backlund *Tiden* nr 11-12 1917

⁶⁵ *Bolsjevismen i svensk jordmån. En vidräkning ur socialdemokratiska synpunkter* utan förf Tidens förlag Stockholm 1920. s 11

⁶⁶ Arthur Engberg i *Social-Demokraten* 13/2 och 19/2 1927.

Och de skulle aldrig lyssna till ”appeller från vettvillingar, som skulle vilja här i vår luft omplantera den stora Österns miasmer [=utdunstningar].”⁶⁷

Benämningen av bolsjevismen som ”orientalisk”, ”asiatisk” eller ”judisk” hade under dessa år djupt rotade och vittfamnande innebörder. Tillsammans med andra folk som i olika grad betecknades som efterblivna, ociviliserade och outvecklade betraktades, skriver Edward Said, ”orientalerna inom ramar som hade konstruerats utifrån biologisk determinism och moralisk-politiska proklamationer. På det viset förknippades orientalen med vissa element i det västerländska samhället (brottslingar, sinnessjuka, kvinnor, fattiga) som hade en identitet som bäst kan beskrivas som beklagansvärt annorlunda.”⁶⁸ De representerade ”problem, som skulle lösas eller begränsas eller – när kolonialmakterna öppet traktade efter deras territorier – erövrades. Poängen är att själva beteckningen orientalisk på något sätt innehöll en uttalad värdering och (...) manade till ett underförstått ingripande. Eftersom orientalen tillhörde en underlägsen ras måste han undertryckas, så enkelt var det.”⁶⁹ Sids arbete koncentrerar sig i första hand på beskrivningen av Orienten från de franska och brittiska kolonialmakternas horisont. Sigrid Kahle relativiserar den bilden när det gäller den svenska orientalismen, även om svenska exempel på ”den indoeuropeiska civilisationens högmod” i sammanhanget inte är få. Tanken på västerlandet och hellenismen som ljusbringare i ett mörkt Asien genomsyrar Tegnér och hans samtid, menar Kahle och citerar även Viktor Rydbergs ord: ”Finns ej två grundtyper, till hvilka alla mänskliga varelser kunna hänföras – en orientalisk och en västerländsk.”⁷⁰ För en svensk socialdemokrat som Arthur Engberg, med sin nyhumanistiska skolning och sitt hjärta i antikens Aten, var det självklart att den hellenistisk-västerländska anden utgjorde motpolen till Orientens despoti och samvetsförtryck. De ord Kahle citerar från Rydberg hade nog Engberg gärna själv formulerat: ”Medan individerna av den orientaliska typen känna sig naturligt dragna till det reaktionära lägret och den tillbakablickande världsåsikten, hvars paradiset blomstrade vid människosläktets vagga, så väljer den hellenistisk-västerländska typen lika ovillkorligt det progressiva lägret, den framåtskådande världsåsikten, hvars paradiset är ett tillkommande Guds rike, för hvilket civilisationen skall rödja rent.”⁷¹

Tillägget om bolsjevismens ”judiskhet”, som under dessa första revolutionsår efter världskriget var mycket vanligt i Europa och USA, hade inte färre innebörder. Här knöts de till antisemitiskt anstrukna bilder av ”jude-bolsjevismens” föregivna utvaldhet och messianism, av apokalyps och världskonspiration.⁷²

Rastänkan

Föreställningen om den hotfulla ryska barbariskheten och asiatiskheten kunde, som vi sett, ta spjörn mot en historiematerialistisk utvecklingstanke om kulturnivåns beroende av produktivkrafternas läge och det rådande produktionssättets stadium. Det ”asiatiska produktionssättet” hade, för Marx och Engels, representerat en utomeuropeisk primitiv samhällsform utan

⁶⁷ *Social-Demokraten* 6/11 1918 ”Bolsjevismen som den är”

⁶⁸ Edward W Said *Orientalism* Stockholm 1995 s 207

⁶⁹ *ibid*

⁷⁰ *ibid.* förordet s xi. För mer handfasta exempel på svensk orientalistisk praktik se Raoul Granqvist (red) *Svenska överord. En bok om gränslöshet och begränsningar* Stockholm/Stehag 1999, ”Att civilisera ett röfvarland - Svenska officerare i Persien 1911-1915” av Mohammad Fazlhashemi. I ett annat bidrag, ”Självständiga stater eller Östersjöprovinser”, belyser Sven Nordlund mellankrigstidens tankar om Baltikum som gränsland mot Asien.

⁷¹ Said *Orientalism* förordet s xi. För Engberg och nyhumanismen se Bernt Gustavssons ”Arthur Engbergs språkvärldar” i Erik Åsard (red) *Makten, medierna och myterna. Socialdemokratiska ledare från Branting till Carlsson* Stockholm 1996 s 98ff

⁷² För betydelsen av myten om bolsjevismen som judisk, se Håkan Blomqvist ”Död åt jude-bolsjevismen - ett bortglömt kapitel om antikommunismen” i *Arbetarhistoria* nr 4 -2001

privategendom där de enskilda människorna var underkastade härskande prästerskap.⁷³ Men denna kulturella utvecklingsidé stod sällan fri från det biologiska och rasgrundade utvecklingstänkande som så kompakt dominerade tidens vetenskap och ideologi.⁷⁴ Och just föreställningarna om "Orientens efterblivenhet, degeneration och brist på jämställdhet med Västerlandet" var, menar Said, "lätta att kombinera med idéerna om den biologiska grundvalen för olikheten mellan raserna".⁷⁵ Här tillfogades också, fortsätter Said, "en andra rangens darwinism som tycktes accentuera den 'vetenskapliga' hållbarheten i uppdelningen av raserna i avancerade och efterblivna, eller europeisk-ariska och orientalisk-afrikanska".⁷⁶

I det sammanhanget var Arthur Engberg långtifrån ensam inom socialdemokratien.

Tidningen *Social-Demokratens* utrikesredaktör 1920-23, Gösta Langenfelt, som arbetat i Ryssland under de två första revolutionsåren, gav exempel på hur kulturtanken kunde förenas med rastanken. I en polemik mot vänstersocialisten Carl Lindhagen som vände sig mot upprätthållandet av kolonialvälden försvarade Langenfelt, i linje med den så vanliga ståndpunkten inom Andra Internationalen, kolonisystemet som en kulturgärning. "Företagsamma folk" som "bar den högre kulturen" hade rätt att expandera och upprätta kolonier "förutsatt att det jungfruliga landets befolkning befinner sig på en vida skild, lägre kulturnivå."⁷⁷ Visst kunde man kritisera vissa inhumana metoder men "principen om ägandet av kolonier är orubblig och säker" och det var "enbart komiskt, när blonda och blåögda naknare av fast mark under fötterna stå upp och predika internationell jämlikhet och broderskap för alla raser, högt utvecklade och efterblivna, och likt farbroderliga missionärer trycka tamuler och tyskar på samma gång mot sitt breda bröst". (s 85) Han utvecklade värtaligt sitt försvar för kolonialismen från antikens dagar till erövringen av Syd- och Nordamerika och de moderna kolonialvärlden som en positiv utveckling för "folkens välstånd". "Och om jag nu talar som vit man, så gör jag det med den vita rasens absoluta överlägsenhet, den ras som lett och skall leda till nästa istid." (s 83) Langenfelt förenade helt självklart idén om kulturell utveckling med tidens rasidéer. Ja, det var den vita rasens civilisatoriska plikt att "icke slå sig till ro och invänta de efterblivna rasernas uppmarsch". Var dessa dåligt utvecklade och inte förmögna "en hastigare assimilering av västerländsk kultur", utan istället bara anammade de vita pionjärernas grymma olater, "så mycket värre för dem. Den vita rasen är nog livskraftig för att kunna föröka sig och uppfylla jorden, och den har tillräckligt stora variationer för att några framtida värden skulle gå förlorade genom exempelvis australnegrernas eller patagoniernas utrotning." (s 85) En "humaniserad politik gentemot infödingarna" borde man emellertid förordas. En sådan var ofarlig eftersom "de undermåliga skola alltid veta att försvinna ur folkstocken". Att spilla något krut på kolonialpolitikens utformning var dock ingenting för socialdemokratien: "Låt oss icke tappa verkligheten och gå till överdrifter, såsom att fantisera om utredningar av vattenfallsrätten hos bantunegrer eller hos mestiserna i Ecuador och Guatemala. Det är ämnen för historiska sociologer och kan eventuellt klarlägga primitiva folks uppfattning, men icke värt många ören i den vita rasens strävan att göra jordklotet produktivt och bärande en ekonomisk lycklig och god andligt lottad mänsklighet." (s 85)

⁷³ För Marx och det "asiatiska produktionssättet" se *Historisch-Kritisches Wörterbuch des Marxismus* Band 1 Hamburg 1996 s 627ff. Att även Marx, trots sitt ställningstagande för Indiens frigörelse, präglades av den eurocentrerade "geopolitiska medvetenheten" bakom konstruktionen av Orienten, hävdar Said *Orientalism* s 154ff

⁷⁴ För en mycket tänkvärd analys av relationen mellan det sociala och biologiska utvecklingstänkandet, se Gregory Claeys "The 'Survival of the Fittest' and the Origins of Social Darwinism" i *Journal of History of Ideas* april 2000 vol 61, no 2 s 223ff

⁷⁵ Said *Orientalism* s 206

⁷⁶ *ibid*

⁷⁷ Gösta Langenfelt "Kolonisystemet", *Tiden* nr 2 1918 s 82

Intressant nog utvecklade Langenfelt sina raskulturidéer som ett försvar för Rysslands kolonisering av Sibirien och de olika turkiska, uzbekiska och mongoliska folken i öster. Hans år i landet hade fått honom att ompröva ”den klassiska vulgäruppfattningen” om Ryssland före revolutionen som en expansionistisk makt vilken ”likt en slemmig protoplasma, bredde ut sitt välde åt alla håll”. (s 83f) Lika orätt som det varit att Ryssland lagt under sig Ukraina, Polen och Finland då dessa beboddes av ”lika, om ej högre kulturättade folk”, lika rätt var det att Ryssland expanderat på de lägre folkens bekostnad och gått till väpnade aktioner mot ”barbariska översittare” och ”halvciviliserade fridstörare”. (s 84)

Inom den svenska socialdemokratin, liksom i åtskilliga av Andra Internationalens partier, tycks i själva verket denna variant av historiematerialismen, som flätade samman kultur- och rasutvecklingstanken med idén om den bestämmande ekonomiska grundvalen, ha varit vanlig under åren kring första världskriget och de ryska revolutionerna.⁷⁸ Särskilt bland socialdemokratin tidiga akademiker, som tillägnat sig den borgerliga utbildningsvärldens modernaste teorier, är denna ideologiska kombination framträdande.⁷⁹ Här var kring sekelskiftet och 1900-talets första årtionde den socialdemokratiska botanikprofessorn Bengt Lidforss med sin antisemitiska pangermanism och rashygieniska ”proletäranthropologi”.⁸⁰ Läkaren Einar Sjövall, en av initiativtagarna till den socialdemokratiska studentföreningen i Lund D.Y.G Laboremus, med sin agitation mot ”alkoholen som rasförsämrare”.⁸¹ Nykterhetskämpan Jalmar Furuskog, en av männen bakom det nya socialdemokratiska ungdomsförbundet 1917, som var fast förankrad i rastänkandet och ivrade för att nykterhetsrörelsen satte frågan om rashygien högt.⁸² Furuskog försökte även få de socialdemokratiska ungdomsklubbisternas studiecirkel att ägna ett större intresse åt befolknings- och rasfrågorna.⁸³ Och som läroboksförfattare skilde han sig knappast från mer borgerliga kollegor i synen på ras som förklaringsgrund till samhällsutvecklingen.⁸⁴

Hans partikamrat och socialdemokratisk ecklesiastikminister 1919, Värner Rydén, skrev bildningshistoria med sin lilla instruktionsbok om medborgarkunskap för ungdomen, som trycktes i nya upplagor fram till 1950-talet.⁸⁵ Den uttryckte väl hur tidens utvecklingstankar förenade föreställningar om civilisationstillväxt med ras- och nationella särartsbestämningar. Svenskarna tillhörde den ”germanska grenen av den ariska folkstammen” vars urhem, enligt vetenskapen, troligen var just Skandinavien.⁸⁶ Åtminstone var det där den germanska folktypen förekom i sin renaste form. ”Medan främmande folkhorder av varjehanda slag under årtusendenas lopp vältrat fram över den europeiska kontinenten och där åstadkommit en

⁷⁸ Se Stefan Berger, *Angel Smith Nationalism, labour and ethnicity 1870-1939* Manchester 1999

⁷⁹ Enligt Berger/Smith s 21 tycks detta ha varit ett generellt fenomen inom socialdemokratin, medan frågor kring det nationella ”under lång tid var relativt perifera i arbetares tänkande och handlingar, och tycktes ofta uppta arbetarledarna mer än den bredare gemenskapen”.

⁸⁰ Blomqvist *Socialdemokrat och antisemit?* s 20ff samt s 36ff

⁸¹ *ibid* s 32f

⁸² Se Staffan Hübinette *Nykterhetsrörelsen, nazismen och demokratin* Stockholm 1999

⁸³ I *Frihet* nr 1/1918 klagar Furuskog över vilket ”obetydligt rum befolkningsfrågan alltjämt intar i den offentliga diskussionen” och propagerar för den liberale upplysningsmannen Hjalmar Öhrvalls nyutkomna Verdandi-skrift ”I vår befolkningsfråga” som ”framställer en mycket radikal och förkättrad, men icke desto mindre mycket förnuftig och sund syn på den svåra frågan”. Skriften riktade sig mot den högerpräglade ”alarmismen i befolkningsfrågan” och rädslan för den sjunkande nativiteten, bl a genom att pläderna för en höjd rasbiologisk kvalitet på befolkningen genom såväl ”positiv” som ”negativ” rashygien. Hjalmar Öhrvall *I vår befolkningsfråga* Verdandis småskrifter 2, Stockholm 1917 s 17ff samt s 41ff.

⁸⁴ Se exempelvis Jalmar Furuskog *De sju världsdelarna*. En populär beskrivning av jordens länder Stockholm 1925, där den biologiska och rasinriktade utvecklingstanken är självklart sammantvinnad med den kulturella, exempelvis i kapitlet om Nordamerika s 47ff samt 75ff

⁸⁵ Värner Rydén *Medborgarkunskap för fortsättnings- och andra ungdomsskolor* utkom i åtta olika upplagor från 1923 till 1953. Här har använts första upplagan Stockholm 1923

⁸⁶ Rydén s 5f

blandning av folkslag och folktyper, ha skandinaverna i sin avskilda del av världen bibehållit sin germanska härstamning mer oblandad än annorstädes. Otvivelaktigt har detta vårt rena germanska ursprung haft och har alltså ett stort inflytande på våra samfundsförhållanden och vårt folks utveckling.”⁸⁷ Det germanska hade satt en avgörande prägel på det mesta, från familjestruktur till lagstiftning, och präglat folkets kynne. Så framträdde frihetskärleken starkare hos svenskarna än hos de flesta andra folk, svenskarna hade en starkare rättskänsla och deras kynne en så ”tydlig prägel av humanitet” att de folk som genom historien erövrats av svenskarna aldrig undertryckts eller utsugits utan tacksamt mottagit de svenska strävandena att ”höja dem, att göra dem delaktiga av den högre svenska kulturen”.⁸⁸ Den svenska arbetarrörelsen var också ett utslag av detta högtstående kynne, uttryckt inte minst i den högt utvecklade organisationsförmågan som gjort svensk fackföreningsrörelse till den ”starkaste och sundast organiserade” som fanns.⁸⁹

Sammanflätningen av kultur- och rastanken nådde också ut i den socialdemokratiska agitationen genom partiets press och broschyrer. Inte minst i början på 20-talet då socialdemokratin i regeringsställning medverkade till inrättandet av det statliga rasbiologiska institutet. Herman Lundborgs rasundersökningar och appeller för rashygieniska åtgärder genljöd inte bara inom borgerligheten utan även inom folkrörelserna i bred mening och inom socialdemokratin. Tidningen *Arbetet* kunde 1921 efterlysa studier av ”vår egen folkras” innan industrialism och folkblandning försvårade möjligheterna att ”finna ut den rena rasgruppen”.⁹⁰ Den kostbara nationalegendomen, människan, kunde inte bara få ”växa och gro som ogräs”, det ena släktet efter det andra, ”alldeles som kaniner och möss”. Det kanske kunde gå an hos djuren, eftersom de flesta djur ”ha en bestämd och säker instinkt som leder dem vid val av maka, men denna instinkt saknar människan”. Därmed uppstår en spontan och osynlig rasbildningsprocess, vars följder kunde bli ”en oavslutad rasförfallsprocess”. Att blanda närstående raser hade inte sällan visat sig vara till nytta för det efterkommande släktet medan i allmänhet blandningar mellan fjärrstående raser ”ha utfallit till mindre belåtenhet”. Visserligen fanns undantag: ”Sålunda gav blandningen av boerna och hottentotterna – alltså två mycket fjärrstående raser – de av alla iakttagare prisade ‘Rohoboter-Bastards’”. Men det måste förutsättas, uttryckte sig skribenten, att europeiska raser inte reagerade på samma positiva sätt vid ”beröring med den asiatiska”. För att motverka ”rasdöden” som förr eller senare skulle leda till rasens undergång krävdes ”rashygienisk folksamverkan” och en ”verksam människoekonomi”.

Även ungdomsförbundets *Frihet* ägnade då och då de biologiska ärftlighets- och rasfrågorna ett visst intresse, även om kulturutvecklingstanken, liksom i den övriga socialdemokratiska pressen, var dominerande.⁹¹ Och så sent som 1925 kunde det socialdemokratiska ungdomsförbundets förlag utge en agitationsbroschyr av Allan Vougt på temat ”Rasbiologi och socialism”.⁹² Vougt varnade för att ”privatkapitalismen leder till den vita rasens försämring och förintelse” och underströk mot borgerliga kritiker att ”det finnes intet motsatsförhållande

⁸⁷ *ibid* s 6

⁸⁸ *ibid* s 13f. För Värner Rydén var exempelvis Gustav II Adolfs deltagande i trettioåriga kriget inte främst en stormaktsfråga utan en kamp om religionsfriheten. Det tillhörde ”vårt lands oförgängliga ära, att det var svenskarna, som för hela mänskligheten räddade samvetsfriheten i en tid, då alla mörka krafter i Europa samlats för att krossa densamma”. *ibid* s 11f. Se vidare Ulf Larssons ”Bilderna av Sverige: Värner Rydén bok om medborgarkunskaps i Alf W. Johansson (red) *Vad är Sverige? Röster om svensk nationell identitet* Stockholm 2001 s 136ff

⁸⁹ Rydén s 15

⁹⁰ *Arbetet* 19/ 1921 ”Den nordiska rasens. Artikeln var hämtad ur den norska tidningen *Det Nye Nord*.

⁹¹ Det handlar då om en slags populärvetenskapliga folkbildningsartiklar som ”Uppfostran och miljöpåverkans av Lorentz Bolin i *Frihet* nr 2/1919, artikelserien ”Ärftlighetsproblemets av fil mag Gunnar Leibst i *Frihet* nr 6, 8 och 9 1919 samt åter Lorentz Bolin med ”Degeneration eller utveckling” *Frihet* nr 1/1920 samt ”Rashygien” *Frihet* nr 6/1920. De båda senare artiklarna starkt influerade av Herman Lundborgs rashygieniska program.

⁹² Allan Vougt *Rasbiologi och socialism* Frihets förlag, Eskilstuna 1925

mellan socialismen och rasbiologien”, tvärtom rådde ett ”tydligt släktskap” mellan de båda. (s 4,15) Rasbiologin krävde socialisering av läkarvetenskapen och ”statsingripanden i en nu oanad utsträckning”, just som socialdemokratien förespråkade. Bara hänvisningar till ”den ras-patriotiska nödvändigheten” skulle inte förslå långt utan vad som behövdes var ett socialt betraktelsesätt – ett ”socialt pliktbud” – som genomsyrade hela samhället samt ”en tämligen långtgående utsträckning av samhällets makt gentemot den enskilde”. (s 15) Detta i motsats till ”individualkapitalismen, vars rasförsämrande verkan är katastrofal” (s 15) och mot ”människornas konservativa flertal” som ännu reagerar starkt mot ”en inskränkning av de mindre goda elementens fruktsamhet”. (s 14)

Hur starkt ras- och rasförädlingstänkandet var under perioden illustreras av att Vougt's pamflett i själva verket utgör ett försök att desarmera rasbiologin som ett slagträ mot arbetarrörelsens krav på sociala reformer, mer jämlika förhållanden och internationella övergrepp. Rashygien får inte syfta till att ”hetsa raserna till strid mot varandra utan att tillvarata vad som är det bästa inom var och en av dem och förhindra uppkomsten av skadliga kombinationer”. (s 13f) Att undanröja en sådan förstörande verkan genom att åstadkomma en bättre harmoni mellan arvsanlag och miljö, var den rashygieniska uppgiften. (s 14f) Och att i det syftet höja levnadsstandarden för arbetande människor skulle inte betyda rasförsämring, argumenterade Vougt, utan ”vara till gagn för det biologiska urvalet” och ”ha alla utsikter att rasbiologiskt förbättra rasen”. (s 10) Vad gällde jämlikheten, handlade den om ”likartade chanser” i livet, inte om lika lön eller nivellering, sådana föreställningar hörde hemma i ”numera helt förlagade anarkistiska och kommunistiska teorier!” (s 8f) Ja, socialdemokratien hade faktiskt redan ”före den moderna rasbiologiens egentliga framträdande, av instinkt och erfarenhet laborerat med sats, som denna vetenskap sedan bekräftat”. Och möjligen var det också just ”till stor del därför som socialismen icke kunnat acceptera bolsjevismen, vilken otvivelaktigt kan löpa ut i urartning”. (s 11)

När Rickard Lindström från *Frihet*s spalter manade till kamp mot de svenska bolsjevik-anhängarna med orden: ”Kamrater! Låt oss på allvar kasta stridshandsken mot Moskvas drängar! Låt oss blåsa våra skaror samman mot den asiatiska slavläran!”⁹³ låg en långt mer komplex ideologisk matris än bara ”demokrati” mot ”diktatur” bakom orden. Social evolution kontra barbarisk efterblivenhet, västerländsk civilisation gentemot asiatisk eller orientalisk despotism – förstådda mot en samhällsfond av rasinriktade idéer om europeisk överlägsenhet, det var den breda tankemiljö inom vilken socialdemokratiens specifika svar utformades. Och som kom att sätta sin prägel på flera ledande svenska socialdemokraters försök att ideologiskt kontra bolsjevismen.

Bolsjevikutmaningen

Bolsjevismens anspråk på att utgöra den sanna socialism som representerade arbetarklassen och den ideologiska kontinuiteten från Marx, ställde socialdemokratiens själva existensberättigande på spel. Det var rörelsens praktik, representativitet men också ideologiska DNA som utmanades. Hela den planritning över samhällsutvecklingen med den organiska tillväxten av socialismens förutsättningar och gradvisa transformationen av det borgerliga samhället, ifrågasattes. Inte av en motståndare som avvisade arbetarrörelsens sociala och politiska krav – utan som framhöll att stunden var kommen och framtiden inne. Och inte bara för de utvecklade ländernas vita arbetarklass utan för alla jordens undertryckta klasser och nationer.⁹⁴

⁹³ Rickard Lindström ”Till kamp mot stormklockorna” *Frihet* nr 11 1920

⁹⁴ Här är inte avsikten att diskutera detta försök att slunga det ålderdomliga ryska samhället och bolsjevismens asiatiska allierade till vad man såg som det moderna projektets tät. Inte heller att undersöka hur de bolsjevikiska ideologiska appellerna mot kolonialism och rasism motsvarades av praktiken. För en sammanställning av den unga bolsjevismens modernitets-uppfattningar se William G Rosenberg *Bolshevik Visions. Fint Phase of the*

Den unga bolsjevismen, som under dessa första år befann sig på krigsfot mot hela den borgerliga europeiska ordningen, mot såväl världskriget som den efterföljande Versaillesfreden, mot NF och kolonialimperier, den kapitalistiska egendomen liksom den parlamentariska demokratin, tvingades skyndsamt söka sig allierade inte minst bland kolonialfolken i Asien och Afrika. ”Indier, negrer, araber, madagasker kämpade på den europeiska kontinenten – för vad? För sin rätt att också i framtiden förbli Englands och Frankrikes slavar. Aldrig visade sig det kapitalistiska väldet skändligare, aldrig upprullades kolonialslaveriets problem i en sådan skarp belysning som nu”, deklarerade Kommunistiska Internationalens – Kominterns – grundningskongress 1919 och brännmärkte socialdemokratin för att med ”humanitärt-filantropiska fraser” skylla över ”koloniernas utsugning och förslavande av den imperialistiska bourgeoisie”.⁹⁵ De segrande ländernas socialdemokrater anklagades för att stå på ”samma slavägarståndpunkt” som de tyska socialdemokraterna och dessa länders arbetare måste nu stöta sina regeringar för att ”arbetarna och bönderna inte blott i Annam, Algier, Bengalen utan också i Persien och Armenien får möjlighet till en självständig existens”.⁹⁶ Den kommunistiska världskongressen försäkrade de koloniserade folken: ”Kolonialslavar i Afrika och Asien! Stunden för den proletära diktaturen i Europa skall också vara er befrielses stund!”⁹⁷

Samtidigt som röster från den svenska socialdemokratin varnade för ”socialismus asiaticus” och den ”orientaliska bolsjevismen”, riktade sig också den kommunistiska internationalen mycket riktigt österut med ”Tesar i Orientfrågan”, upprättandet av ett ”Kommunistiskt Universitet för Orientens Arbetare” i Moskva och med aktiva strategier för att nå ut till Asiens ”arbetande massor” med ”kommunismens frö”. Den tvekade inte ens att uttala behovet av en ”orientalisering” av marxismen: ”Vi har inte bara lärt oss att översätta marxismens och leninismens idéer till Kinas, Indiens, Turkiets och Koreas språk”, förklarade Leo Trotskij inför det orientaliska universitetet i Moskva 1924. ”Vi har också lärt oss att till marxismens språk översätta de orientaliska massornas lidanden, förhoppningar, krav och drömmar.”⁹⁸

För att kunna få förståelse för dessa appeller till de kolonialfolk som så självklart betraktats som underlägsna och efterblivna från europeisk horisont, ställdes krav på bolsjevikernas europeiska anhängare att bland det egna landets arbetare försöka ”uppväcka verkligt broderliga känslor gentemot den arbetande befolkningen i kolonierna” samt agitera bland militären mot koloniala insatser.⁹⁹ I Kominterns beryktade medlemsvillkor från 1920, de så kallade ”21 teserna”, avkrävdes medlemspartierna ett avståndstagande mot hela den föreställning om de koloniala och färgade folken som varit så vanlig inom Andra Internationalen och det europeiska tänkandet: ”Kampen mot detta onda, mot dessa djupt ingrodda småborgerlig-nationella fördomar vilka uppträda i alla möjliga former, såsom rashat, chauvinisthets och antisemitism måste träda i förgrunden (...)”¹⁰⁰ Alla anslutna kommunistiska partier måste dessutom ge ett aktivt stöd åt de ”revolutionära frihetsrörelserna” i kolonialländerna.¹⁰¹

I kontrast till det europeiska rastänkandet och dess återspeglningar inom den svenska socialdemokratin gjorde det nybildade Komintern ”rasförtrycket” till kontroversiell måltavla. Sär-

Cultural Revolution in Soviet Russia. University of Michigan 1990. För en motbild till bolsjevikernas självsyn vg antikolonial frigörelse se Robert Conquest *Soviet nationalities policy in practice* London 1967

⁹⁵ citerat efter Sandegren s 177f

⁹⁶ ibid s 179

⁹⁷ ibid

⁹⁸ citerat i Isaac Deutscher (red) *Leo Trotskij – Den permanenta revolutionens epok* Mölndal 1969 s 215. För den tidiga bolsjevismens och kommunistiska internationalens diskussioner och inriktning mot Asien och de koloniala folken, se Robert J. C. Young *Postcolonialism – An historical introduction* Oxford 2001, kapitlet ”The Third International, to the Baku Congress of the Peoples of the East” s 127ff

⁹⁹ citerat efter Sandegren s 181

¹⁰⁰ ibid s 185

¹⁰¹ ibid

skilt framhölls kampen för ”våra undertryckta svarta medmänniskors” eller ”negerrasens” rättigheter i såväl Afrika som Nord- och Centralamerika samt att ”fienderna till deras ras och till de vita arbetarna är identiska: kapitalismen och imperialismen. Negerrasens internationella kamp är en kamp mot imperialismen och kapitalismen.”¹⁰² Och av samma slag som de ”färgade folkens heroiska kamp” i Indien och Kina, Persien, Turkiet, Egypten och Marocko.¹⁰³ Ord som att ”Kommunistiska Internationalen skall kämpa för den vita och svarta rasens jämlikhet, för lika löner och lika sociala och politiska rättigheter”¹⁰⁴, tycks närmast anakronistiska mot bakgrunden av dåtidens starka europeiska rasdiskurs.¹⁰⁵

Bolsjevismen utmanade på det ideologiska planet inte bara hela föreställningen om den europeiska civilisationens kultur- och rasmässiga överlägsenhet. Själva det evolutionära tänkande och den stränga utvecklingstanke kopplad till ofrånkomliga samhällsstadier, som legat till grund för Andra Internationalens historiematerialistiskt motiverade strategi, ifrågasattes. I Lenins teorier om imperialismen som ”kapitalismens sista stadium”, förklarades den europeiska och nordamerikanska civilisatoriska utvecklingskronan inte längre vara vänd mot framtiden, utan rent reaktionär, ja mer reaktionär än dess ofta ålderdomliga utmanare i kolonierna. Den ”civiliserade världen” hade utvecklats till ”en parasit på de icke-civiliserade hundratals folkmiljonernas kropp”.¹⁰⁶ Och Trotskijs ”permanent revolutions”-teori inte bara tryckte ihop de historiskmaterialistiska stadiernas dragspel till ett minimum, utan rörde ihop dem hur som helst under avvisande av ”pedantisk schematism”. Den enda allmängiltiga historiska lag som stod att finna var ”ojämnheten”. Och ”ur ojämnhetens universella lag härrör (...) en annan lag, som vi i brist på bättre namn, kan kalla lagen om den sammansatta utvecklingen – med detta menar vi sammanträngningen av utvecklingens olika stadier, en kombination av olika steg, en blandning av föråldrade och moderna former”.¹⁰⁷ Den utdragna utvecklingsgången med tidsmässigt åtskilda faser hade i praktiken upphört. ”Den historiska efterblivenhetens privilegium” gjorde det möjligt för de senare utvecklade samhällena att gå direkt från ”bågar och pilar” till ”gevär”,¹⁰⁸ att erövra civilisationens, kulturens, teknikens och politikens mest avancerade framsteg utan att tillryggalägga hela den evolutionsväg som Europa genomgått.

Hela denna omtolkning utgjorde ett ideologiskt försvar för bolsjevikrevolutionen och dess akuta perspektiv på en omedelbar europeisk revolution som frälsning ur den ryska efterblivenhetens svårigheter.

Försvar och lojalitet

Till sitt försvar måste socialdemokratin därför mobilisera varje användbar del av sin programmatiska tradition, ställa sin egen fredliga praktik mot bolsjevismens våldsamma, sin egen demokratiska strävan mot bolsjevismens diktatoriska, sina egna framgångsrika resultat mot bolsjevismens inbördeskrig och elände. Bolsjevismens representativitet skrevs ned antingen genom hänvisning till att den bars fram av krafter utanför arbetarklassen som bondesoldater, socialt marginaliserade grupper (slödder, lösdrivare) eller de minst medvetna bland arbetarna och bybefolkningarna, eller genom att de ryska arbetarna själva inte ansågs kvalificera sig för den klassmedvetenhet som krävdes för socialistiska uppgifter. Andra Internationalens histo-

¹⁰² citerat från Kominterns andra världskongress ibid s 206

¹⁰³ ibid

¹⁰⁴ ibid s 207

¹⁰⁵ Här är inte tillfälle att närmare gå in på bolsjevismens ideologiska kritik av rastänkandet. Men att den hade en inte obetydlig plats i den kommunistiska skolningen visas exempelvis av N Bucharins föreläsningar för studenter vid Sverdlov-universitet 1921 där de europeiska rasteorierna helt förkastades. N Bucharin *Den materialistiska historieuppfattningen* Stockholm 1927 s 199ff

¹⁰⁶ VI Lenin *Imperialismen och socialismens splittring* Moskva 1955 (1916) s 7

¹⁰⁷ citerat i Deutscher s 73

¹⁰⁸ ibid s 72

riematerialistiska bestämning av den socialistiska utvecklingens förutsättningar och ofrånkomliga stadier försvarades som arbetarrörelsens marxistiska garanti mot klass- och kulturfrämmande äventyrare och omedvetna desperata massor. Bara längs den materialistiska evolutionens väg kunde arbetarklassens ekonomiska och politiska intressekamp nå det socialistiska målet. Här låg det särpräglade och ofta dominerande inslaget i socialdemokratin antibolsjevism.

Men som integrerad del av det samhälle bolsjevismen utmanade ingick också långt mindre unika element i socialdemokratin antibolsjevism, idégods som var närmast självklara inslag i den borgerliga världen, eller åtminstone kraftfulla tankestråk. Ryssrädslan, asiatiskheten som civilisations- och kulturhot, det europeiska högtstående mot barbariskheten, sammantvinnat med biologiska samhällsförklaringar och rasvetenskap. Det kan förstås ses som en mer eller mindre ofrånkomlig anpassning till tidens etablerade idéer. Socialdemokratin trängde ju inte bara in i det etablerade samhällets institutioner för att vrida dem i sin riktning. Man stred också om tolkningen av vedertagna sanningar och uppfattningar; fosterländskheten, den kulturella odlingen och de historiska hävderna var några sådana områden.¹⁰⁹ Innebörden av europeisk civilisation, rasegenskaper och arvsutveckling var andra där den ideologiska striden ofta stod hård och motsägelsefull. I den socialdemokratiska offentligheten fanns, som nämnts, även mycket starka inslag ur helt motsatta tankefigurer som hårt angrep tidens dominerande rasetänkande och imperialism.¹¹⁰

Men anpassningen till det borgerliga samhällets överideologier kan också uppfattas som en grundläggande lojalitet med några av den europeiska ordningens bärande ideologiska stommar. Föreställningen om det borgerliga europeiska samhället som den dittillsvarande utvecklingens krona, fick inte färre implikationer för att den formulerades marxistiskt istället för liberalt. Den nya bolsjevikmakten fördömdes därför inte bara för sitt våld och förtryck, utan även för sin ansvarslöshet gentemot den existerande samhällsordningen. Möllers fördömanden riktade sig inledningsvis främst mot bolsjevikernas fredsprogram för dess icke-realism och omdömeslöshet.¹¹¹ Detta var före den amerikanske presidenten Wilsons punkter för en rättvis fred och Möller gycklade med kravet på rätt till självständighet för de olika nationaliteter som så önskar.¹¹² Vilka följder skulle det få för kolonierna? ”För Englands del skulle programmets genomförande med all sannolikhet betyda förlusten av Indien och Egypten, ty en allmän omröstning där skulle förmodligen ge majoritet åt kravet på full frihet för dessa båda riken. (...) Hur skulle Englands proletariat kunna sporras till revolution av tanken att Imperiet skall avstå från Indien och Egypten. Man skall vara en politisk barnafrom kannstöpare för att tro på sådana bisarrerier.”¹¹³

I vilken mån ”socialismus asiaticus” – den ryska bolsjevismen och dess blivande kommunistiska världsrörelse – bidrog till det eurocentrerade ”bisarreriets” upplösning, även inom socialdemokratin, ligger dessvärre utanför denna betraktelse.

¹⁰⁹ Se som exempel historieskrivningens område som belyses av Åsa Lindeborg *Socialdemokraterna skriver historia. Historieskrivning som ideologisk maktresurs 1892-2000* Stockholm 2001. Se också Håkan Blomqvist ”Arthur Engberg och svår andes urgrund” i Alf W Johansson s 253ff

¹¹⁰ I synnerhet gällde detta den populära kopplingen mellan rasskillnader och världskriget. Strax efter krigsutbrottet 1914 anmäler *Tiden* Kautskys *Rasse und Judentum* som kritiserade ”det för vetenskapen sannerligen högst genanta sätt varpå rasbegreppet utnyttjas i den pågående världskampen”. *Tiden* nr 10 1914 s 318. Ett flertal artiklar på liknande tema publiceras genom krigsåren, som: ”Världskriget ur rasbiologisk synpunkt” av Richard Jungné i *Tiden* nr 1 och 2 1916, ”Krigsfilosofi i Tyskland” av Augustin Souchy *Tiden* nr 7 1916 samt G F Nicolais kritik av ”raspatriotismen” i *Tiden* nr 11-12 1917.

¹¹¹ Möller *Tiden* nr 11-12 1917 s 358f

¹¹² *ibid* s 353

¹¹³ *ibid* s 354f

Lars Björlin: Kultur och politik ¹

Kommunistiska frontorganisationer i Sverige

Inledning

Något år in på 1920-talet hade den revolutionära vågen över Europa efter Ryska revolutionen ebbat ut. Bolsjevikernas försök att ”exportera” revolutionen till Västeuropa tonades ned men utan att egentligen upphöra. Med Kommunistiska Internationalens² tillkomst i mars 1919 gled arbetet för världsrevolutionen in i andra banor. De ryska bolsjevikerna fick med KI ett instrument som kunde utnyttjas i politiken gentemot omvärlden – från 1921 i andra former än öppet revolutionära.³ Kampen för kommunismen gick från 1921 in i en andra period. Den kommunistiska världsorganisationen skulle, så menade Lenin, ges en klarare ideologisk och organisatorisk profil och sektionerna, de nationella partierna, skulle rensas från icke-kommunistiska medlemmar och organiseras på ett sådant sätt att de bättre kunde ta emot och föra ut det kommunistiska budskapet. Under första hälften av 1920-talet sköts därför agitationen och organisations- och skolningsarbetet i förgrunden. Men vilka möjligheter fanns att på kort tid förändra vänstersocialistiskt politiskt tänkande, vänstersocialistiska organisationer och vänstersocialistiska arbetsformer till kommunistiska? Ser vi till partierna i Skandinavien, Det Norske Arbejderparti, DNA, Sveriges Kommunistiska Parti, SKP och den danska rörelsen, hade första generationens kommunister sin identitet förankrad i starka socialdemokratier, DNA med stark vänstersocialistisk framtoning. De var fostrade inom socialdemokratien, de bar med sig sitt radikala socialdemokratiska arv in i Kommunistiska Internationalen. Arvet från socialdemokratien formade också sättet att arbeta i den nya, Tredje Internationalen. Agitationen formades i huvudsak efter samma principer man lärt inom socialdemokratien, den partipolitiska organisationen byggdes, åtminstone i det inledande skedet, efter samma grunder som den socialdemokratiska, dvs med sikte på att vinna röster i demokratiska val. Den proletära diktaturen och världsrevolutionen var retoriska grepp. Den proletära diktaturen var, med den svenske kommunisten Fredrik Ströms ord, arbetarklassens majoritet, vunnen i allmänna val till Sveriges Riksdag. Den första generationens svenska kommunister sökte så småningom sitt ideal i Sovjetunionen men lika ofta i 1880- och 90-talens socialdemokrati. Socialdemokratismen fördes med in i den kommunistiska rörelsen och från den kommunistiska internationalens ledande organ, den så kallade exekutivkommitténs EKKI, sida förbehöll man sig rätten att gripa in i de kommunistiska partiernas interna angelägenheter, ge direktiv och riktlinjer för hur arbetet rätt skulle bedrivas och kontrollera och påskynda att fattade beslut genomfördes.

Men det var inte bara de nationella kommunistiska partierna, sektionerna, som redan i det tidiga skedet blev föremål för ingående granskning och krav på underordning. I sin strävan att samla makten över den kommunistiska världsrevolutionen till exekutivkommittén i Moskva knöts också de kommunistiska front-, sido- och vänskapsorganisationerna närmare EKKI genom ömsesidig styrelsrepresentation. Samtidigt förnyades olika enheter av EKKI:s interna administration. Och utöver detta inrättades ett antal sekretariat, ibland också kallade federationer, med ”regionala” funktioner, avsedda att öka EKKI:s möjligheter till samordning och kontroll.⁴ Med de nya ansatserna avsåg man att lägga grunden till mer enhetliga och

¹ Till Sveta och Michael Reuther, numera bosatta i Köpenhamn, vill jag säga: varmt tack för den stora omsorg ni visade när arbetet i Moskva i oktober 2001 blev en alltför betungande börda.

² Förkortningarna KI, Komintern och Tredje Internationalen förekommer i texten vid sidan om det fullständiga namnet Kommunistiska Internationalen.

³ R. Pipes, *Russia under the Bolshevik Regime 1919-1924*, London 1997 s 167 ff.

⁴ Kommunistiska Internationalens Exekutivkommitté. Protokoll 27/7 1921, Ryska Statens Arkiv för Social och Politisk Historia, Moskva, i fortsättningen efter begynnelsebokstäverna i institutionens ryska namn RGASPI, fond 5 opis 3 delo 47. Det första Skandinaviska sekretariatet inrättades redan i april 1919 och upplöstes

därmed starkare kommunistiska partier som *på sikt* kunde förväntas genomföra en ny världsordning. Och i denna period av förberedelser var, med de 21 villkoren för medlemskap i KI som grund, de politiska greppen många gånger kontroversiella. De resulterade inte sällan i skarpa motsättningar mellan sektionerna och Klas ledning i Moskva. Splittring av nationella partier och uteslutning av medlemmar blev många gånger lika betydelsefullt för att uppnå ideologisk enhetlighet som att föra samman små grupper av olika politiska schatteringar till större sammanslutningar för att stärka den kommunistiska organisationen.⁵ Beträktat med kommunistiska ögon låg häri inget motsägelsefullt. Målet att skapa en enhetlig kommunistisk organisation uteslöt inte några medel. Den svenska kommunistiska partiledningens tolkade våren 1925 skeendet på följande sätt: ”Vi måste förstå, att segern kan vinnas och fasthållas endast under kommunisternas klara revolutionära ledning och endast genom uppbyggande av en proletär statsapparat.” Rådssystemet sades vara av stor betydelse för att som man uttryckte det underkuva de forna utsugarna. ”Det är för denna kamp vi här nu idag skall *förbereda oss, rusta oss, väpna oss med Lenins vapen.*” Revolutionen i Europa stod inte längre för dörren. Och i avvaktan på en ny revolutionär våg, oklart när den skulle kunna välla fram, skulle den kommunistiska världsorganisationen rusta sig, förbereda sig för den kommande kampen. I detta förberedande skede ingick från senare delen av 1920-talet också den sk k kaderutbildningen. Medlemmar i de nationella partierna sändes för utbildning till Leninskolan och Västuniversitetet i Moskva för att sedan med sina nya kunskaper återvända och arbeta inom det egna landet.⁶ Denna utbildning var ett led i arbetet att vidga och fördjupa kunskapen om kommunismen och för att vinna och fostra nya medlemmar till goda kommunistiska kämpar.⁷ Från 1930-talet handlade det också om att via radio förmedla information och med kurirer pengar till mottagare i Västeuropa.

I detta skede då man inom KI avvaktade, väntade och genom en rad åtgärder förberedde sig för revolutionen⁸ knöts Tredje Internationalen allt fastare till Sovjetunionens Kommunistiska Partis ledning.⁹ De ryska bolsjevikerna hade redan från mars 1919 dominerat KI. Men från mitten av 1920-talet, då Sovjetunionen gled in i det utvecklingsskede som karaktäriserats med begreppet ”Socialismen i ett land” blev Komintern i allt större utsträckning ett medel i den sovjetiska utrikespolitiken. Inför det tilltagande hotet mot Sovjetunionen under senare delen av 1920-talet från såväl öst som väst, faktiskt eller konstruerat, erbjöd KI:s organisation för SUKP en möjlighet att via sektionerna nå omvärlden med bl a uppmaningen att skydda Sovjetunionen mot varje angrepp. I detta propagandarbete hade front- och sidoorganisationerna av allt att döma en stor och betydelsefull uppgift. Med dessa organisationer menade man sig kunna nå långt utanför de politiska partiernas många gånger snäva gränser.¹⁰

sommaren 1920. Skandinaviska Federationen inrättades i januari 1924, bl a med uppgiften att lösa de djupa konflikterna i de norska och svenska arbetarorganisationerna som upprätthöll förbindelser med KI. Federationen upplöstes 1926 för att efterträdas av det sk Skandinaviska Ländersekretariatet. 1936 ombildades denna organisation och KI:s verksamhet i de skandinaviska kommunistiska partierna leddes av den tyske kommunisten Wilhelm Florin inom ett sekretariat som fått hans namn. Om Skandinaviska Federationen se L. Björlin, ”Röd skandinavism i Komintern. SKP:s kris och splittring 1924”. i tidskriften *Arbetarhistoria*, 1/1994.

⁵ Periodiseringen av Kominterns historia kan diskuteras. Som nedan kommer att framgå ser den ryske historikern Alexander Vatlin en förändring i Kominterns politiska agerande omkring 1923. Grigorij Sinovjev, Kominterns ordförande, såg en förnyelse i Kominterns politik från och med våren 1926.

⁶ Inom projektet Kommunismen i Norden bedriver Ole Martin Rønning vid Oslo universitet och Joni Krekkola vid Helsingfors universitet forskningar på just detta ännu relativt okända område.

⁷ RGASPI fond 495 opis 182 delo 40

⁸ Detta utesluter inte att man gjorde ett misslyckat försök i Tyskland i oktober 1923.

⁹ De förkortningar som i fortsättningen kommer att användas för Sovjetunionens Kommunistiska Parti är RKP, VKP(b) och SUKP.

¹⁰ Ryssland blev inte under 1920-talet en ”normal stat” skriver Adam B. Ulam. Parollen ”Socialismen i ett land” innebar inte att världskommunismen sköts i bakgrunden. Den internationella kommunismen underordnades

Svåra inrikespolitiska förhållanden härskade i Ryssland efter inbördeskriget 1918-1920. De ekonomiska och sociala problemen tillsammans med de politiska kriserna, upproret i Kronstadt i mars 1921, nederlaget i kriget mot Polen och den misslyckade kommunistiska politiken i Tyskland våren 1921, allt medverkade till att skjuta den nya politiken i förgrunden. Att bolsjevikernas politiska taktik gick in i mer traditionella banor uteslöt emellertid inte olika former av illegal verksamhet, inte heller några enstaka försök att frammana en revolutionär utveckling i Centraleuropa.

Inbördeskriget hade mynnat ut i en hårdare, mer centraliserad politik, i första steget på den ryska inrikespolitiska arenan.¹¹ Det var en politik som efter KI:s andra världskongress sommaren 1920, utvidgades till såväl KI:s egen organisation som till de nationella partierna, sektionerna.¹² Från mitten av 1920-talet sattes den s k bolsjeviseringen in. Den nya organisationen, byggd på olika kategorier av celler, skulle genomföras med sikte på att nå ”massorna” inom arbetarklassen.¹³ Men centraliseringen – den demokratiska centralismen och bolsjeviseringen – gav knappast den kommunistiska världsrörelsens ledning större möjligheter att föra ut och få gehör för en revolutionär politik. De kommunistiska organisationerna i Västeuropa var inte i alla delar förberedda och inte heller beredda att följa de uppmaningar och direktiv som kom från Moskva. Det skulle visa sig att partierna inte hade positionen och styrkan, inte förankringen i de nationella sociala och politiska förutsättningarna för att föra en politik som skulle kunna mynna ut i revolution. Och Kommunistiska Internationalens möjligheter och vilja att ingripa, påverka, stödja och kontrollera styrdes uppenbart av hur man i Moskva prioriterade sina insatser i den internationella politiken.¹⁴ Möjligheterna och önskvärdheten att ingripa varierade under alla omständigheter från land till land.¹⁵ I detta nya skede handlade det emellertid i första hand om att med olika medel vinna arbetarna för kommunismen, att etablera en kommunistisk hegemoni i arbetarklassen. Att vinna ”massorna” via den s k enhetsfrontspolitiken i olika utformning blev under hela mellankrigstiden den taktiska huvudlinjen.

I detta politiska koncept skulle front- och sidoorganisationerna, officiellt opolitiska men alla hemmahörande i den politiska sfären kring Komintern och Sovjetunionens Kommunistiska

Sovjetunionens utrikespolitiska intressen. A.B Ulam, *Expansion & Coexistence. The History of Soviet Foreign Policy 1917-67*, London 1968 s 128.

¹¹ S.Fitzpatrick, ”The Civil War as a Formative experiment”, i A. Gleason, P. Kenez, R.Stites, *Bolshevik Culture. Experiment and Order in the Russian Revolution*, Indiana University Press 1985 s 73 f.

¹² För att undvika missförstånd skall framhållas att Kominterns politik gentemot sektionerna varierade alltefter politisk situation och Kominterns avsikter och mål för att ingripa i de nationella sektionernas interna angelägenheter.

¹³ I KI: organisationsavdelnings arkiv, RGASPI fond 495 opis 25 delo 91 ligger en principskiss sannolikt från 1925 över hur det svenska partiet skulle organiseras. Den kommunistiska organisationens tyngdpunkt var förskjuten från den centrala, regionala och lokala organisationsnivån till organisationer på arbetsplatsen och motsvarande.

¹⁴ Sveriges Kommunistiska Ungdomsförbund begärde 1922 ekonomisk hjälp från Kommunistiska Ungdomsinternationalen, KUI eller KIM. Förbundet fick avslag på sin ansökan och KI:s Budgetkommission, som handlagt ansökan, motiverade sitt avslag med ”att det främst gäller att hjälpa de länders förbund som är politiskt viktigare”. Vilka förbund det då gällde behöver här inte närmare granskas. Det intressanta är emellertid att såväl det svenska som det norska kommunistiska ungdomsförbundet 1923 fick extra ekonomiskt stöd -med all sannolikhet till följd av de konflikter som under hösten detta år utspelades i Det Norske Arbejderparti och Sveriges Kommunistiska Parti. Ungdomsförbunden i de båda länderna var i dessa konflikter ”stödtrupper” till Komintern. RGASPI fond 533 opis 3 delo 44. Om ryska pengar i de norska och svenska partikonflikterna se kapitlet På Kominterns budget i L.Björln, ”Ryskt Guld i svensk kommunism”, i M.Thing (red) *Guldet fra Moskva. Finansieringen af de nordiske kommunistpartier 1917-1990*, Förlaget Forum 2001

¹⁵ Se ex. A.Thorpe, ”Cominterns ‘Control’ of the Communist Party of Great Britain, 1920-43”, i *English Historical Review* juni 1998 s. 637 ff. I Sveriges Kommunistiska Parti gjordes flera insatser ledda från Moskva att förhindra att motsättningarna under det formativa 1920-talet mynnade ut i splittringar av partierna. Se ex. L. Björln, ”Röd skandinavism” i *Arbetarhistoria* 1/1994, samt densamme i M. Thing, red, a.a. 2001 s 42 ff.

Parti, var och en inom sitt verksamhetsfält, verka till stöd för den kommunistiska världsrörelsen och med detta också till stöd för Sovjetunionen. Sålunda var det från 1934 inte bara de kommunistiska partierna som skulle föra sin politik i folkfrontspolitikens anda, då i sk enhetsfront ovanifrån, dvs samarbete också på ledningsnivå. Också frontorganisationerna förväntades agera i samma riktning.¹⁶ Och denna folkfrontspolitik var inte uteslutande ägnad att samla arbetarklassen över partigränserna. Även den radikala borgerliga vänstern sågs som en möjlig part i den breda politiska konstellationen.

Samtidigt som inom Komintern revolutionen sköts i bakgrunden kan vi se att Ryssland, sedan Den Nya Ekonomiska Politiken, NEPpolitiken, introducerats efter inbördeskriget, gled över i en period då förbindelserna med omvärlden tycktes anta mer traditionella former. Den ryske historikern Alexander Vatlin, som periodiserat Kominterns historia i ett ”utifrånperspektiv”, menar att KI efter 1923 inte längre i Västeuropa sågs som ”huvudfienden”. Vatlin menar, till skillnad från Ulam (ovan not 10) att bolsjevikernas Ryssland, betraktat från väst, efter hand förlorat sin ”exotiska status” och blivit ett ”normalt” land.¹⁷ KI:s roll ”inskränktes”, menar Vatlin, till att vara ett centrum för kommunistisk agitation och propaganda. Detta är en viktig men inte invändningsfri iakttagelse som får betydelse för hur vi skall förstå den politik som KI – även efter 1923 – rekommenderade och inte sällan krävde att sektionerna skulle följa. Var det Kommunistiska Internationals eller Sovjetunionens kommunistiska parti som formulerade Tredje Internationals politik och de direktiv som sektionerna förväntades följa? KI:s ställningstaganden och beslut måste även i fortsättningen bli intressanta men då kanske i första hand som uttryck för sovjetisk in- och utrikespolitik.¹⁸ Och omvänt – diplomati och utrikeshandel utesluter inte att SUKP:s ledning genom Komintern kunde föra en politik som siktade mot att vinna en internationell opinion till stöd för kommunismen, i sista hand för Sovjetunionen.

Temat i detta bidrag kretsar kring frågan om de kommunistiska front-, sido- och vänskapsorganisationerna som instrument i den sovjetiska politik som tog sikte på att upprätta förbindelser med Sverige. Det är en skiss inom ett område som, jag bortser här från

¹⁶ I den här preliminära studien har två frontorganisationer granskats något närmare. Mitt exempel om folkfront också inom frontorganisationerna är hämtat från den internationella idrottsrörelsen. Sedan folkfronten lanserades av Stalin (sedan bl a de franska kommunisterna fört upp frågan på dagordningen) gick Röda Sportinternationals i oktober 1934 ut med uppmaningen till länderorganisationerna att försöka knyta förbindelser med den icke-kommunistiska internationals på idrottens område, med placering i Luzern i Schweiz. Se RGASPI fond 537 opis 1 delo 212. Förhandlingarna inleddes 1935. Mina undersökningar kring dessa försök att uppnå enighet mellan RSI och SASI är ännu inte avslutade. Vid överläggningar i Prag i september 1935 syntes emellertid de båda ”internationalerna” kunna närma sig varandra – i första hand i gemensamma utspel mot de olympiska spelen i Berlin 1936. RGASPI fond 495 opis 30 delo 1085,1086.

¹⁷ A. Vatlin, ”The Theory and Practice of World Revolution in the Perception of Inter-War Europe. An Attempt at a Historical Generalisation” i K. McDermott and J. Morison (Eds) *Politica and Society under the Bolsjeviks. Selected Papers from the Fifth World Congress of Central and East European Studies*, Warsaw 1995, Houndsmills-Basington-London, Macmillan Press 1999 (International Council for Central and East European Studies Series) s 245 ff.

¹⁸ A. Vatlins periodisering blir intressant i perspektivet över de kommunistiska front- och sidoorganisationernas tillkomst. Som kommer att framgå togs de första initiativen i Sverige till den här typen av organisationer redan i början av 1920-talet, för att under de följande åren, under ökat tryck från KI:s exekutivkommitté, inleda en trevande och högst osäker verksamhet. Den tyske historikern Bernhard Bayerlein har emellertid ifrågasatt om Rysslands Kommunistiska Parti redan 1923 hade kontroll över KI och dess sektioner. Komintern var 1923 ännu inte något block under ledning av RKP(b) menar Bayerlein. B. H. Bayerlein, ”The Abortive ‘German October’ 1923. New Light” on the Revolutionary Plans of the Russian Communist Party, the Comintern and the German Communist Party” i K. McDermott and J. Morison (Eds) 1999 251 ff. Pågående forskning med stöd i de f d sovjetiska arkiven tyder på att flera sektioner, eller delar av sektioner, ännu inför KI:s:e världskongress 1924 inte var beredda att underordna sig KI och därmed inte heller RKP(b).

hyllningsskrifterna, inte ägnats någon större uppmärksamhet.¹⁹ I den forskning kring kommunismen i Sverige som inleddes i slutet av 1960-talet²⁰ blev Rolf Pålbrants uppsats i *Arkiv* nr 5 (1974) om SKP och den tidiga arbetaridrotten ett första försök att föra in en av de tyngre kommunistiska frontorganisationerna i arbetarrörelsens historia. I avhandlingen från 1977 om arbetarrörelsen och idrotten fullföljde han sitt projekt som alltjämt i viss mening är unikt.²¹

I den här skissen har jag begränsat mig till att belysa två av KI:s front- och vänskapsorganisationers arbete i Sverige, Sällskapet Sovjetunionens Vänner, SUV, och Arbetarnas Idrottsförbund, AIF. De två sidoorganisationernas bakgrund är inte densamma och utvecklingen löpte inte i parallella banor. AIF knöts via Röda Sportinternationalen, RSI, till Komintern, SUV knöts inledningsvis via Allryska sällskapet för kulturella förbindelser, VOKS, närmare till Sovjetunionens Kommunistiska Parti och den skandinaviska enheten vid Sovjetunionens utrikesförvaltning. I november 1927, vid tioårsjubileet till minnet av ryska revolutionen, korsade de båda svenska sammanslutningarna varandras vägar. Båda länkades in i den stora, övergripande planen att, var och en utifrån sitt verksamhetsfält, ingå i Kominterns politik att bygga upp den kommunistiska världsrörelsen och tillika skydda det hotade Sovjetunionen. AIF befann sig genom sitt medlemskap i Röda Sportinternationalen inom Komintern. SUV hade genom sina politiska förbindelser med VOKS en knytning till den sovjetiska utrikesförvaltningen. Vid övergången till 1930-talet är det emellertid rimligt att se också det svenska sällskapet Sovjetunionens Vänner som en suborganisation till Komintern, men ett Komintern vars politik i huvudsak utformades av SUKP:s centralkommitté.

Frågan är hur man från sovjetisk sida kunde använda de svenska kommunistiska organisationerna för att påverka opinionen i Sverige i en för Sovjetunionen gynnsam riktning. Vilka kanaler kunde användas och vilka förändringar ägde rum över tid? Sveriges Kommunistiska Parti kommer endast att beröras marginellt. Det betyder emellertid inte att partiet spelade en underordnad roll. SKP fick visserligen aldrig den svenska arbetarklassens stöd i den omfattningen att partiet kunde hota den svenska socialdemokratins hegemoni i arbetarklassen. Medlemstalet i SKP fluktuerade och de återkommande interna konflikterna och parti-sprängningarna rubbade förtroendet för partiet. Men partiet och dess ledning spelade en roll i Sovjetunionens nordiska politik, må vara att vi ännu bara har en mycket begränsad kunskap om innehållet.

I vårt speciella sammanhang är frågan om vilken roll sido- och frontorganisationerna spelade i den sovjetiska politiken vänd mot Sverige av större intresse. Finns det något samband mellan fluktuationer i de kommunistiska partiernas medlemstal och politiska styrka och utvecklingen av och stöd till sidoorganisationerna? Något tillspetsat: var front- och sidoorganisationerna, i vårt sammanhang AIF och Sällskapet Sverige-Ryssland/Sovjetunionens Vänner, de sammanslutningar som skulle fylla det politiska rum som Sveriges Kommunistiska Parti, trots stöd från sovjetiskt håll, inte förmådde fylla i inrikespolitiken? Att ställa frågan så är emellertid väl snävt. Problemet blir något för enkelt. Mycket tyder nämligen på att man från sovjetisk sida, från 1920-talets början till tiden efter andra världskriget, i själva verket

¹⁹ Ett viktigt bidrag till kunskapen om de kommunistiska vänskapsorganisationerna är I. Rotihaug, *Sambandet Norge-Sovjetunionen 1945-1970. Kulturambassader eller politisk reiskap? Hovudfagsoppgåve i historie*. Universitetet i Oslo. Hausten 1998.

²⁰ Se ex. Sven E. Olsson red. *Från SKP till VPK – en antologi* Zenit/Cavefors 1976

²¹ R. Pålbrant, *Arbetarrörelsen och idrotten 1919-1939* Uppsala 1977. Matthias Anderssons uppsats för 60 poäng, historia vid Södertörns Högskola (HT 2000) om Förbundet Sverige-DDR är ett viktigt bidrag till kunskapen på detta område. För övrigt skall nämnas att forskning pågår vid historiska institutionen, Göteborgs universitet kring Röda Fackföreningsinternationalen och den kommunistiska rörelsen i Sverige. Se L. Björnin, ”Arbetarnas Idrottsförbund (AIF) och Röda Sportinternationalen - några synpunkter med anledning av ett nytt källmaterial” i *Idrott Historia och Samhälle* 4/1998.

förordade att den kommunistiska profilen tonades ned. Från sovjetisk sida stöttades andra grupper och sammanslutningar som inte omedelbart karaktäriserades som kommunistiska. Och det andra problemet: finns det något samband mellan den sovjetiska utrikespolitikens ställningstaganden under olika perioder och stödet – i vidaste mening – till sidosorganisationerna? I vårt sammanhang: spelade under mellankrigstiden det Svensk-ryska sällskapet senare Sällskapet Sovjetunionens Vänner och under tiden efter andra världskriget Sällskapet för kulturella och ekonomiska förbindelser med Sovjetunionen någon roll i den sovjetiska utrikespolitiken vänd mot Sverige?

I detta bidrag behandlar jag inte hela problemkomplexet. Tyngdpunkten ligger på den tidigare perioden kompletterad med några huvudlinjer som binder samman mellankrigstid och efterkrigstid. Källorna som använts finns huvudsakligen vid arkivinstitutioner i Moskva. Arkiven i Sverige efter mina empiriska objekt, AIF och SUV (med efterföljare), har varit svåra att spåra. Mycket tyder på att bestånden, helt eller i delar, har förkommit.²²

SKP och Komintern under mellankrigstiden. Några nedslag

Svensk kommunism befann sig från 1919 till åtminstone 1964, d v s under tiden som sektion i Kommunistiska Internationalen och fram till och med de år då Hilding Hagberg ledde Sveriges Kommunistiska Parti, i det politiska spänningsfältet mellan Sveriges Socialdemokratiska Arbetareparti, SAP, och Kommunistiska Internationalen/Sovjetunionens Kommunistiska Parti. Det var en utsatt position för SKP. Om partiet skulle kunna bli en kraft på den inrikespolitiska arenan måste dess politiska bas ständigt breddas. Nya medlemmar måste vinnas, från de partilösa skara men kanske framför allt från socialdemokratin. Och varje anpassning av politiken till svenska förutsättningar för att uppnå detta mål riskerade att försätta partiet på kollisionskurs med den politik som förordades av den kommunistiska världsrörelsens ledning i Moskva. Som en röd tråd löper genom den svenska kommunismens historia det komplicerade problemet att få det lilla partiet att växa till ett massparti i en parlamentarisk demokrati och samtidigt vara en del av den kommunistiska världsrörelsen.

Som sektion i Komintern och, efter 1947 i periferin av Kommunistiska Informationsbyrån, Kominform,²³ tjänade partiet också i viss mening som Sovjetunionens språkrör i Sverige. Ordet ”språkrör” är i sammanhanget dubbeltydigt. Sveriges Kommunistiska Parti mottog redan från början av 1920-talet anvisningar från Moskva hur det kommunistiska arbetet i Sverige borde bedrivas, anvisningar som kanske i första hand inte var ägnade att stödja det svenska partiet utan Kominterns och ryska/sovjetiska intressen. I det tidigaste skedet handlade det om att främja världsrevolutionen men också om den unga ryska statens möjligheter att överleva. Svenska kommunister förmedlade då från Moskva och Petrograd via den s k Stockholmsbyråns information och mer materiella värden till omvärlden utanför det då ännu avspärrade Ryssland. Å andra sidan utbreddes en växande sympati och nyfikenhet för det nya Sovjetunionen. Visserligen blev Sovjetunionens utrikes- och handelspolitik till viss del vägledande också för SKP:s politik sedan de revolutionära strömningarna ebbat ut. Och från senare delen av 1920-talet vävdes sovjetisk inrikespolitik och (det förmenta?) krigshotet från omvärlden samman med ryska kommunistpartiets ledande ställning över Kommunistiska Internationalen och de nationella partierna/sektionerna.²⁴ Men sympatierna för Sovjetunionen växte och blev tydligare under de sista åren av 1920-talet. Sedan Stalin 1927 deklarerat att

²² Arkivet efter AIF söktes på sin tid av Rolf Pålbrant men utan resultat. Delar av det svenska vänskapsförbundets arkiv levererades till Arbetarrörelsens arkiv under våren 2001. En preliminär genomgång visar att beståndet har stora luckor.

²³ SKP ingick aldrig som medlem i Kominform.

²⁴ A.B. Ulam, a.a. s 181 ff.

Sovjetunionen stod inför ett omedelbart krigshot²⁵ fick kampen till stöd för ”den första arbetarstaten” en i allra högsta grad reell innebörd för SKP.²⁶ Och med i kampen till stöd för Sovjetunionen drogs inte bara partimedlemmarna. Också medlemmarna i de s k front- och sidoorganisationerna – vänsterintellektuella,²⁷ idrottsmän, ungdomar och kvinnor, alla inte nödvändigtvis medlemmar i den kommunistiska rörelsen – drogs in i denna prosovjetiska rörelse. Än tydligare ser vi mönstret under folkfrontspolitiken i mitten av 1930-talet. Med folkfrontspolitiken som formades till ett instrument i Stalins utrikespolitik, gavs signaler om försök till den bredaste samling för att möta hotet från nazismen. Det tidigare så höga tonläget mot socialdemokratien under KI:s s k tredje period (1928-1933/34) tonades ned. Och SAP:s ledning, som hösten 1931 förbjöd partimedlemmarna att engagera sig i de sovjetiska stödorganisationerna,²⁸ fick från och med mitten av 30-talet se företrädare för socialdemokratiska partiets vänsterflygel gå in i ledningen för vänskapsorganisationen Sovjetunionens Vänner. Den nya handlingslinjen, samling inför det nazistiska hotet, fick genomslag också i SKP:s politik men först sedan VKP(b) sanktionerat den nya ordningen.²⁹

Denna till synes följsamma hållning skall emellertid inte förstås så att svenska kommunister i alla situationer böjde sig för vad som beslutades i Moskva. Den växande sympatin för Sovjetunionen under mellankrigstiden uteslöt inte att den svenska kommunistiska rörelsen, åtminstone periodvis, försökte att följa en mer självständig politisk väg, en väg mellan bolsjevism och socialdemokrati, en vänstersocialistisk väg eller en väg mot en svensk kommunism.³⁰ Denna tredje väg kunde emellertid inte beträdas fullt ut förrän i mitten av 1960-talet då partiet lyckades häkta av sig den sovjetiska ryggsäcken.³¹

Den politiska positionen mellan socialdemokrati och bolsjevism var som nämnts ett återkommande problem för SKP. På hemmaarenan anklagades kommunisterna för att gå Moskvas ärenden.³² Detta var inte helt utan grund, även om tidens antikommunism sannolikt tillmätte den svenska kommunistiska rörelsen en alltför stor betydelse.³³ Alla sådana anklagelser tillbakavisades, inte sällan med motanklagelser mot socialdemokratisk och borgerlig press för lögnaktiga påståenden. Svårare att bemöta var kritiken från Kommunistiska Internationalens exekutivkommitté och presidium. Det svenska partiet tycktes aldrig kunna uppfylla de krav som Moskva ställde. Orsakerna sades vara flera. Socialdemokratien dominerade i arbetarklassen. Den socialdemokratiska hegemonin i arbetarklassen var inte möjlig att bryta. Interna

²⁵ G. Rosenfeld, Zum Geleit. Die Problematik der sowjetischen Aussenpolitik zwischen den beiden Weltkriegen” i L. Thomas och V. Knoll, utg. *Zwischen Tradition und Revolution. Determinanten und Strukturen sowjetischer Aussenpolitik 1917-1924*, Stuttgart 2000 s 17

²⁶ Se t ex. Nils Holmbergs anförande vid Kommunistiska Ungdomsförbundets centralstyrelsemöte den 22-23/10 1927 med åtföljande resolution. Protokoll fört vid Sveriges Kommunistiska Ungdomsförbunds Centralstyrelsemöte 22-23 oktober 1927. Här efter exemplar i RGASPI fond 533 opis 10 delo 3694

²⁷ Se ex. A. Ljungdal, ”Läget”, i *Krig mot kriget*. Utgiven av Svenska kommittén för internationella antikrigskongressen 27 augusti 1932, Stockholm 1932

²⁸ SAP. Partistyrelsens protokoll november 1931. SAP:s arkiv, ARAB, Arbetarrörelsens Arkiv och Bibliotek. Stockholm

²⁹ L. Björlin, manus till festskrift till Mr X.

³⁰ J.Hermansson, *Kommunism på svenska? SKP/VPK:s idéutveckling efter Komintern*, Uppsala 1984. Om upptakten till denna nyorientering se särskilt kapitel II.

³¹ C. H. Hermansson, *Minnen*, Arena 1993 s 200ff.

³² Tage Erlander konstaterade i sina memoarer Tage Erlander 1940-1949, *Tiden* 1973 må vara med en lätt ironisk underton, att Sven Linderot, SKP:s ordförande till 1951, hade goda kvaliteter som politiker: ”Jag måste gång på gång konstatera”, skrev Erlander, ”vilken insats i svensk politik han skulle ha kunnat göra om han befriat sig från den kommunistiska ideologin och beroendet av Moskva.” s 307 ff. Citatet från s 308

³³ Det är ännu mycket svårt att med något mått av säkerhet uttala sig i frågan huruvida kommunismen var ett verkligt hot mot den svenska staten. I de delar av den svenska säkerhetstjänstens arkiv jag haft möjligheter att ta del av lyfts hotet fram. Uppgifterna är emellertid svåra att kontrollera. Men det står utom allt tvivel att enskilda personer i SKP haft uppgifter för VKP(b):s/SUKP:s räkning.

partiproblem bidrog också till svårigheterna. Tidigt talade man inom partiet i självkritiska termer om decennielånga socialdemokratiska traditioner och vanor i partiet som ett hinder för att bygga upp en kommunistisk massrörelse i Sverige och om partiets isolering från ”massorna”.³⁴ ”I partiet härskar en god anda – mindre förståelse för de dagsaktuella problemen: massarbetet ...”, konstaterade exempelvis ”kamrat Oswald” i september 1925 i en rapport från Stockholm till Moskva.³⁵ Och 1933, i slutet av den s k tredje perioden, innan sviterna efter kraschen på Wall Street ännu lagt sig, slog Kominterns dåvarande representant i Stockholm, Philip Dengel, fast att partiet inte förmått dra de rätta politiska fördelarna av den ekonomiska kris och den snabbt stigande arbetslöshet som följde efter börskraschen. Arbetarna drogs inte till SKP eller till de kommunistiska sido- eller massorganisationerna. Och resultaten efter den s k vändningen som i början av 1930-talet inledde återuppbyggnaden av sektionen SKP efter partisprängningen i oktober 1929 lät uppenbart vänta på sig: ”... I frågan om massorganisationerna (RH, IAH, Sovjetunionens Vänner osv) ser vi ingen vändning ...”, hade Dengel rapporterat till Moskva. Som representant för EKKI i Stockholm hade Dengel krävt att den svenska partiledningen trädde fram för att agera som en ledning, driva på partiet och undvika politisk passivitet.³⁶ Philip Dengels propåer hade praktiskt taget omedelbart följts av detaljerade anvisningar från Moskva över hur de apostroferade frontorganisationerna skulle kunna arbetas upp i Sverige. Sällskapet Sovjetunionens vänner, SUV, sades höra till de mer betydelsefulla.

Vid denna tidpunkt, några år in på 1930-talet, ingick Kominterns frontorganisationer tillsammans med de nationella sektionerna i Sovjetunionens utrikespolitiska arsenal, att mobiliseras till stöd för Sovjetunionen och mot det växande hotet om ett nytt krig. Just vänskapsförbunden tilldelades av allt att döma en mer framskjuten roll.³⁷ Men också andra frontorganisationer väntades handla i samma riktning. Röda Hjälpen, Internationella Arbetarhjälp, Röda Fackoppositionen och den proletära idrottsrörelsen ställdes inför samma krav att arbeta för att bredda opinionen till stöd för Sovjetunionen. I Sverige samordnades de kommunistiska sidoorganisationernas agitation med kommunistiska partiets för att möta den borgerliga och socialdemokratiska ”hetsagitationen”, bryta den socialdemokratiska hegemonin och för att försöka upprätta förbindelser mellan arbetarna i Sverige och Sovjetunionen.³⁸

”Oswalds” och Philip Dengels uppfattningar om det svenska partiet ger oss emellertid en antydning om hur man i Moskva såg på förhållandena i Sverige. Det svenska partiet var svagt och utan större handlingskraft, men av allt att döma inte helt utan betydelse som replipunkt för Sovjetunionen. Upprepade gånger skulle Kommunistiska Internationalens Exekutivkommitté i Moskva återkomma med sina krav på det svenska partiet. Och i gengäld mottog

³⁴ Se exempelvis RGASPI fond 495 opis 25 delo 5

³⁵ ”In der Partei herrscht guter Geist – wenig Verständnis für die heutigen Probleme: Massarbeit ... ” ”Oswald” t. EKKI:s organisationsavdelning 9/9 1925. RGASPI fond 495 opis 25 delo 117

³⁶ Anonym /sannolikt Ph. Dengel/ t. S. Linderot, odat (1933), RGASPI fond 495 opis 31 delo 168 blad 172 ff. Förkortningarna står för Rote Hilfe (Röda Hjälpen), Internationale Arbeiterhilfe (Internationella Arbetarhjälp) och Freunde der SowjetUnion (Sovjetunionens Vänner). Den vändning som hänvisas till är det samlande begreppet för förändringen i SKP:s politik efter partisplittningen hösten 1929.

³⁷ G. Rosenfeld, a.a. i L.Thomas/V.Knoll red. a.a. s 23. Rosenfeld konstaterar i sin inledande essä att centraliseringen av den sovjetiska utrikesförvaltningen i början av 1920-talet också kom att beröra de kulturella förbindelserna mellan Sovjetunionen och utlandet. En utförlig framställning om Sovjetunionens kulturpolitik gentemot utlandet saknas emellertid ännu, byggd på den omfattande dokumentation som finns i VOKS:s arkiv vid Ryska Statliga Federationens Arkiv, GARF, i Moskva. Ett intressant och viktigt bidrag på området är I.Rotihaugu hovedfagsoppgåve. Rotihaug placerar in det norska Sällskapet i det utrikespolitiska förhållandet mellan Norge och Sovjetunionen. Det skall framhållas att I. Rotihaug stöder sin forskning också på ryskt källmaterial.

³⁸ Material zur schwedischen Orgberatung. Dat: 1/7 1933. RGASPI fond 495 opis 31 delo 169

partiet olika former av stöd med uppmaningen att göra den kommunistiska rörelsen i Sverige till en massorganisation, ett alternativ till socialdemokratin och till ett stöd för Sovjetunionen och dess politik.³⁹ I Moskvas ögon tycks det som om det svenska partiet aldrig i tillräcklig utsträckning lyckades mobilisera de svenska arbetarna, bönderna, kvinnorna, ungdomen, studenterna och andra intellektuella i önskvärd utsträckning trots de stora personella och ekonomiska resurser som från Moskvas sida ställdes till förfogande.⁴⁰ Det skall emellertid än en gång framhållas att SKP:s roll som ”språkrör” i Sverige för Sovjetunionen inte skall undervärderas. Vilken roll partiet spelat och hur omfattande aktiviteterna varit är ett problem att återkomma till.

Två kommunistiska frontorganisationer

Vilken roll skulle de kommunistiska frontorganisationerna spela vid sidan om den politiska organisationen? Var SUV och AIF vad Ingunn Rotihaug kallat kulturambassadörer eller politiska redskap för sovjetiska intressen? Frågan bör kanske inte ställas som ett antingen-eller. Min utgångspunkt är att front- och sidoorganisationerna hade flera funktioner. De var både förmedlare av sovjetisk kultur till Sverige och redskap för sovjetiska intressen. Men man måste också ställa den fråga jag redan inledningsvis berörde: var det frontorganisationernas uppgift att försöka nå ut med det kommunistiska budskapet när den politiska organisationen inte fungerade? Var det frontorganisationernas uppgift att försöka nå ut med det kommunistiska budskapet när den politiska organisationen förväntades tona ned sina aktiviteter? Frågorna kan i förstone synas en smula triviala. Men när SKP splittrades i november 1929 tappade sektionen SKP majoriteten av medlemmarna. Partiet räknade efter konfliktens upplösning på våren 1930 ca 4.000 medlemmar. AIF, till vilket jag skall återkomma, räknade vid samma tillfälle ca 7.000 medlemmar. Alla var inte partimedlemmar, men var, just genom sitt medlemskap, inte helt avvisande till varje kontakt med SKP, RSI eller SUKP. Och hur skall Hilding Hagbergs brev till SUKP:s centralkommitté från 1961 tolkas med en förfrågan om ekonomiskt stöd till det svenska partiet för att göra Sällskapet för Kulturella och Ekonomiska förbindelser med Sovjetunionen starkare? Hagberg ville av Sällskapet bygga en massorganisation. SKP hade vid denna tidpunkt ca 20.000 medlemmar, dvs färre medlemmar än den socialdemokratiska arbetarkommunen i Stockholm. Partiet var medlemsmässigt svagt, kommunisterna arbetade i motvind med kraftiga antikommunistiska stämningar i landet. En satsning på Sällskapet för Kulturella förbindelser med Sovjetunionen skulle kunna bli ett stöd för Sovjetunionen utan att Sveriges Kommunistiska Parti behövde träda fram i offentligheten. Som kommer att framgå låg det inte alltid i sovjetiskt intresse att Sveriges Kommunistiska Parti gavs en mer framskjuten ställning.

Ett svensk-ryskt sällskap ...

Allryska sällskapet för Kulturella förbindelser med utlandet, VOKS, i Moskva, arbetade sedan 1922 med omvärlden för att stödja det nya Ryssland. Kontakterna med Sverige var uppenbart inte särskilt omfattande men av allt att döma ägnade det allryska sällskapet såväl Nansen-kommissionen som Röda Korset sitt intresse.⁴¹ VOKS leddes av en kvinna, Olga Davidovna Kameneva. Det är i dagsläget svårt att uttala sig om vilken politisk position Olga Davidovna, Leo Trotskijs syster, hade. Registren över RKP(b):s politbyrås möten visar emellertid att Olga Davidovna vid flera tillfällen deltog i dessa.

Möjligheterna att på ryskt initiativ upprätta någon form av bilateralt verkande internationella sällskap för att bistå Ryssland/Sovjetunionen hade uppenbart diskuterats under en längre tid

³⁹ Jag bortser här från Arbetarpartiet Kommunisterna som stöddes av SUKP fram till 1991.

⁴⁰ L. Björlin i M.Thing, 2001 s 46 ff

⁴¹ Garf fond 5283 opis la delo 8,9,22 och 40

innan RKP(b):s politbyrå i juli 1923 också drog in Sverige i försöken att vidga den internationella hjälpen till det ännu hårt drabbade Ryssland.⁴² Någon gång i månadsskiftet januari–februari 1924 vände sig Rysslands Kommunistiska Parti via den särskilda kommission som behandlade dessa frågor till 2:e sekreteraren vid Ryska legationen i Stockholm, A. Simonovski, för att höra om möjligheterna att bilda ett vad man kallade svensk-ryskt sällskap. Sällskapets tänkta uppgifter var inte närmare preciserade. Och inte heller vilka som skulle kunna tänkas ingå i en sådan sammanslutning. Men ser vi till de stadgar⁴³ som senare skulle komma att ligga till grund för det svenskryska sällskapets verksamhet, embryot till föreningen Sovjetunionens Vänner, kan vi anta att verksamheten i första hand skulle inriktas på att sprida kännedom om kulturella och ekonomiska förhållanden i Ryssland och att i Ryssland öka kunskapen om Sverige. Vidare kan vi anta att sällskapet skulle stödja återuppbyggnaden av de kulturella och ekonomiska förbindelserna mellan de båda länderna⁴⁴ så som de existerat redan för revolutionen.

Sällskap av detta slag var ett förhållandevis nytt inslag i den unga sovjetstatens utåtriktade upplysningsverksamhet.⁴⁵ Ett liknande sällskap fanns sedan 1923 i Tyskland, kallat Det nya Rysslands Vänner. Och i samband med diskussionen om ett svensk-ryskt sällskap hade en motsvarande sammanslutning i England också aktualiserats.

Tidpunkten för dessa initiativ var inte slumpmässigt vald. Till viss del handlade det om att försöka öppna de ryska gränserna mot väst. Som framgått var bl a Kommunistiska Internationalens verksamhet på väg att läggas om, från instrument för världsrevolutionen till ett instrument för agitation och propaganda för Sovjetunionen. Men tidpunkten är intressant också från andra utgångspunkter. Ser vi till Sverige och svenska förhållanden riktade Komintern vid denna tidpunkt, som framgått, via frontorganisationernas olika ledningsorgan flera uppmaningar till de svenska kommunisterna att påskynda arbetet för att introducera och bygga upp sektioner också på dessa olika områden. Källmaterialet tyder på att man ville se fungerande svenska kommunistiska sektioner inom den fackliga rörelsen och inom idrottsrörelsen. Från Internationella Arbetarhjälpn och Internationella Röda Hjälpn fick partiet också motta propåer om att organisera nationella sektioner.

Det intressanta i vårt sammanhang är emellertid att den propå som legationssekreteraren Simonovski fick motta från Moskva inte hade sitt upphov i Komintern utan i ledningen för Sovjetunionens kommunistiska parti. Frågan om ett svensk-ryskt sällskap låg inte på Kominterns bord. Det var inte en fråga för den kommunistiska världsrörelsen. Det är viktigt att framhålla. Det var en fråga för Sovjetunionens kommunistiska parti som siktade mot andra grupper i Sverige än arbetarna. Kommunistiska Internationalen som redan vid denna tidpunkt spelade en framskjuten roll i sektionernas och, i förekommande fall, nybildade frontorganisationers inre verksamheter, stod, under alla omständigheter formellt, vid sidan om detta nya initiativ. I slutet av februari svarade Simonovski från Stockholm. Möjligheterna att bilda ett sällskap var goda, skrev han, det fanns inget skäl att dröja.⁴⁶

⁴² Garf fond 5283 opis la delo 8. Det finns anledning att något reservera sig mot uppgifterna. Jag har ännu inte haft tillfälle att läsa politbyråns handlingar från 1923.

⁴³ Jag följer här det förslag till stadgar som O.D. Kameneva, ordförande i Allryska sällskapet för kulturella förbindelser med utlandet översände til IV.V..Osinskij, vid tidpunkten chef vid ryska legationen i Stockholm. Se O.D.Kameneva t.V.V. Osinskij 6/6 1924 Garf. Fond 5283 opis 5 delo 449

⁴⁴ Garf. Fond 5283 opis 5 delo 449

⁴⁵ Saken hade uppenbart diskuterats i RKP:s ledning redan under sommaren 1923. ” O kommissi po organizatsii kulturnou svjazic drugami stranami ...” /Om kommission för att organisera kulturella förbindelser med vänskapligt sinnade länder .../ Garf. Fond 5283 opis la delo 8

⁴⁶ A. Simonovski t. Kommissio Zagranizhnoy Pomoschi priTsK SSSR 25/2 1924 Garf. Ibid

Tanken bakom ett svensk-ryskt sällskap och dess mer långsiktiga verksamhet är ännu en smula diffus. Men de mått och steg som togs under våren 1924 visar att ”målgruppen” var politiker på högre nivå samt företrädare för det svenska näringslivet. Under de följande månaderna diskuterades av allt att döma det förslag om att bilda ett sällskap som Simonovski fatt motta bland företrädare för svensk politik och det svenska näringslivet.⁴⁷ Och det är högst troligt att Simonovski själv fanns i bakgrunden.⁴⁸

I början av april 1924 vände sig Svenska Exportföreningen, med direktören Gunnar Bolander som första namn, till representanter för det svenska näringslivet med en inbjudan att bilda ett svensk-ryskt sällskap.⁴⁹ För att ge förslaget erforderlig tyngd i näringslivskretsar kunde Bolander meddela att Eliel Löfgren, ledande liberal politiker, professor i juridik och huvudansvarig för de pågående svensk-ryska handelsförhandlingarna, var beredd att gå in som ordförande i det nya sällskapet. Bolander själv sade sig vara ombedd (min kursivering) att inträda som sekreterare. Om styrelsens övriga sammansättning sades däremot ingenting. Sällskapet Sverige-Ryssland konstituerades den 2 maj 1924 vid ett stort möte i Rosenbad i Stockholm. Enligt pressens uppgifter deltog över 200 personer vid det konstituerande mötet.⁵⁰ Och bland deltagarna märktes företrädare för det svenska näringslivet och diplomatiska kåren tillsammans med ledande politiker. Bland de närvarande var direktören för det svenska storföretaget ASEA, Josef Edström, Sveriges Chargé d’affaire i Moskva Carl Gerhard von Heidenstam och den socialdemokratiska riksdagsmannen Anders Örne. Bland övriga bemärkta syntes också, rapporterade Simonovski till Moskva, ordföranden i Sveriges Kommunistiska Parti Zeth Höglund samt advokaten Georg Branting, son till den svenska arbetarrörelsens nestor, båda välkända i kommunistiska kretsar i Moskva.⁵¹ I styrelsen, bestående av hela 25 personer, ingick som utlovats Eliel Löfgren som ordförande. Arkeologen Ture Arnevid Uppsala Universitet gick in som vice ordförande och Gunnar Bolander som sekreterare. Simonovski, som noggrant följde tillkomsten av det nya sällskapet meddelade att också Höglund och Branting ingick i styrelsen, möjligen en varning till Moskva, åtminstone beträffande Höglund.⁵² Vidare meddelade han att bankmän tillsammans med ”promishlenniki i xudoshniki” också valts in i styrelsen för det nybildade sällskapet.⁵³ Det celebra mötet antog stadgar för verksamheten och enligt målparagrafen var sällskapets huvudsakliga uppgift att främja kulturella och ekonomiska förbindelser mellan de båda länderna. Det var en imponerande politisk och ekonomisk bredd vid detta möte i Rosenbad. Prominenta företrädare för svenskt näringsliv sågs här tillsammans med radikala partipolitiker på yttersta vänsterkanten.

Tidpunkten då man från rysk sida lanserade förslaget om ett svensk-ryskt sällskap är intressant men har sannolikt inget med Kominterns politik att göra. Sedan 1920 hade förhandlingar pågått för att få till stånd ett handelsavtal mellan Sverige och Ryssland. Utrikespolitiska förhållanden hade komplicerat förhandlingarna. Sent på hösten 1923 hade emellertid överläggningarna återupptagits. I dessa överläggningar hade flera av de personer ingått som stod i ledningen för det nya svensk-ryska sällskapet. Eliel Löfgren hade som nämnts lett förhandlingarna från svensk sida. Carl Gerhard von Heidenstam, regeringens sändebud i Moskva, tidigare chef för Allmänna Exportföreningens handelsdelegation i

⁴⁷ En preliminär genomgång av Exportföreningens protokoll ger emellertid inget belegg för att frågan diskuterats i rådets verkställande utskott.

⁴⁸ En protokollsnotis i Exportrådets handlingar visar att I. Simonovski var känd bland rådets ledamöter.

⁴⁹ Ett inbjudningsbrev har återfunnits i Gustav Cassels arkiv, Kungliga Biblioteket, från G. Bolander, dat den 28 april 1924.

⁵⁰ Pressklipp i Garf fond 5283 opis 5 delo 449.

⁵¹ A. Simonovski t. Kommissio Zagranizhnou Pomoschi pri TsK SSSR 9/5 1924 Garf. Fond 5282 opis la delo 8

⁵² Z. Höglund var vid tidpunkten indragen i en strid med KI:s ledning i Moskva, en strid som i augusti 1924 slutade med att han vräktes ut ur Sveriges Kommunistiska Parti.

⁵³ ”Industrimän och konstnärer.”

Moskva, hade biträtt. Överläggningarna hade tidvis varit krävande. Men den 15 mars 1924 erkände den svenska regeringen de jure Ryssland. Samtidigt trädde ett handelsavtal mellan de båda länderna i kraft.⁵⁴

Det är i detta handelspolitiska sammanhang som förslaget från rysk sida om ett svensk-ryskt sällskap sannolikt skall placeras in. Från sovjetisk sida var det nya sällskapet säkerligen ett led i den politiska process som Helene Carlbäck kallat att byta diplomatiskt erkännande mot handelsförmåner. För det svenska näringslivet var den sovjetiska marknaden med all sannolikhet en stor utmaning. Finansmannen Olof Aschbergs propåer i dagspressen i december 1923 om att stora beställningar för leverans till Ryssland var att förutse om ett handelsavtal kunde träffas kan knappast ha förklingat ohörda i näringslivskretsar. Och Svenska Exportföreningen, ett av flera samarbetsorgan inom det svenska näringslivet, måste ha följt förhandlingarna med stort intresse. Möjligheterna att återknyta de ekonomiska och kulturella kontakterna mellan Sverige och Ryssland framstod som mycket gynnsamma och måste ha betraktats som en mycket angelägen uppgift.

Vår kunskap om det nya sällskapets verksamhet är ännu otillräcklig.⁵⁵ Sällskapet utgjordes emellertid av en exklusiv samling personer. Under den första tiden arbetade det självständigt, så långt det är bekant utan närmare förbindelser med den då nyöppnade ryska legationen i Stockholm. Men mycket snart upprättades förbindelser med VOKS i Moskva. Det är ur det ryska källmaterialet som vi kan få glimtar om dessa kontakter. I det inledande skedet upptog kulturella aktiviteter en större del i programverksamheten. Sven Hedin, upptäcktsresande och rysslandskännare, medverkade med föredrag, konstutställningar på Liljevalchs konsthall i Stockholm ingick i programmet och prins Eugen arrangerade i Sällskapets namn en utställning på Waldemarsudde i Stockholm. Genom ordföranden och Ture Arnes medverkan fanns förbindelserna med den akademiska världen. Sällskapet närmade sig dessutom den svenska Vetenskapsakademien. Om sällskapet också blev ett forum för ett vidgat ekonomiskt utbyte mellan de båda länderna är ännu oklart. Mycket tyder på att så inte blev fallet. Det svensk-ryska sällskapet var under en kort inledande tid en sammanslutning för en begränsad krets människor – vetenskapsmän och konstnärer med särskilt intresse för det nya Ryssland, något som emellertid inte uteslöt att också företrädare för det svenska näringslivet deltog i verksamheten.

Trots att det ännu på många punkter är oklart menar jag att man från rysk sida medverkade vid tillkomsten av detta tidiga svenskryska sällskap för att bygga upp ett av flera forum för agitation och propaganda. Mycket snart började man intressera sig för sällskapets verksamheter. Personalen vid ryska legationen i Stockholm började informera VOKS, Allryska Sällskapet för kulturella förbindelser med utlandet, i Moskva samt Skandinaviska avdelningen vid Sovjetunionens utrikesdepartement om såväl aktiviteter som personer som deltog i verksamheten.⁵⁶ I detta växande intresse från rysk-sovjetisk sida fanns uppenbart också ett önskemål om att knyta det svenska Sällskapet närmare VOKS. Vid Sällskapets möte i Stockholm i oktober 1925 togs nämligen ett avgörande initiativ för att upprätta direkta förbindelser med VOKS i Moskva. Något protokoll från mötet har inte återfunnits. Det är därför ännu oklart vilka personer som deltog i den sammankomsten. Men förutom svenska ombud deltog 2:e sekreteraren vid ryska legationen i Stockholm, E.A. Asmus tillsammans med direktören vid ryska statsbankens filial i Stockholm A.V. Smirnov, den senare också VOKS:s representant i Sverige.

⁵⁴ H. Carlbäck, *Att byta erkännande mot handel*, Uppsala 1997, passim

⁵⁵ Jag har tillstånd från Svenska Exportrådet att få ta del av rådets handlingar som förvaras på Riksarkivet i Stockholm men har ännu inte haft tillfälle att i alla delar bearbeta handlingarna.

⁵⁶ Se ex. V. Dovgolevski t. Skandinaviska avdelningen vid NKID 22/4 1925. Garf fond 5283 opis la delo 46

Tanken att knyta det svensk-ryska sällskapet närmare VOKS fördes vid mötet fram av legationssekreteraren Asmus. I sin rapport till VOKS antydde han att frågan kom upp vid själva mötet. Men Asmus meddelade samtidigt att han per telefon diskuterat saken med Sällskapets sekreterare Gunnar Bolander vid Svenska Exportföreningen som i sin tur haft samtal om saken med den svenske pressattachén i Moskva, Nils Lindh,⁵⁷ även han styrelseledamot i det svenska Sällskapet, god kännare av Sovjetunionen och en person som man från rysk sida satte stor tillit till.⁵⁸ Man får intrycket att frågan aktualiserades vid sidan om dagordningen.

Hur diskussionerna förts vid det nämnda mötet den 25 oktober vet vi inte. Men enligt rapporteringen till Moskva uppdrog mötet åt de två ryska deltagarna, Asmus och Smirnov, att utarbeta riktlinjer för hur förbindelserna mellan det svensk-ryska sällskapet och VOKS praktiskt skulle utformas och upprätthållas. Något deltagande från svensk sida i denna beredande kommitté var uppenbart aldrig aktuellt.⁵⁹

Asmus och Smirnov presenterade i början av februari 1926 ett detaljerat förslag över hur ett samarbete skulle kunna upprättas.⁶⁰ Av allt att döma hade ledningen för Sveriges Kommunistiska Parti hållits informerad.⁶¹ Men i förslaget hölls en låg profil, det saknar över huvud taget varje anspelning på dagspolitiken. Och om närmare kontakter med Sveriges Kommunistiska Parti nämns ingenting.⁶² Det hela var ett utkast till program för ett ömsesidigt kulturellt utbyte och förslaget underbyggdes med hänvisningar till att en rad ledande personer ur kulturella, vetenskapliga och ekonomiska kretsar i Sverige tidigare besökt Sovjetunionen. Bland dem som nämndes var riksarkivarien Sam Claesson, medicine dr Nils Silfverskiöld och advokaten Georg Branting.⁶³ Men man framhöll också att tekniker, ingenjörer och ekonomer från Sovjetunionen besökt Sverige och med stor tillfredsställelse tagit del av den svenska industrins know-how. De ryska besökarna hade emellertid inte, så framhölls i utkastet, tillgodogjort sig allt som den svenska kulturen och industrin kunde erbjuda. För att råda bot på detta föreslogs att de vetenskapliga och kulturella förbindelserna mellan de båda länderna skulle fördjupas. Som ett led i arbetet föreslogs ömsesidiga studiebesök. I förslaget uttalades avslutningsvis den förhoppningen att det svenskryska sällskapet skulle upprätta förbindelser med VOKS i Moskva, den paraplyorganisation som fanns för att samla nationella icke-politiska sammanslutningar som var vänligt sinnade mot Sovjetunionen samt att upprätthålla

⁵⁷ Om Nils Lindh som pressattaché i Moskva, se W. Carlgren, "Nils Lindh. Pressombudsman, pressattaché och legationsråd i Moskva." i *Människan historien och samtiden: festskrift till Alf W. Hjalmarsson och Högberg*, 2000 s. 82 fr.

⁵⁸ O. D. Kamenev och F. Korinets t.V. Dovgolevski 18/2 1926. Garf, fond 5283 opis la delo 93 blad 22. Nils Lindh sades vara "vårt språkrör".

⁵⁹ E. Asmus t. Apryska sällskapet för kulturella förbindelser med utlandet 18/2 1926. Garf fond 5283 opis la delo 63

⁶⁰ Zur kulturellen Annäherung Schwedens und die Union der SSSR (Einige Vorschläge). Daterat den 4 februari 1926. Garf. Fond 5283 delo la opis 63

⁶¹ Se K. Kilboms anförande vid EKKI:s utvidgade plenum sessionen den 27/2 1926. RGASPI. Fond 495 opis 164 delo 418. K. Kilbom antydde i debatten vid EKKI:s utvidgade plenum att han kände till vad som pågick i Stockholm. Men det kan på goda grunder ifrågasättas om hela SKP:s ledning varit involverad i diskussionerna kring det nya sällskapet. I sin rapport från utvidgade EKKI:s möte våren 1926 som Karl Kilbom lämnade till SKP:s AU den 30 mars 1926, nämner han saken som om den vore okänd för AU:s ledamöter.

⁶² V. Dovgolevskis rapport till VOKS, daterad den 1/2 1926. Garf fond 5382 opis la delo 63

⁶³ G. Brantings namn är intressant i sammanhanget. Branting besökte våren 1925 Ryssland. Enligt egna uppgifter var Branting vid samtal med ledande politiker från såväl KI som VOKS kritisk mot många inslag i den sovjetiska politiken, bland annat rörande utvecklingen av demokratin i landet.

denna kontakt genom regelbunden brevväxling.⁶⁴ Något förslag till tidpunkt när det svenska sällskapet skulle inträda i VOKS fanns inte med i Asmus' och Smirnovs förslag.

... och ett rysk-svenskt

Emellertid, det svensk-ryska sällskapet upptog omedelbart förbindelser med VOKS. Och en tid senare förde ordföranden i VOKS, direktören O.D. Kameneva, fram frågan om att fördjupa samarbetet genom att bilda ett motsvarande rysk-svenskt sällskap i Moskva.⁶⁵ Under vad man kallade "En kväll för svensk-ryskt närmande" arrangerad av VOKS, bildades ett systersällskap i Moskva redan den 17 april, under hjärtlig uppvaktning från de olika lokala sällskapen i Sverige och från Svenska Exportföreningen. Beslutet måste ha varit väl förankrat i det ryska utrikesdepartementet. Olga Davidovna Kameneva inträdde som ordförande i det nya rysk-svenska sällskapet. Från svensk sida inträdde Sveriges minister i Moskva, Carl Gerhard von Heidenstam, samt pressattachén Nils Lindh. Från sovjetiska utrikesdepartementet inträdde Aralov tillsammans med Osinskij, blivande minister i Stockholm samt D.T. Florinskij, verksam i utrikesdepartementets Avdelning för de skandinaviska länderna.⁶⁶ I Stockholm såg man mycket positivt på detta initiativ, meddelade Asmus något tvetydigt från sovjetiska legationen i Stockholm.⁶⁷ Hur man i Sverige verkligen uppfattade det svenska sällskapets närmande till kommunistiska kretsar i Moskva skall jag återkomma till. Positiva bilder om Sovjetunionen spreds genom pressen i Sverige. Men det svenska sällskapet tycks snart nog ha förlorat sin attraktionskraft som förbindelselänk mellan Moskva och svenska politiker samt företrädare för näringslivet. På våren 1928 talade den då verksamme sovjetiske ambassadören i Stockholm, S. Dimitrevskij, om behovet av en förnyelse av det svenska Sällskapets ledning. Det hade gått i stå och kunde inte fylla den plats i det svenska samhället som uppenbart låg i Moskvas intresse.⁶⁸

In under Kominterns kontroll

Så länge vi inte har en mer ingående kunskap är det svårt att uttala sig om vilka motiv RKP hade när man introducerade sällskap av typen svensk-ryska sällskapet. Också i Tyskland och Tjeckoslovakien fanns arbetande sällskap, för England var som nämnts ett sällskap i varande. Skulle de verka som självständiga sammanslutningar, som instrument för att bryta västmakternas blockad mot Sovjetunionen, som potentiella massorganisationer, på kort sikt i kampen mot ett hotande krig, på längre sikt som mobiliserande kraft inför revolutionen? Inget utesluter att motiven kan ha förskjutits i linje med att Sovjetunionens politiska ledning förnyat sina analyser av in- och utrikespolitiken.

Det svensk-ryska sällskapet stod från våren 1926 i nära kontakt med VOKS. Men frågan är vilken roll man i Moskva tänkte sig att detta svensk-ryska sällskap skulle ha. I Kominterns politik var dessa vänskapsorganisationer ett betydelsefullt inslag efter beslut vid EKKI:s utvidgade plenum vårvintern 1926. Vänskapsorganisationernas funktion i den sovjetiska utrikespolitiken under mellankrigstiden är emellertid ännu oklar. Vi känner till att man i sovjetiska utrikesdepartementet höll sig underrättad. Ryska legationen i Stockholm närmade sig ledande politiker och intellektuella i avsikt att försöka upprätta kontakter, närmast informella, rapporterade man våren 1926 till sovjetiska utrikesdepartementet. Nybildade

⁶⁴ Zur kulturellen Annäherung Schwedens und die Union der S.S.R. (Einige Vorschläge). Garf fond 5283 opis la delo 63.

⁶⁵ Wochenbericht der Gesellschaft für kulturelle Verbindung, der Sowjetunion mit dem Auslande 23/4 1926.

⁶⁶ Garf Fond 5283 opis 8 delo 14.

⁶⁷ E. A. Asmus t. O. D. Kameneva 17/5 1926. Garf fond 5382 opis la delo 63.

⁶⁸ Ur S. Dimitrevskijs rapportering tiden 23/2-13/3 1928 Garf fond 5283 opis la delo 106.

lokala sällskap rapporterades till Moskva och svenska tidningars kommentarer till utvecklingen i Sovjetunionen följdes med intresse.⁶⁹

I juni 1926 knöts emellertid Allryska sällskapet för kulturella förbindelser, VOKS, direkt till Komintern inom ramen för en genomgripande förnyelse av Kominterns arbetsformer.⁷⁰ Det innebar emellertid inte att det svenska sällskapet inordnades under Komintern. Snarare förefaller det som om man från rysk sida ville upprätthålla bilden av det svenska sällskapet som en självständig sammanslutning, som långsamt växte också utanför Stockholm.⁷¹ I EKKI:s Avdelning för agitation och propaganda (Agitprop) bestämdes formerna för hur VOKS i fortsättningen skulle arbeta. Huvuduppgiften skulle bestå i att försöka nå intellektuella grupper i olika länder. Arbetet skulle utformas i samråd med de intellektuellas sammanslutningar i respektive länder. En viss försiktighet ansågs nödvändig. Det skulle vara oriktigt, konstaterade man, att låta VOKS framträda som en öppet kommunistisk organisation. Men, sade man vidare, organisationen måste i sitt arbete ”bilda en ideologisk enhet med den kommunistiska propagandan”. Agitationen skulle samordnas med politisk kontroll över de olika nationella sällskapen. Och i sina krav på fullständig kontroll över det ideologiska och politiska budskapets form och innehåll förbehöll sig EKKI:s Avdelning för agitation och propaganda rätten att också ingripa i VOKS:s publiceringsverksamhet och litteraturspridning. Något utrymme för en självständig, mer vidsträckt propaganda på det kulturella området medgavs inte. Den allmänna agitationen skulle ”föras i en form ... som under inga omständigheter stod i motsättning till den kommunistiska propagandan, utan gjordes till en utvidgning av denna”.⁷² Med detta hade Komintern tagit kontrollen över de kanaler som VOKS upprätthållit med olika grupper i omvärlden. Om Sovjetunionens kommunistiska parti låg bakom denna förändring får tills vidare vara en obesvarad fråga.

SUV:s väg in i Komintern så som den skildrats här kantades av rapporter från resenärer som besökt Sovjetunionen, både från enskilda och gruppresenärer. Det är genomgående mycket uppskattande omdömen, något som emellertid skall ses mot bakgrunden av de förhållandena att både resenärer och resmål var strängt kontrollerade. För svenska SUV uteblev framgångarna. Frågan inställer sig: vad hände i SUV under senare delen av 1920-talet när KI gick in i vad som vanligtvis benämns Tredje perioden och SKP gick mot en ny förödande konflikt? Rapporterna till Moskva om tillståndet i organisationen redovisar inte stora framsteg för att nå de intellektuella grupperna och andra tänkbara sympatisörer. De lokala organisationerna var få, huvudsakligen förlagda till de större städerna, och medlemstalet var lågt. Möjligen kan antalet medlemmar ha uppgått till knappt 500 under 20-talets sista år.

Den proletära idrotten i Sverige – det tidiga skedet

Det har framgått att Kommunistiska Internationalen arbetade på flera fronter samtidigt – med de partinära organisationerna likaväl som med hjälporganisationerna, från organisationer för intellektuella till studiegrupper och barnverksamhet. Var den proletära idrottsrörelsen skall placeras i detta planerade finmaskiga organisationsnät får tills vidare vara en öppen fråga. Den var inte partinära i samma mening som fackföreningsrörelsen och ungdoms- och kvinnorörelsen. Den proletära idrottsrörelsen måste betraktas som en stödorganisation liksom Sovjetunionens Vänner. Den proletära idrottsrörelsen siktade emellertid inte mot en speciell grupp

⁶⁹ Se ex. inkommande rapporter för år 1926 i ryska utrikesdepartementets arkiv fond 140 opis 10 delo 10.

⁷⁰ Protokoll der Sitzung der Abt. Agitprop des E.K.K.I vom 15 juni 1926. Här efter exemplaret i VOKS arkiv. Fond 5283 opis la delo 101 Garf, Moskva.

⁷¹ Så ex E. Asmus t.VOKS dat Stockholm den 14/10 1926 i Ryska utrikesdepartementets arkiv fond 140 opis 10 delo 10.

⁷² Protokoll der Sitzung der Abt. Agitprop des EKKI vom 15 juni 1926 samt bilaga Zum Protokoll vom 15/VI 1926. Garf fond 5283 opis la delo 101. ”... sondern eine Ergänzung für sie biidet.”

utövare, den överskred både yrkes- och åldersgränser.⁷³ Den var också politiskt gränsöverskridande – och sökte även dra in socialdemokrater och syndikalister i sin verksamhet.

Den proletära idrottsrörelsen i Sverige har sitt upphov i den vänstersocialistiska/kommunistiska politiska organisationen. En första diskussion kring ett arbetarnas idrottsförbund fördes i Socialdemokratiska Vänsterpartiet redan sommaren 1920. I slutet av maj 1922 bildades Arbetarnas Idrottsförbund, AIF,⁷⁴ men då på initiativ av Röda Sportinternationalen, RSI, i Moskva och genom ledande personer i Sveriges Kommunistiska Ungdomsförbund, bland dem Oscar Samuelson, Arvid Vretling tillsammans med Henning Ehn och Carl Stålbärj.

Röda Sportinternationalen höll sin konstituerande kongress sommaren 1921 samtidigt som KI höll sin tredje kongress vilken mynnade ut i appellen att samla ”massorna” under kommunismen. I november samma år knöts RSI till Kominterns exekutivkommitté.⁷⁵ Den finske kommunisten Allan Wallenius placerades som EKKI:s representant i RSI:s ledning.⁷⁶

Den röda idrottsrörelsens konstituerande kongress samlade en handfull personer från Ryssland samt från Central- och Västeuropa. Från Sverige deltog Tedde Johnsen som representerade Sveriges Kommunistiska Ungdomsförbund. Johnsen kom under en kort tid att också ingå i RSI:s exekutivkommitté.

Som en av de större sidoorganisationerna inom den kommunistiska världsrörelsen kan Röda Sportinternationalen närmast jämföras med Röda Fackföreningsinternationalen och Kommunistiska Ungdomsinternationalen. RSI upprätthöll en jämbördig ställning med de partinära organisationerna även om man i det inledande skedet övervägde möjligheten att knyta RSI direkt till Röda Fackföreningsinternationalen. Varje sådan sammankoppling avvisades emellertid, från såväl tysk som nordeuropeisk sida med hänvisning till att fackföreningsrörelsen i flera västeuropeiska länder dominerades av socialdemokratin.⁷⁷ Den självständiga ställningen hävdades emellertid också med hänvisning till RSI:s speciella funktion. RSI skulle arbeta över ett vidare fält än endast idrottssektorn. Man talade om RSI som en idrotts- och kulturorganisation – inte inom utan som ett komplement till den politiska rörelsen. Den innevarande perioden måste, så framhölls vid RSI:s kongress i Berlin 1922, betraktas som en period av förberedelse och mobilisering. Målet var att pressa tillbaka den borgerliga dominansen på kulturens område för att lämna plats för revolutionära idrotts- och kulturorganisationer.⁷⁸

Vilken roll skulle den kommunistiskt inspirerade idrottsrörelsen spela i Sverige? Vi har ännu inte något tillfredsställande svar på den frågan. Men det handlade sannolikt om flera roller, föränderliga över tiden. Då Arbetarnas Idrottsförbund bildades i maj 1922, var förbundet en mycket liten enhet i det kommunistiska agitations- och organisationsarbetet. Förbundet kan väl infogas i KI:s nya strategi som också kom till uttryck vid RSI:s konferens i Berlin – förberedelse och mobilisering inför framtiden. Det unga svenska förbundets tryckta stadgar från 1922 föreskrev att de ”celler” som grundades för att organisera idrotten bland arbetarungdomen, hade som huvuduppgift att ”verka för de kommunistiska idéernas spridning och den kommunistiska rörelsens intressen”.⁷⁹ Idrottscellen var en grundorganisation för agitation och propaganda, en funktion som Fritz Reussner, en av RSI:s ledande personer, preciserade när

⁷³ Jag saknar uppgifter om huruvida kvinnor var engagerade i den proletära idrottsrörelsen i rörelsens inledande skede.

⁷⁴ Det skall framhållas att AIF först 1928/29 blev ett rikstäckande förbund. Se s 62

⁷⁵ RGASPI fond 537 opis 1 delo 1 och 3

⁷⁶ RGASPI fond 537 opis 1 delo 3

⁷⁷ Så ex. Tedde Johnsens inlägg vid RSI:s konstituerande kongress. RGASPI fond 537 opis 1 delo 1

⁷⁸ RGASPI fond 537 opis 1 delo 1 och 3

⁷⁹ Instruktion för Ungdomsförbundets och Partiets celler inom idrottsrörelsen. Stockholm 1922.

han i anslutning till Kommunistiska Internationalens femte världskongress sommaren 1924 deklarerade att idrotten måste utnyttjas i klasskampen, idrottsrörelsen måste utbilda sina medlemmar för det kommande revolutionära kriget, inbördeskriget.⁸⁰ I Sverige var den proletära idrottsrörelsen vid mitten av 1920-talet emellertid ännu mest en fråga för framtiden. För att nå någon framgång förutsattes stora insatser som små partier i kommunistiska rörelsen ännu saknade.⁸¹

Arbetarnas idrottsförbund var den första kommunistiska frontorganisationen i Sverige. Under stora uppoffringar skulle AIF komma att fortsätta sin verksamhet till senare hälften av 1930-talet för att upplösas sedan folkfrontspolitiken slagit undan förutsättningarna för en kommunistiskt inspirerad arbetaridrott.⁸²

Initiativet att bilda en kommunistiskt ledd idrottsorganisation i Sverige togs som nämnts i Moskva.⁸³ Röda Sportinternationalen hade under våren 1922 vid flera tillfällen stött på ledningen för SKP om att inleda arbetet. I april 1922 hade partiledningen lagt uppgiften på Otto Grimlund, ledamot av SKP:s styrelse, och Oscar Samuelson i det kommunistiska ungdomsförbundet SKU:s ledning.⁸⁴ Får vi tro de svenska kommunisternas rapporter till Berlin och Moskva var förutsättningarna för en proletär idrottsrörelse i Sverige emellertid inte de bästa. Carl Stålbärj hävdade i brev till Moskva att man inte ifrågasatte det riktiga i att bilda kommunistiskt ledda idrottsorganisationer. Men detta, menade han, kunde inte omedelbart leda till framgångar.⁸⁵ De återkommande påstötningarna från Moskva och det svenska partiets ännu svala engagemang ger intrycket att frågan var av större betydelse i Moskva än i Stockholm.

Denna SKP:s avvaktande attityd skall sannolikt i första hand ses mot bakgrund av att den kommunistiska rörelsen i Sverige i början av 1920-talet ännu saknade djupare förankring i arbetarklassen. Socialdemokratin dominerade och det kommunistiska partiet befann sig i ett skede då agitations- och organisationsarbetet var inriktat på själva partiapparaten och på att hantera de kriser som slog mot den kommunistiska rörelsen i de skandinaviska länderna fram till mitten av 1920-talet. Flera personer ur SKP:s ledning hävdade vid denna tidiga tidpunkt och för övrigt även senare att det knappast fanns utrymme för att också ta sig an uppgiften att bygga upp en idrottsrörelse i länder där de kommunistiska partierna var små. När det gällde idrottsrörelsen krävdes till och med, hävdade man, ett skede av planering och budgetering innan man kunde övergå till agitation och organisation.⁸⁶

Här finns inte utrymme att gå djupare in i spelet mellan RSI å ena sidan och, å den andra, ledningarna för Sveriges kommunistiska parti och Sveriges Kommunistiska Ungdomsförbund kring bildandet av ett Arbetarnas idrottsförbund i Sverige. Hittills kända forskningsresultat,

⁸⁰ RGASPI Fond 537 opis 1 delo 89.

⁸¹ Så O. Samuelson vid RSI:s idrottskommissions sammanträde den 5/7 1924. RGASPI fond 537 opis 1 delo 89.

⁸² Jfr R. Pålbrant, *Arbetarrörelsen och idrotten 1919-1939* Uppsala 1977 s 114 ff. Det sista skedet i RSI:s verksamhet under mitten av 1930-talet, är ännu ofullständigt utrett. Förhandlingar mellan RSI och Socialistiska Arbetarinternationalens idrottssektion (SAS!) pågick ännu 1936 - och mynnade, så långt det hittills varit möjligt att följa spelet, ut i någon form av gemensam politik riktad mot det nazistiska Tyskland, bl a i rekommendation av bojkott av olympiaden i Berlin. RGASPI fond 495 opis 30 delo 1085 och 1086

⁸³ Jfr Pålbrant 1977 s 120

⁸⁴ SKP.AU-protokoll 24/2,23/3,10/4 1922, protokollet 10/4 1922 med bilaga RSI t. SKP 24/3 1922.ArA

⁸⁵ L. Björlin, "AIF och Röda Sportinternationalen. Några synpunkter med anledning av ett nytt källmaterial" i *Idrott, historia och samhälle* 4/1998.

⁸⁶ Under denna tid ålades partiet emellertid att reorganisera sin agitation och propaganda på idrottens område. Denna uppmaning riktades direkt till partiets ledande tidning *Folkets Dagblad Politiken*. Men det skall framhållas att samtidigt som man från Moskvans sida ställde krav på den svenska kommunistiska partipressen utlovade EKKI stöd för att sätta upp en särskild tidning för den svenska arbetaridrottsrörelsen. RGASPI fond 537 opis 1 delo 89

jag skall återkomma till detta i ett senare sammanhang, pekar mot att frågan under senare hälften av 1920-talet vidgas till en nordisk problematik där de norska och finska idrottsförbunden, ur RSI:s aspekter, syntes viktigare än de svenska och danska.⁸⁷ Först 1928/1929, vid en tidpunkt då också vänskapsorganisationerna leddes från Moskva, bildades ett riksomfattande Arbetarnas idrottsförbund i Sverige under kraftfull medverkan av Komintern. Det övergripande målet var då inte längre att allmänt verka för de kommunistiska idéerna inom kulturen och idrotten utan att bedriva agitation till stöd för Sovjetunionen. Idrottsorganisationens uppgift var, enligt Fritz Reussner, följande:

I händelse av ett de imperialistiska makternas krig riktat mot Sovjetunionen sluter sig RSI:s anhängare till de revolutionära arbetarna för att försvara Sovjetunionen. I det dagliga, praktiska arbetet understödjer RSI:s sektioner, liksom dess anhängare, alla de revolutionära arbetarnas och deras partiers åtgärder, vilka tjänar att bekämpa det imperialistiska kriget och har som mål att störta den egna bourgeoisien.⁸⁸

Likheter och skillnader

Från de sista åren av 1920-talet leddes de båda frontorganisationerna SUV och AIF från Moskva, från respektive Freundschaft der Sovjetunion och Röda Sportinternationalen. Från slutet av 1920-talet var de båda sidoorganisationernas uppgifter inte längre i första hand att befrämja verksamheter i det egna landet. Svenska arbetare, intellektuella och idrottsutövare skulle mobiliseras till stöd för Sovjetunionen.

Tillkomsten av de båda frontorganisationerna AIF och Sällskapet Sverige-Sovjetunionen skiljer sig på väsentliga punkter. De båda organisationerna bildades på olika arenor, AIF knöts via RSI till Komintern, SUV till den sovjetiska utrikesförvaltningen. Och de vände sig till helt olika grupper i samhället. Men likheterna tycks också påfallande. Ingen av de båda organisationerna fick någon större anslutning. Båda förblev under det inledande skedet små och med en lös koppling till den svenska kommunistiska rörelsen. Varken AIF eller SUV var inledningsvis ämnade att direkt tjäna som den politiska organisationens förlängda arm. AIF:s roll var, i enlighet med RSI:s uttalade målsättning, att komplettera den politiska verksamheten, inte att ersätta den. Men båda styrdes efter hand in i mer bestämda banor under Kominterns ledning. Båda organisationerna inledde sina verksamheter inom den kulturella sfären, AIF för att lyfta fram den svenska arbetarklassens egen kultur, SUV för att stödja det kulturella utbytet mellan Sverige och Sovjetunionen. Men efter hand förändrades själva grunden för verksamheten, tydligt uttalad i en hemlig resolution till frågan om relationerna mellan RSI och de båda huvudorganisationerna KI och den kommunistiska ungdomsinternationalen, KUI. På samma villkor som för SUV gällde också för AIF att försöka bredda medlemsbasen till att omfatta också icke-kommunistiska organisationer och grupperingar:

i Av intresse för att dra in icke-kommunistiska men revolutionärt sinnade syndikalister och partilösa i Sportinternationalen, bör Sportint. under den närmaste tiden vara en formellt oavhängig organisation som ömsesidigt samarbetar med Komintern, KJI och Profintern.⁸⁹ Med den sistnämnda kan förhållandet vara detsamma som med formellt icke-kommunistiska organisationer (officiell representation o.s.v.)

2 Sportint. exekutivkommitté arbetar de facto på grundval av Kominterns direktiv. För att genomföra denna politiska ledning sänder den sistnämnda en representant till Sportinterns

⁸⁷ Se ex. Protokoll nr 18, 9/7 1927 punkt 6. RGASPI Fond 537 opis 1 delo 139

⁸⁸ RGASPI fond 537 opis 1 delo 157.

⁸⁹ K.J.I - Kommunistische Jugendinternationale/Kommunistiska ungdomsinternationalen, vanligen även förkortad efter den ryska benämningen - KIM. Profintem - den ryska förkortningen för den fackliga internationale, knuten till Komintern.

exekutiv som löpande medarbetar där och som formellt är vald eller koopterad ledamot. Det utesluter inte att Sportinterns exekutiv kan vända sig direkt till sekretariatet, organisationsbyrån eller Kominterns presidium, särskilt i fall av meningsskiljaktigheter.

Här bekräftades vad som redan var ett faktum, RSI skulle i fortsättningen arbeta utifrån de politiska direktiv som Komintern gav. Samtidigt gavs i en särskild punkt i resolutionen Ungdomsinternationalens exekutivkommitté samt Röda fackföreningsinternationalen, RFI, en stärkt ställning inom RSI i det dagliga, praktiska arbetet.⁹⁰ Med ändrade utrikespolitiska konstellationer under senare delen av 1920-talet förändrades också sidoorganisationernas roller. Med växande front- och sidoorganisationer förväntades det opinionsmässiga stödet till Sovjetunionen stärkas – också icke-kommunister sades vara välkomna in i den röda idrottsrörelsen. Det ligger inget motsägelsefullt i detta. Får vi tro Fritz Reussner försköts fokus i takt med att Sovjetunionens utrikespolitiska situation förändrades. Tanken var inte längre i första hand att främja kommunismen. Som framgått talade Reussner om Sovjetunionens utsatta politiska läge och om de imperialistiska makternas krigshot mot Sovjetunionen. Detta hot mot Sovjetunionen, faktiskt eller konstruerat, styrde i sin tur de kommunistiska sidoorganisationernas agitation och propaganda.

KI:s andra fas

Ekki:s utvidgade plenum 1925-1926

Stort utrymme har givits åt att följa tillkomsten av Sällskapet Sverige–Sovjetunionen och AIF under 1920-talets första hälft. Jag har antytt att man från Moskvas sida våren 1926 forcerade fram den slutgiltiga lösning som innebar att både AIF och SUV inordnades under Komintern. Jag vill tentativt se denna upptrappning som ett inslag i den sovjetiska utrikespolitiken till följd av det ökade krigshot man menade att Sovjetunionen utsattes för. VOKS:s bindning till den sovjetiska utrikesförvaltningen och RSI:s antikrigspropaganda låter oss förstå att Kominterns roll i detta sammanhang var underordnad VKP(b):s centralkommitté. Men det var via Komintern som VKP(b) fick möjligheter att pröva nya arbets- och organisationsformer som var ämnade att knyta de nationella sektionerna närmare den centrala kommunistiska ledningen i Moskva och samtidigt tjäna Sovjetunionens sak. Vid EKKI:s utvidgade plenum under tiden oktober 1925–maj 1926 kom diskussionerna huvudsakligen att behandla frågor om hur världsorganisationen skulle kunna vidga sitt inflytande i olika länder.

Problematikens räckvidd tvingar till begränsning. Jag inskränker mig till förbindelserna mellan paraplyorganisationerna i Moskva och sektionerna i Sverige – möjligheter till komparativa studier på området är ännu begränsade. Men det går ändå att konstatera att de försök som gjordes från Moskvas sida att stödja sektioner av sidoorganisationerna under 1920-talet inte var utan framgång. Sveriges Kommunistiska Ungdomsförbund var under denna tid periodvis EKKI:s replipunkt i Sverige. Den fackliga oppositionsrörelsen i Sverige hade, med stöd av Röda Fackföreningsinternationalen, efter konflikten i SKP 1924 kunnat bygga upp ett betydande inflytande inom den svenska fackföreningsrörelsen. Och så sent som i maj 1924 hade Kommunistiska ungdomsförbundet, SKU, debatterat kring frågan om hur arbetet i massorganisationerna skulle bedrivas. Några anvisningar presenterade man emellertid aldrig.⁹¹ Till saken hör också att hela den kommunistiska organisationen i Skandinavien låg i stöpsleven. De djupa politiska kriserna i de norska och svenska partierna 1923 och 1924 hade temporärt nått sina lösningar genom att de mot Komintern oppositionella ställts utanför världspartiet. Nya organisationsformer utvecklades. Ett nytt sekretariat för att

⁹⁰ Det är ännu oklart vilka praktiska konsekvenser denna samordning/integrering av arbetet inom de tre sidoorganisationerna kom att få.

⁹¹ SKU C-S-protokoll 10-11/5 1924. ARAB Stockholm

hantera frågorna kring de kommunistiska organisationerna i Skandinavien inrättades i Komintern från våren 1926, Skandinaviska Ländersekretariatet, sedan den skandinaviska Federationen i huvudsak spelat ut sin roll.⁹² Och frågan om ett särskilt fackligt vänsterblock i Sverige, det som 1926 skulle bli Enhetskommittén, var sedan hösten 1924 ett moment i återuppbyggnaden av det svenska partiet.⁹³ Hösten 1925 hade den fackliga frågan i Sverige hamnat på Kominterns bord, vilket resulterat i att den Fackliga Enhetskommittén bildats i januari 1926.⁹⁴ Vid EKKI:s utvidgade plenum i Moskva från hösten 1925–maj 1926 var just arbetet med och inom massorganisationerna en av huvudfrågorna.

Detta plenum var en omfattande sammandragning av ledande kommunister som sträckte sig över nära sju månaders överläggningar. Plenum ägde rum i en tid när, med KI:s ordförande Grigorij Sinovjevs ord, ett kapitel av KI:s historia avslutats och ett nytt tagit sin början. KI hade, så framhöll Sinovjev, vid mitten av 1920-talet lagt en första fas bakom sig. Ett kapitel i dess historia var avslutat. Splittringar hade genomförts där dessa varit nödvändiga, kommunistiska partier bildats och andra kommunistiska organisationer hade utkristalliserats. Nu gick den kommunistiska världsrörelsen in i en andra fas. Den politiska huvudmotståndaren, socialdemokratin, skulle mötas där den var som svagast, på politiska fält som den reformistiska grenen av arbetarrörelsen inte prioriterade. Det handlade om att ta till vara alla möjligheter sedan man gått igenom ”alla tänkbara sjukdomar”.⁹⁵ De nya organisationerna ville Sinovjev se som komplement till enhetsfronttaktiken. På områden där socialdemokratin och borgerliga organisationer arbetade och där också kommunisterna försökte tränga fram, där, menade Sinovjev, var enhetsfronten att föredra. Men kommunisterna måste också anpassa sig till de politiska realiteterna: ”Vi måste verkligen lära oss förstå att anpassa oss till den borgerliga världens villkor utan att upphöra att vara kommunister”, hade Sinovjev framhållit. Det var hög tid, menade han, att bilda hjälporganisationer utan partipolitisk anknytning, samman slutningar som skulle kunna utvecklas till ett framtida kraftfullt vapen ”i vår hand”.

Sinovjev introducerade med detta egentligen inte någon ny politik i den kommunistiska rörelsen. Redan 1921 års världskongress hade pekat på massans roll i den kommunistiska politiken. Det nya låg i den kraft med vilken man nu drog upp riktlinjer för organisation och agitation med sikte på att nå långt utanför de många gånger snäva politiska gränserna för den kommunistiska rörelsen. Och det nya låg i taktiken för att nå partilösa och socialdemokrater. Med O.W. Kuusinens ord vid samma tillfälle: ”man kan inte bara börja att i detta arbete predika kommunismen utan man måste skaffa vissa organisatoriska stödpunkter genom vilka man kommer i beröring med massorna när man behandlar speciella frågor.”⁹⁶ I den andan inledde EKKI:s sjätte plenum en andra fas i KI:s historia.

Med överläggningarna i Moskva i februari 1926 kring fackliga och andra organisationers verksamhet, inleddes en politisk omorientering mot grupper som kunde tänkas bli det kraftfulla vapen Sinovjev efterlyste. Debatterna vid EKKI:s VI:e plenum om arbetet bland massorna framstår i så måtto som en vattendelare. I ett fylligt men inte särskilt omfattande dokument presenterades en arbetsplan med en mycket detaljerad sammanställning över hur arbetet skulle utformas för att vinna de formellt partilösa massorganisationerna för kommunismen. I princip skiljer sig denna arbetsplan inte från klassiska socialdemokratiska

⁹² Om Skandinaviska Federationen se L. Björlin 1994

⁹³ An die rote Gewerkschaftsinternationale Moskva Daterat: Stockholm den 4/10 1924 Fond 534 opis 3 delo 624 blad 106-107

⁹⁴ Jag avstår att gå närmare in på denna fråga. Jag skall här bara nämna att Exekutivkommitténs hantering av de svenska kommunisternas fackliga arbete medförde en rad problem för SKP:s ledning. Det skall dessutom nämnas att Enhetskommitténs konferens genomfördes med ekonomiskt stöd från Moskva.

⁹⁵ ”... alle moeglichen Krankheiten.”

⁹⁶ Protokoll der Sitzung der Massenkommission vom 17. Februar 1926. RGASPI Fond 594 opis 164 delo 271

organisationsanspråk. Den sträcker sig emellertid längre. Det är en heltäckande arbetsplan, avsedd att via sektionerna kunna etableras på alla arbetslivets områden och i människors vardag.⁹⁷ Här återfinns den särskilda grupp som benämns *Vereine der Freunde des Neuen Russland*, här nämns bildnings- och läseföreningar, föreningar för hyresgäster tillsammans med arbetarklassens traditionella organisationer, de fackliga, de kooperativa samt idrotts- och kvinnoorganisationerna – alla avsedda att försöka engagera arbetarna för kommunismen. Men med den typen av sammanslutningar såg man också möjligheter att vinna sympatisörer utanför arbetarklassen. Som globalt projekt ter det sig gigantiskt. De nationella förutsättningarna kunde förväntas variera i sådan omfattning att försök till mer samordnade övergripande lösningar knappast var möjliga. Massarbetet inom partier som arbetade illegalt utgjorde en särskild punkt i arbetsplanen. Att kommunismen i många länder tvingades att arbeta underjordiskt förutsatte helt andra arbetsformer som, med Kuusinens ord, inte ens kunde diskuteras offentligt. Willy Münzenberg uttryckte utan omskrivning vari problemet låg. Att offentligt uttala vilka syften man hade med sidoorganisationerna skulle störa alla former av enhetsarbete. För Münzenberg var det i första hand inte fråga om att skapa uttalat kommunistiska sidoorganisationer. Dessa sammanslutningar skulle inte uppvisa politisk partianknytning utan tjäna som stöd för de kommunistiska partierna med sikte på att vinna inflytande bland de breda massorna. Målet var: ”Uppbyggandet av ett nät av enhetsorganisationer.”⁹⁸ Och på längre sikt – kommunistisk hegemoni i de delar av världen där kommunismen trängde fram.

Jag skall här inte följa den långa och ingående debatten vid plenum om massorganisationernas roll i det kommunistiska arbetet. Några inlägg från öppningssessionen den 17 februari skall emellertid få illustrera efter vilka linjer Exekutivkommittén förde sitt resonemang.⁹⁹

I den nya period som den kommunistiska rörelsen sades gå in i hade massorganisationerna, alltså även vänskapsorganisationerna, som huvuduppgift att företräda den kommunistiska världsrörelsen. Detta slogs entydigt fast av den kommission som vid plenum handlade frågan. Formerna för hur detta arbete skulle utföras kunde variera mellan skilda arbetsfält. Anpassning blev ett honnörord. Ett nät av organisationer sades vara nödvändigt att utveckla parallellt med att man infiltrerade icke-kommunistiska organisationer. Med den italienske kommunisten Braccos ord: ”Vi måste också försöka att få fäste i vissa organisationer utan att själva vara medlemmar där.”

Men mot denna väldiga organisationsplan höjdes från flera håll invändningar. Inte så att man tillbakavisade projektet. Men, menade man, den kunde på sikt bli ett hot mot de *kommunistiska partierna*. För ett parti som exempelvis det svenska, som arbetade i en politisk miljö som dominerades av socialdemokratin, kunde tillvägagångssättet bli en direkt fara för partiets fortsatta existens om arbetsformerna offentliggjordes. Detta fördes också fram vid plenum. Av de fyra svenska kommunister som deltog vid EKKI:s plenum förde Karl Kilbom partiets talan. I ett längre inlägg vid en av de många debatterna gav han sitt stöd för den nya taktiken. Denna nya arbetsform kunde förväntas gynna det svenska partiet, menade han. Men för Kilbom framstod också hotet från socialdemokratin som en realitet. Kilboms inlägg, tidigare inte känt, skall här återges i den form vari det återgivits i protokollet:

Kilbom:

Jag tror, att här visas en väg som kan leda vårt parti något framåt. Men man måste också stryka under svårigheterna. En av dessa svårigheter är att våra vänner ännu inte förstått att frigöra sig ur sin isolering från massorna. När man säger till våra vänner att de bör vara verksamma bland

⁹⁷ Fond 495 opis 164 delo 269

⁹⁸ Fond 495 opis 164 delo 271

⁹⁹ Samtliga exempel i det följande är hämtade från Protokoll der Sitzung der Massenkommission vom 17. Februar 1926. RGASPI. Fond 495 opis 264 delo 271

partilösa och socialdemokratiska arbetare, så är de alltid införstådda med det; men när en sammankomst äger rum väljer de vanligtvis kommunister. Den andra svårigheten är, att våra vänner fruktar, att om de inte väljer kommunister går allt åt helvete. På det sättet når man inte det man vill. För det tredje måste man vara klar över att socialdemokraterna skänker detta vårt arbete mycket stor uppmärksamhet. Vi i Sverige fruktar exempelvis att det socialdemokratiska partiet sänder ut instruktioner till sina Ortsgrupper för att göra dem uppmärksamma på att överallt i fackföreningarna, idrottsföreningarna, jordbrukarföreningarna osv vara försiktiga. Vi har i Sverige försökt att bland jordbrukarna organisera en särskild rörelse. Vi har lyckats i tre distrikt, och vi har till och med fått till stånd blandade arbetar- och bondeföreningar. Våra vänner svarar alltid att detta arbete inte är nödvändigt, att de inte tror på möjligheterna. Och om vännerna tror på att möjligheterna finns att genomföra detta arbete så talar de om stora svårigheter eftersom socialdemokratin saboterar varje försök att få till stånd sådana icke-partianslutna organisationer.

Jag tror det är viktigt att EKKI i särskilda anvisningar starkt stryker under, att man i detta arbete måste vara mycket försiktig. EKKI har redan gjort det, men jag tror, att sektionerna ännu inte tillräckligt väl förstått det. Våra vänner förstår heller inte att resultaten av detta arbete först kan synas om tre till fem år....

När Kilbom i fortsättningen talade om EKKI:s organisationsplan karakteriserade han den som en krigsplan som man inte kunde yppa för fienden.

När vi offentliggör den kommer säkert de socialdemokratiska partierna i Sverige och Danmark, som har en bra organisation, och också i Tyskland, att omedelbart sända ut ett cirkulär till lokalorganisationerna och varna för detta nya försök från kommunisterna att splittra den socialdemokratiska organisationen. Allmänt måste jag säga, att EKKI ingenting skulle förlora, om man avstod från att alltid offentliggöra alla dokument. Vi är allmänt sett något isolerade, socialdemokraterna vet, att vi med alla medel försöker bryta igenom denna isolering. Detta måste man ta hänsyn till. Och därför tror jag inte att man skall publicera allt. Bäst vore om man sände dessa riktlinjer som instruktioner till de olika partierna tillsammans med anvisningar att man inte omedelbart sänder dem till lokalorganisationerna i flera exemplar. Om man ändå skall publicera detta /tillägg/ måste man korta ned det. Men det bästa vore att över huvudtaget inte offentliggöra det.

I övrigt är jag fullständigt införstådd med den allmänna linjen då den visar oss en väg ut ur vår nuvarande isolering.¹⁰⁰

Jag utgår från att Karl Kilbom talade som representant för det svenska partiet. Men frågan är vad han avsåg med sitt inlägg. Låg bakom denna uppmaning till försiktighet en vilja att gå EKKI till mötes men, med hänsyn till partiets situation på den inhemska arenan, kräva att EKKI:s långtgående politiska utspel hölls tillbaka? Eller var det ett försök av Kilbom att kringgå EKKI:s beslut, att behålla en viss handlingsfrihet, att lösa SKP:s problem i Sverige utifrån inhemska förutsättningar för att samtidigt hantera den interna oppositionen i partiet? Frågorna kan inte besvaras här. Men blickar vi framåt, mot övergången till 1930-talet, kan vi konstatera att Karl Kilbom var en av de ledande förespråkarna för en kommunism med inhemska förtecken under senare delen av 1920-talet.¹⁰¹ Det var partifractionen kring Karl Kilbom som, när man lämnade KI hösten 1929, drog med sig majoriteten av partiets medlemmar och försatte sektionen SKP i minoritet.

¹⁰⁰ Fond 495 opis 164 delo 271

¹⁰¹ När Kilbom talade om SKP:s isolering i Sverige skall det ses i relation till Socialdemokratiska Arbetarepartiet. Men man kan i sammanhanget inte bortse från att SKP efter 1924 års kris långsamt återhämtade sig – medlemstalet växte åter, 1927 redovisade partiet ca 15.500 medlemmar och strax före partisplittringen 1929 ca 17.300 medlemmar. Medlemsciffrorna måste tas med stor reservation. Se J. Hermansson, *Kommunism på svenska? SKP/VPK:s idéutveckling efter kominform*, Uppsala 1984, appendix. Men vi kan också notera att kommunisternas roll i fackföreningsrörelsen stärktes sedan Enhetskommittén bildats i januari 1926. Lennart Berntsson talar om ca 80.000 medlemmar i Enhetskommittén innan den splittrades i samband med partikrisen 1929. L. Berntsson, *Sveriges kommunistiska Parti och fackföreningsrörelsen 1926-1929*. Statsvetenskapliga institutionen, Lunds universitet 1973. Opublicerad uppsats.

Utblick

Min utgångspunkt är att de kommunistiska eller kommunistinspirerade front- och sidoorganisationerna efter hand spelade en växande roll i Sovjetunionens politik gentemot omvärlden. Mina empiriska nedslag pekar mot att formellt icke-politiska sammanslutningar inledde sina verksamheter i en förhållandevis fri förbindelse med huvudorganisationerna i Sovjetunionen. Från mitten av 1920-talet kom de att ingå i ett större organisatoriskt, ideologiskt och politiskt mönster, format av Komintern och, med största sannolikhet, av VKP (b) /SUKP.

Det är knappast troligt att frontorganisationerna under mellankrigstiden skulle ersätta den kommunistiska politiska organisationen, däremot att i olika former ge sitt ”stöd” genom agitation och organisationsarbete. I de interna partikonflikterna har emellertid sektionerna av Kommunistiska Ungdomsinternationalen, i Sverige Kommunistiska Ungdomsförbundet, spelat en mer framträdande roll än enbart som stödorganisation.¹⁰²

I november 1927 firades 10-årsjubileet till minnet av Ryska Revolutionen. Jubileet högtidlighölls med bildandet av det internationella sällskapet Sovjetunionens Vänner (Freundschaft der Sowjetunion). Motivet bakom tillkomsten av denna under Komintern inordnade sub-international var att stärka stödet till Sovjetunionen under vad som sågs som ett tilltagande krigshot. Det svenska sällskapet SUV tycks emellertid från den tiden ha gått tillbaka, i de diplomatiska rapporterna från sovjetiska legationen i Stockholm talades om behovet av reorganisering. Så långt jag i dag kan bedöma knöts SUV från de sista åren under 1920-talet närmare SKP. Partiledningen utsåg särskilda representanter att leda/övervaka verksamheten och försök gjordes att få någon partiet närstående tidning att föra SUV:s talan.¹⁰³ På våren 1935, vid en tidpunkt då Komintern redan lanserat folkfrontspolitiken, rekonstruerades vänskapsförbundet. Det fick då den form som sedan blev bestående tills Sällskapet upplöstes under senare delen av 1980-talet.

Arbetarnas Idrottsförbund beskriver i detta skede en motsatt utveckling. Förbundet blev en riksorganisation vid nyåret 1929/1930. Även AIF hade på sin dagordning agitation mot den tilltagande militarismen och stödet till Sovjetunionen. Agitationen för Sovjetunionen tog sig praktiska uttryck i det förhållandet att förbundet, så långt det går att bedöma, gick med RSI in i folkfrontspolitiken för att senare upplösas.

Front- och sidoorganisationerna hade spelat ut sin roll när Komintern upplöstes 1943. Men Sällskapet Sovjetunionens Vänner fortsatte sin verksamhet under och efter andra världskriget fram till senare delen av 1980-talet.

Det ryska källmaterialet tyder på att det svenska Sällskapet i upptakten till kalla kriget fick en avsevärt större betydelse än tidigare som ”sektion” av VOKS. I SUKP:s ledning tog man på nytt sikte mot att också använda kulturella inslag för att i Sverige stärka bilden av Sovjetunionen. Inslagen var konkreta och målinriktade. Medverkan för att bygga upp lokala sällskap i Sverige, distribution av rysk litteratur, musik och konst, presskampanjer, idrottsutbyte och dessutom stöd i olika former. Allt tyder på att det svenska vänskapsförbundet bedrev en omfattande kulturell verksamhet. Men så långt det i dagens forskningsläge går att bedöma spelade sällskapet också en viktig politisk roll som instrument för sovjetisk utrikespolitik i Sverige.

¹⁰² Här har Sveriges Kommunistiska Ungdomsförbund och relationerna till Kommunistiska Ungdomsinternationalen inte behandlats. Det är en forskning som kräver särskilda insatser. Men mina preliminära genomgångar visar att SKU hade funktionen som EKKI:s part mot den svenska partiledningen såväl under konflikten 1924 som 1929.

¹⁰³ I början av 1930-talet kunde tidningen Minareten användas för ändamålet.

Helene Carlbäck: Vision och verklighet. Kvinnan, familjen och staten i det tidiga Sovjetryssland

”Den nya sovjetmakten i Ryssland, ett av Europas mest efterblivna länder, har på mindre än två år gjort mer för att emancipera kvinnorna och göra dem jämlika med männen än vad alla världens upplysta, ‘demokratiska’ stater sammantaget har gjort under de föregående 130 åren.”¹ Med sitt uttalande 1919 syftade Lenin på den nya familje- och äktenskapslagen som antagits kort tid efter att bolsjevikerna tagit över statsmakten i Ryssland. Även om den nordiska familjelagstiftningen kunde framstå som kvinnoemanciperande i jämförelse med det mesta av lagarna i Europa vid den här tiden² fanns det ändå ingen motsvarighet till 1920-talets sovjetryska familjelagstiftning.³ Vad gäller frågor om skilsmässa, myndighet över egendom och fördelning mellan makarna av uppfostringsansvar skulle t ex den tyska, engelska eller franska familjerätten inte komma att reformeras förrän flera årtionden efter andra världskriget.⁴ Juristen Alexander Goichbarg, f d mensjevik som gått med i bolsjevikpartiet efter revolutionen och som lett lagstiftningskommittén bakom den nya familjelagen, hävdade i en kommentar till lagen att det nu upprättats en ”absolut jämlikhet mellan män och kvinnor inför lagen” och att ”den betoning som fanns på individuella rättigheter och könsens likställighet gjorde lagen till inget mindre än den mest progressiva familjelag som världen någonsin skådat”.⁵

De tydliga tendenser till individualisering och könsjämlikhet som fanns i 1920-talets sovjetryska äktenskaps- och familjelagar har fått åtskillig uppmärksamhet av forskare och publicister i Väst. Det fokus som i Västeuropa och USA lagts på kvinnofrågor i politik och forskning de senaste årtiondena har inspirerat en ny våg av litteratur om familj och genusaspekter i det tidiga Sovjetryssland.⁶ Här framhålls det radikala och experimenterande i lagstiftningen, som en kontrast till den efterföljande familjelagstiftningen (1936 och 1944 års lagar), som betecknas som tidstypiska inslag i en mer allmän konservativ reträtt under stalinregimen. Olika slags förklaringar presenteras till varför det efterblivna Ryssland utfärdade lagar, vars motsvarighet kom att återfinnas i många delar av Europa först långt in i efterkrigstid.

I denna uppsats kommer jag att översiktligt presentera den familjelagstiftning som tillkom i 1920-talets Sovjetryssland – med betoning på de sekulariserande, individualiserande och feministiska tendenserna, för att därefter gå in på några tänkbara förklaringar till radikaliteten i denna lagstiftning på 20-talet och avsluta med en översiktlig beskrivning av rättsutvecklingen på 30- och 40-talet. Därvid kommer jag att lyfta fram de gemensamma idéhistoriska rötterna som fanns hos den revolutionära och den reformistiska europeiska arbetarrörelsen i formuleringarna av kvinnofrågans lösning och genom att göra nedslag i samtida svensk tidningspress och publicistik (1930-talets), kommer jag att spegla den svenska arbetarrörelsens synsätt på det sovjetryska ”genusexperimentet”, för att använda vår tids terminologi.

¹ V I Lenin, *Collected works*, vol 30, September 1919-April 1920, Moscow 1965, s 40.

² David Bradley, *Family Law and Political Culture. Scandinavian Laws in Comparative Perspective*, London 1996, s 9 ff; Kari Melby, Bente Rosenbeck, Christina Carlsson Wetterberg, ”Ekteskapslovreform. En förutsetning för velfaerdsstaten?”, i Hilda Romer Christensen m.fl (red) *Frihed. lighed og tryghed. Velfaerdspolitik i Norden*, Århus 2001, s 191 ff.

³ För texten till 1918 och 1926 familjelagar samt dekretet 1920 om legalisering av abort, se *The family in the USSR. Documents and readings*. Edited with an introduction by Rudolf Schlesinger, London 1949.

⁴ Bradley 1996, s 13 ff.

⁵ Wendy Goldman, *Women, the State and Revolution. Soviet family policy and social lift, 1917-1936*, Cambridge 1993; s 51, 91.

⁶ För en bibliografi, se t ex Marianne Liljeström, *Emanciperade till underordning. Det sovjetiska könsystemets uppkomst och diskursiva reproduktion*, Åbo 1995; Lynne Attwood, *Creating the New Soviet Woman. Women's Magazines as Engineers of Female Identity, 1922-53*, New York 1999.

En ny familjerätt: radikalast i Europa

Den ryska familjelagen av 1918 är exempel på en sekularisering av äktenskapet av det slag vi finner uttryck för i t ex den nordeuropeiska rättsutvecklingen vid den här tiden. Den sovjetryska⁷ lagen gick dock i många avseenden betydligt längre.⁸ Så t ex stadgades att endast genom registrering hos civila myndigheter var äktenskapet giltigt. Kyrkliga vigslar gavs således ingen legal grund, varför den ortodoxa kyrkan därmed förlorade ett viktigt prerogativ. Lagen innebar även en starkare individualisering av förhållandet mellan makarna, än vad de nordiska lagarna gjorde. Parterna skulle ha rätt till skilsmässa om de själva så önskade, utan angivande av särskilda skäl, och själva skilsmässoproceduren hade avsevärt förenklats, bl a var avgiften för den administrativa behandlingen betydligt lägre än tidigare. Även här ser vi att effekten blir ett avgörande slag mot kyrkan, vars syn på äktenskapet som ett heligt och oupplösligt förbund med ett penndrag hade förpassats till historiens skräpkammare.

Ytterligare ett steg i riktning mot en individualisering⁹ av makarnas inbördes relationer i äktenskapet var bestämmelsen att ”äktenskap inte innebär att gemensam egendom skapas”, dvs makarna bevarade sina egna tillgångar under äktenskapet och vid skilsmässa fanns ingen lagstadgad gemensam egendom att skifta. Här uttrycktes lagstiftarnas motstånd mot familjen som en institution byggd på privat egendom, som ingicks och hölls samman främst av krassa ekonomiska skäl. Samma stadgades även för barns rätt gentemot föräldrarnas egendom, dvs sådan fanns inte, eller rättare sagt: arvsrätten inskränktes starkt i 1922 års civillag med bestämmelsen om 10.000 rubler som takbelopp för arv och begränsningen att endast de närmaste släktingarna kunde ärva. Om den döde familjemedlemmen efterlämnade större summor eller om inga arvingar i form av närmaste släkt fanns, tillföll pengarna staten.

Lagen introducerade vidare en nyhet, som skulle komma först senare i den nordiska familjerätten, nämligen erkännandet av lika rättigheter för såväl utom- som inomäktenskapliga barn. Juridikprofessorn Jakov Brandenburgskij, en flitig skribent på ämnet familjerätt under 20-talet, kommenterade detta med att den ”sovjetiska lagstiftningen totalt har frigjort familjerelationen från äktenskapsrelationen. Den förra ... grundar sig hos oss inte på äktenskap, utan på barnafödande.”¹⁰ Den nya sovjetryska lagen innebar således en attack mot familjen som historiskt etablerad institution. Genom att inte stadga om makars underhållsplikt gentemot varandra och genom att uttryckligen deklarerat, att gemensam egendom inte skapades under äktenskapet, förutsatte den nya lagen att båda parter var ekonomiskt oberoende; makarna skulle bidra i lika mån till barnens försörjning. Endast i fall av arbetsoförmögenhet eller sjukdom skulle en part underhålla den andre. Lagen uttryckte därmed en uttalad målsättning att förändra relationerna mellan könen. Denna feministiska tendens, dvs en strävan efter att förändra könsrelationerna, återfanns också i bestämmelsen att makarna fritt kunde välja att som sitt gemensamma efternamn antingen ta mannens eller kvinnans namn – eller bådas som dubbelnamn.

⁷ Jag kommer vad gäller lagstiftningen för 1920-talet att använda begreppet ”sovjetrysk”; detta dels därför att de konkreta lagtexter som t ex Schlesinger 1949 refererar till är utfärdade och ratificerade av organ inom RSFSR, dvs Ryska socialistiska federativa sovjetrepubliken, dels därför att begreppet sovjetrysk var relativt väl spritt vid den här tiden, t ex i skildringar i utländsk press av det sovjetiska samhällsexperimentet. Lagstiftningen 1936 och 1944 var utfärdad av organ för Sovjetunionen, och det är också mer relevant att använda ett begrepp som återspeglar den starka centralisering som Sovjetunionen (bildat 1922) genomgick med början i tidigt 1930-tal.

⁸ För en redovisning av resultaten av ett nyligen avslutat forskningsprojekt om den nordiska äktenskapsmodellen, se Melby et al. 2001.

⁹ För skarpsynta resonemang och komparativa ansatser i frågan om förhållandet individ, samhälle, stat i familjelagstiftningen i Europa under 1900-talet, se Paul Ginsborg, ”The Politics of the Family in Twentieth Century Europe”, *Contemporary European History*, vol 9, no 3, Cambridge 2000 Nov.

¹⁰ Vladimir Gsovski, ”Family and Inheritance in Soviet Law”, i Alex Inkeles & Kent Geiger (eds) *Soviet Society A book of Readings* 1961, s 531.

Det fanns en punkt i 20-talets familjelagstiftning, som kanske mer än något annat kontrasterade mot övriga Europa (och Norden), nämligen legalisering av aborter. Till skillnad från hur problemet med de ökande illegala aborterna och de påföljande hälsoriskerna för kvinnorna möttes i andra europeiska länder vid denna tid, dvs genom införande av abortförbud, så hade sovjetregeringen utfärdat ett dekret på hösten 1920 som tillät aborter, förutsatt att de utfördes av legitimerade läkare. I en kommentar till lagtexten deklarerade justitie- och hälsovårds-kommissarierna, att detta var en nödåtgärd, framkallad av den verklighet, där allt fler kvinnor hade utsatt sig för illegala aborter och därmed ådragit sig själva skador och till och med döden. Man framhöll samtidigt, att aborter inte skulle komma att behövas i det framtida socialistiska samhället, när staten och samhället kunde ge tillräckligt stöd åt kvinnorna för att de skulle befrias från de praktiska och materiella problem som ett barn kunde innebära. Barnen skulle uteslutande bli en tillgång och en glädjekälla för sina föräldrar. Men för närvarande levde man i ett övergångssamhälle, som inte löst dessa frågor.¹¹

Att döma av samtida texter från ledande teoretiker och publicister i Sovjetryssland sågs allmänt aborterna inte som något annat än en nödlösning, tills samhället hade resurser nog för att träda in och ersätta den traditionella familjen i dess egenskap av omvårdare och uppfostrare av den nya generation. Formuleringar av typen ”kvinnans rätt till sin egen kropp” är svåra att hitta, och Alexandra Kollontaj kritiserade den ”borgerliga feminismen” för att inte ha insett att kvinnan ”har en skyldighet att ge samhället friska barn”. När sovjetstaten lägger den plikten på kvinnan, menade Kollontaj, måste den dock samtidigt befria henne från alla bekymmer kring moderskapet: ”Vår uppgift är att lyfta bort bördan med moderskapet från kvinnans axlar, men inte att frånta henne glädjen över sitt barn. Men då snubblar vi återigen över samma gamla hinder: vår fattigdom och vår ekonomiska oordning.”¹²

Det är dock viktigt att hålla i minnet, att det inte alls fanns samma slags skräck för ”avbefolkning” i Sovjetryssland som t ex i Frankrike under 1920-talet. Den franska kvinnorörelsen anslöt sig till pronatalistiska strömningar som hyllade moderskapet och fördömde aborter.¹³ Det ryska befolkningsläget var också betydligt mer ”gynnsamt” än i Väst- och Nordeuropa, och redan 1922 hade födelsesiffrorna återgått till förkrigsnivån. Vid den här tiden såg man inom den sovjetryska ledningen knappast problemställningen kring en legalisering av aborterna som ett val mellan abort och upprätthållandet av höga födelsesiffror. Snarare handlade det om att välja mellan illegal och legal abort och att då betona den legala aborten på sociala grunder och med en underliggande föreställning om att kvinnor självklart ville föda barn om bara de rätta materiella villkoren var till handa. I den medicinska offentliga diskursen om aborter, där inte sällan läkarnas oro uttrycks för abortingreppens möjliga följder – barnlöshet, gynekologiska sjukdomar – fanns inte heller under 20-talet den demografiska aspekten med. Och för övrigt inte heller etiska argument, av typen läkarens skyldighet mot det ofödda barnet. Aborter kritiserades således av läkarna endast för de potentiella hälsoriskerna.¹⁴

Med historiskt facit i hand är det svårt att inte ställa sig undrande inför denna politik: trodde samhällsbyggarna i det nya Ryssland att det var möjligt att så genomgripande förändra verkligheten i ett av Europas, i flera politiska och sociala avseenden, mest efterblivna länder?

¹¹ *The family in the USSR 1949*, s 44.

¹² *Ibid*

¹³ För en översikt om förhållningssättet till abort i Frankrike under tiden före och efter första världskriget, se Elisabeth Elgán, *Genus och politik. En jämförelse mellan svensk och fransk abort- och preventivmedelspolitik från sekelskiftet till andra världskriget*, Uppsala 1994, s 184 ff.

¹⁴ Susan Gross Solomon, ”The Demographic argument in Soviet debates over the legalization of abortion in the 1920’s”, *Cahiers du Monde russe et soviétique*, XXXIII (1), janvier-mars 1992, Paris, sid s 59 ffi David L Hoffman, ”Mothers in the Motherland. Stalinist Pro-natalism in its Pan-European Context”, *Journal of Social History*, Pittsburgh (USA), Fall 2000, s 37.

Ett svar, som mer sällan återfinns i litteraturen just om familjepolitik och kvinnofrågor, men som jag menar är en rimlig förklaring, är att de nya ryska ledarna såg som ett villkor för realiserandet av den nya djärva politiken, att också omvärlden skulle bli socialistisk, nationsgränserna upphöra i betydelse och på grundval av de proletära styrelserna ett nytt slags internationell arbetsfördelning uppstå. Just den här föreställningen hos de ryska bolsjevikerna – och deras vänstersocialistiska systerpartier runt om i Europa – att den revolutionära krutdurken när som helst skulle explodera, kan exemplifieras med något som idag kan te sig nog så kuriöst: På vårvintern 1918 fördes handelsförhandlingar mellan Sovjetryssland och Sverige mellan bolsjevikerna och de svenska vänstersocialisterna, representerade av Fredrik Ström och Karl Kilbom – med den underliggande förutsättningen att de senare inom en överskådlig framtid skulle vara Sveriges styrande män.¹⁵

Uppfattningen om det världsrevolutionära läget verkade också få sin klara bekräftelse efter Tysklands sammanbrott vid första världskrigets slut och de revolutionära försök till maktövertagande som Skedde på olika håll i Europa kring årsskiftet 1918/1919. Detta tillsammans med de folkliga protesterna i bl a England mot segrarmakternas inblandning i det ryska inbördeskriget inspirerade till bildande av den Kommunistiska internationalen i mars 1919. Framtiden tycktes ljus för en spridning av de kommunistiska idéerna över världen. I denna nya proletära världsordning kan bolsjevikerna ha sett sig som mönsterbildande med sociala experiment på familjelivets och könsrelationernas område.

Ideologin: marxismen och kvinnofrågan

Om vi ser på hur forskningen om 1920-talets politik kring familj och kvinnofrågor velat förklara varför Ryssland efter 1917 valde en så radikal lagstiftning, kan vi konstatera att hänvisningar till de ideologiska rötterna i bolsjevikpartiets politik är ofta förekommande. Man pekar på, att ”klassiska” marxistiska texter av Engels, Bebel och Zetkin framhåller produktionsförhållandena i samhället som bestämmande för kvinnornas ställning. Redan i det kapitalistiska industrisamhället drogs kvinnorna in i den ”produktiva” sfären, dvs lönearbetet, vilket var ett nödvändigt men inte tillräckligt villkor för den kvinnliga emancipationen. Den kapitalistiska industrialismen skapade också förutsättningar för en mekanisering av hemsysslorna, även det en förutsättning för kvinnornas befrielse.¹⁶

Samtidigt bidrog dock det kapitalistiska systemet till att skapa en oöverstiglig klyfta mellan lönearbetets och familjelivets krav på kvinnorna. Denna inneboende motsättning mellan produktion och reproduktion i kapitalismen ledde till ökad barnadödlighet, ödelagda hem, övergivna barn, kroniska hälsoproblem. Inte förrän under socialismen skulle problemet med kvinnornas dubbla börda kunna lösas, då hemsysslorna och barnomsorgen överfördes till en offentlig, samhälleligt skött reproduktionssfär. Och först då privategendomen, kapitalismens grundläggande princip, hade avskaffats kunde kvinnorna befrias från det förtryck i familjen som utövades mot henne från mannens eller faderns sida. Politisk rösträtt och civila rättigheter för kvinnorna sågs visserligen som nödvändiga förutsättningar för deras emancipation, men de skulle så att säga komma av sig själva efter att den socialistiska revolutionen hade sopat bort privategendomen och därmed den ojämlika könsarbetsdelningen.

De marxistiska analyserna av kvinnoförtryck och kvinnofrigörelse fanns som ett allmänt tankegodis i den europeiska arbetarrörelsen: kvinnans ekonomiska beroende av männen måste hävas, hon måste ha ett eget förvärvsarbete och samhället skulle en dag stå för organiserad

¹⁵ Detta framgår av dokument i ryska arkiv, se Helene Carlbäck-Isotalo, ”Sjvedsko-sovetskie torgovye svjazi y 1917-1918 gg”, *Ekonomitjeskaja istor ja. Problemy, issledovan ja, diskussii*, Moskva 1993, s 187 fr.

¹⁶ För en redogörelse av de marxistiska rötterna till sovjetisk familjepolitik, se t ex Joan B Landes ”Marxism and the ‘Woman Question’ ” i Sonia Kruks, Rayna Rapp, and Marilyn B. Young (eds) *Promissory Notes. Women in the Transition to Socialism*, New York 1989, s 15 ff.

barnomsorg och socialiserad hushållsskötsel. Kring sekelskiftet utvecklades dock motsatta strömningar inom arbetarrörelsen: kvinnornas plats skulle vara i hemmet av biologiskt grundade skäl (moderskapet, den kvinnliga särarten etc), men också av skälet att kvinnorna blev konkurrenter till männen i arbetslivet – bl a genom att pressa ned arbetslönerna. En arbetsdelning inom familjen skulle fortsatt grundas på ett särartsfilosofiskt tänkande, där huvudansvaret för hem och familj låg på kvinnorna – ibland ”moderniserat” med idéer om moderskapsförsäkring och husmorslön. Den lönearbetande modern som mål för arbetarrörelsen ersattes med den ”socialistiska hemmafrun”.¹⁷ Den vänstersocialistiska delen av arbetarrörelsen, i Ryssland: bolsjevikerna, kom att bära med sig de klassiska marxistiska tankegångarna om kvinnofrågan in i 1900-talet.

Det fanns även andra rötter till bolsjevikernas uppfattning om kvinnofrågorna. Ryssland hade under 1800-talet påverkats av europeiska idéströmningar om kvinnans ställning. Fouriers och andra utopiska socialisters visioner om ett samhälle med kollektiverad barnuppfostran och fri sexualitet trängde in i de ryska litterära salongerna på 1840-talet, och liksom i andra delar av Europa fick diskussionerna om den s k kvinnofrågan sitt verkliga genombrott även inom den ryska borgerliga offentligheten några årtionden senare. I början av 1860-talet hade Tjernysjevskijs roman *Vad bör göras?* utkommit; här fanns ett radikalt kvinnoemanciperande budskap – byggt på kärleksrelationer mellan fria män och kvinnor.¹⁸

Samtidigt är det viktigt att hålla i minnet, att Ryssland, som fram till sekelskiftet var ett övervägande agrart samhälle med feodala kännetecken, hade en svagt utvecklad borgarklass; det intellektuella skikt, som var bärare av nya idéer om samhällsförändringar, var tunt. Det var således en liten grupp människor som tog del av tankegångarna om den emanciperade kamratkvinnan. De socialistiska och populistiska politiska grupperingar, där kvinnor deltog, praktiserade visserligen i stor utsträckning jämlikhet mellan könen, men detta var främst illegala rörelser vars erfarenheter inte sträckte sig bredare ut i samhället. Ett samarbete med syfte att åstadkomma en demokratisering av samhällslivet mellan liberala grupperingar och socialistisk kvinno- och arbetarrörelse av det slag som vi kan bevittna i Sverige under åren från sekelskiftet och fram till 1920-talet fanns således inte alls i Ryssland.

Kvinnorörelsen utanför det bolsjevikiska partiet stämplades som ”småborgerlig feminism”; i de socialistiska kampgrupperna sågs de feministiska idéerna som något lämpat endast för borgarklassens kvinnor, som strävade efter egen ekonomisk vinning – t ex förfoganderätten i äktenskapet över den egna egendomen.¹⁹ För proletariatet var klasskampen avgjort mycket viktigare än könskampen om någon revolution alls skulle komma till stånd, dvs en revolution som också skulle befria kvinnorna. I det avseendet skilde sig inte de ryska socialdemokraterna från andra i den europeiska arbetarrörelsen. Samtidigt sågs kvinnorna, en av de mest förtryckta grupperna i det kapitalistiska samhället, som en självklar allierad i den socialistiska befrielsekampen.

Att bolsjevikerna tidigt satte in en attack mot familjen kan ses som en följd av att den marxistiska teorin så tydligt framhöll att denna institution höll kvinnan fången. Men attacken mot familjen var kanske lika hög grad betingad av behovet att rasera de institutioner som ideologiskt höll människor fångna i det gamla samhället. Den ryska revolutionen var ju inte en ”klassisk” socialistisk revolution, som så att säga tog vid där det kapitalistiska samhället

¹⁷ Yvonne Hirdman, *Den socialistiska hemmafrun och andra kvinnohistorier*, Stockholm 1992, s 36 ff. För en kritisk diskussion av frågan om huruvida all husmorspolitik är antifeministisk, se Christina Carlsson Wetterberg, ”Kvinnans rätt och nationens väl. Debatten kring 1920 års giftermålsbalk”, i Lars M Andersson (red) *Rätten. En festskrift till Bengt Ankarloo*, Lund 2000, s 69 f.

¹⁸ Elizabeth Wood, *The Baba and the Comrade. Gender and Politics in Revolutionary Russia*, Bloomington 1997, s 24 f.

¹⁹ Wood 1997, s 30 ff.

tömt ut sin förmåga att vidarereproducera sig själv. Revolutionen hade som uppgift också att förintna närmast feodala institutioner, som särskilt var förhärskande inom det ryska landsbygdslivet. ”Familjen var det ställe där gamla traditioner förmedlades från generation till generation”, fastslog författarna till *Kommunismens ABC*.²⁰

Praktiken: ett kollektiviserat privatliv

Att det revolutionära synsättet på sociala och ekonomiska frågor, som bolsjevikerna hade med sig när de övertog statsmakten i Ryssland 1917, förstärktes av den samhälleliga praktiken under inbördeskriget åren därefter är ytterligare en vanligt förekommande förklaring till radikaliteten i den ryska familjelagstiftningen.²¹ NEP-tiden efter 1921 innebar visserligen avsevärda förändringar med påtagliga inslag av marknadsekonomi och privatiseringar, men inbördeskrigets erfarenhet levde kvar hos den sovjetiska ledningen. Detta märktes t ex i kollektiviseringspolitiken tio år senare, liksom i ”kulturrevolutionen” i slutet av 20-talet. ”Krigskommunismen” under inbördeskriget, ett system med statligt fastställda livsmedelsransoner som fördelades efter klasstillhörighet och arbetsinsats, med kollektiva matsalar där barnen fick gratis mat och med löneutbetalningar in natura, bidrog till föreställningen om att det penninglösa samhället närmade sig med snabb fart. I *Kommunismens ABC* – ett slags populariserat partiprogram – från 1921 hette det:

Vi får inte glömma detta: varje köksa måste vara förberedd för statens förvaltning ... Hur ska arbetarkvinnan kunna utöva sina rättigheter, om hon måste sköta hemmets hushållning, göra inköpen, tvätta åt andra, sköta barnen och bära hela den börda, som arbetets kvinnor nu bär? ... Organisationer av hus-kommuner (inte för gräl utan för att göra livet mänskligt) med centraltvätterier, organisation av gemensamma kök, daghem, kindergarten, lekplatser, sommarkolonier, skolor med gemensam barnbespisning – detta kommer att befria kvinnan och ge henne möjligheter att sysselsätta sig med det, varmed den manlige proletären sysslar.²²

Inte bara teoretiker bland bolsjevikpartiets toppar – företrädesvis inom vänsterfalangen – ansåg att familjens sociala och ekonomiska uppgift hade försvunnit. Denna åsikt hade också jurister, samhällsplanerare, partiets kvinnoaktivister.²³ Man var överens om att ifrågasätta den könsmissiga arbetsdelning som den borgerliga familjen givit upphov till och den moraliska trovärdigheten hos densamma. Dessutom var man överens om att den borgerliga familjens organisering av hushållssysslorna var högst ineffektiv ur ekonomisk synpunkt, uppsplittrat som arbetet var på alla individuella familjehushåll. Livsmedel och bränsle användes på ett resursslösande sätt, och en oerhörd mängd mänsklig (kvinnlig) arbetsenergi bands därmed till föga nytta. Detta skulle avhjälpas med ett system av kollektivt, offentligt organiserat hushållsarbete.

I början av 20-talet rapporterade Alexandra Kollontaj, ledande teoretiker i familje- och sexualfrågor och den sovjetryska regeringens första socialminister: ”Sedan våren 1918 har alla städer i arbetarrepubliken börjat övergå till principen om kollektiv utspisning. Sovjetiska matsalar, fria luncher för barnen börjar ersätta familjernas hushåll.” Den kollektiva mathållningen hade blivit en självklar del av livet hos stadsbefolkningen, anförde Kollontaj och angav följande siffror: I Petrograd hade nästan 90 procent av befolkningen utspisats kollektivt under åren 1919-20; för Moskva låg motsvarande siffra på över 60 procent. Detta gav anledning att se ljust på möjligheten att befria kvinnan: ”Köket, som förslavar kvinnan ännu mer än moderskapet, har upphört att vara en förutsättning för familjelivet.” Men nu gällde det att gå

²⁰ N Bucharin & E Preobrasjenskij, *Kommunismens ABC*, Stockholm 1921.

²¹ Richard Stites, *The Women's Liberation Movement in Russia. Feminism, Nihilism, and Bolshevism 1860-1930*, Princeton, NJ 1978, s 317 ff; Jane McDermid & Anna Hillyar: *Women and Work in Russia 1880-1930. A Study in Continuity through Change*, London, New York 1998, s 182 f; Goldman 1993.

²² Bucharin 1921, s 31 f.

²³ Goldman 1993, s 43 ff

ett steg vidare, menade Kollontaj, genom att också lägga över barnomsorgen på stat och samhälle:

Att minska kvinnans fruktlösa arbete i hushållet är bara en sida av hennes frigörelse. Omsorg om barnen och deras uppfostran har inte varit en mindre börda än hushållet, utan något som kedjat kvinnorna till hemmet ... (I Sovjetryssland) ses nu moderskapet från en ny vinkel: sovjetregeringen betraktar detta som en social skyldighet ... Därmed tar också regeringen på sig omsorgen om småbarnen, det ekonomiska skyddet av barnen, en riktig samhälls utbildning.²⁴

Tjugotalet såg dock inte mycket av dessa planer förverkligade. De radikala förhoppningarna fick sig snart en törn mot den bistra verkligheten. På landsbygden runt om i Ryssland protesterade och demonstrerade man mot statens politik att beslagta i stort sett allt produktionsöverskott av spannmål. Bönderna hade berövats alla incitament att leverera säd – med hungerkatastrofer till följd. Lenins regering tvingades till reträtt och den nya, mer bondevänliga ekonomiska politiken var ett faktum. Den nya jordlagen 1922 befäste böndernas äganderätt till jorden, och nu privatiserades inrikeshandeln och de mindre och medelstora industrierna. Avsikten med NEP var att få landets näringsliv på fötter, efter världskrig, revolution och inbördeskrig; inom bolsjevikpartiet betraktades NEP som en smärtsamt nödvändig, men avskydd, eftergift åt den ägande bondeklassen. Att styrkebalansen förr eller senare måste vändas, var man överens om över fraktionsgränserna inom partiet. Dvs att tippa balansen till förmån för industriarbetarproletariatet och fattigbönderna, som nu befann sig i underläge. Man hade helt enkelt 1921 med NEP tagit ”ett steg bakåt för att komma två steg framåt”.²⁵

Reformvänliga jurister: den radikala aktören?

En annan förklaring som inte är lika vanligt förekommande i litteraturen om sovjetisk familjepolitik är att radikaliteten i den nya efterrevolutionära lagstiftningen bör förstås mot bakgrund av att reforminriktade jurister i Ryssland sedan 1870-talet hade försökt förändra familjerätten, men inte lyckats; en ny civilrättsbalk som utarbetats i början av 1900-talet blev aldrig ratificerad.²⁶ Det finns därför skäl att tro att en moderniserad familjelag skulle ha blivit följden av den ryska revolutionen 1917 oavsett om statsmakten då hade erövrats av liberaler, moderata socialister (socialistrevolutionärer, mensjeviker) eller – som nu blev fallet – det vänstersocialistiska alternativ som kallades bolsjevikerna. Om detta kan man bara spekulera, men klart är att resultatet av lagstiftningsarbetet under bolsjevikerna blev en betydligt radikalare familjerätt än vad som tidigare varit möjligt att föreslå. Jämställdhet mellan könen i den utsträckning som återfanns i 1918 års lag, hade t ex inte stått på juristernas dagordning i reformförsöken före revolutionen.

En synpunkt som har framförts i forskningen är att tankegångar om familjens upplösning och kvinnans frigörelse var något som i högre grad omhulldades av radikala jurister än av ledande politiker. Visserligen var vänsteroppositionen inom bolsjevikpartiet radikalt sinnad, och dit hörde Kollontaj, men denna grupp marginaliserades tidigt från politikens kraftfält. Diskursen om den frigjorda och självständiga kvinnan hölls dock vid liv under hela 1920-talet.²⁷ ”Idén om att avskaffa familjen levde kvar som ett viktigt inslag i den revolutionära ideologin under

²⁴ *The Family in the USSR*, s 48 ff.

²⁵ Uttrycket härrör från Lenin. Om NEP har åtskilligt skrivits; för ett exempel på ett sociokulturellt perspektiv, se samlingsverket Sheila Fitzpatrick, Alexander Rabinowitch, Richard Stites (eds) *Russia in the era of NEP. Explorations in Soviet society and culture*, Bloomington 1991.

²⁶ William G Wagner, *Marriage, Property, and Law in Late Imperial Russia*, Oxford 1994, s 138 ff.

²⁷ Lynn Attwood (Attwood 1999) visar in sin undersökning av kvinnobilden i några ”damtidningar” under mellankrigstiden hur ett androgynt kvinnoideal utmärkte 20-talet.

det första årtiondet efter revolutionen, dock utan att få något verkligt inflytande på politiken”, påpekar några forskare.²⁸

Det finns således ett antal förklaringar till att Sovjetryssland fick en avancerad och radikal familjelagstiftning 1918. Dels var den *marxistiska idégrunden* levande, förstärkt med erfarenheter av en *samhällelig praktik under inbördeskrigets år*. Den ledande politiska grupperingen, bolsjevikerna tillsammans med andra radikala marxistiska partier, ansåg det vara nödvändigt att avskaffa så mycket som möjligt av det gamla samhällets bastioner, där familjeinstitutionen sågs som en strategisk förmedlare av gamla, icke önskvärda värderingar. Dels fanns ett behov av att reformera den ryska lagstiftningen, vilket hade upplevts starkt av progressiva jurister under flera årtionden före ryska revolutionen. Dessa aktörer fick nu möjligheter att förverkliga och till och med utvidga gamla drömmar.

En förklaring som mer sällan lyfts fram, men som jag menar har god bäring, är de ryska marxisternas föreställning om att *den internationella revolutionen* skulle inträffa inom en mycket nära framtid. För dem var det en självklar utgångspunkt att den proletära segern i revolutionen var en internationell företeelse. De ansåg att Ryssland (på grund av sin extremt forcerade industriella och finanskapitalistiska utveckling sedan 1890-talet) endast var den ”svagaste länken i kedjan” för den revolutionära utveckling som sattes igång under första världskrigets slutfas. Utan stödet från ett segrande proletariat i Tyskland och andra ledande europeiska stater, kunde inte socialismen förverkligas i ett enskilt land som Ryssland.

Dessa förklaringar kan ses som sammanfallande orsaker till att familjelagstiftningen under 1920-talet blev så radikal. Utvecklingen under 1930-talet tog dock en annan vändning, även om tendensen till ”reträtt”²⁹ långt ifrån var entydig; i stället var skeendet tämligen motsägelsefullt. I det följande avsnittet vill jag spegla en debatt kring 20-talets mitt om vardagslivets normer och genom att även redovisa delar av vardagslivets verklighet göra den senare revideringen av lagstiftningen begriplig.

Visioner och verklighet

Det ryska 1920-talet har gjort sig känt för en frihet i det offentliga debattklimatet av ett slag som inte skulle komma åter förrän i det sena 1980-talet. I pressen fördes diskussioner, i ”parlamentet” (sovjeternas högsta organ) kunde lagförslag från regeringen utlösa skarpa meningsmotsättningar och inom bolsjevikpartiet fördes häftiga fraktionsstrider. Under 1923, som blev ett oroligt år med omfattande strejker i de stora städerna, framkallade bl a av prishöjningar på konsumtionsvaror, fördes livliga debatter, såväl om den framtida ekonomiska politiken och fackföreningarnas roll i samhället, som om vardagsliv och sexualmoral i den proletära staten. Så viktig sågs debatten att den sovjetryske ”ambassadören” i Stockholm³⁰ Valerian Osinskij, en framträdande representant för vänsterfraktionen inom bolsjevikpartiet, reste hem till Moskva för att delta i diskussionerna i stället för att slutföra de kommersiella

²⁸ Becky L Glass & Margaret K Stolee, ”Family Law in Soviet Russia, 1917-1945”, *Journal of Marriage and the Family*, 49 (November 1987) Minneapolis, s 894.

²⁹ Begreppet hänför sig till Nicholas Timasheffs bok *The Great Retreat: the Growth and Decline of Communism in Russia*, New York 1946, vars huvudtes är att en avgörande konservativ vändning inträffade i den sovjetryska politiken vid mitten av 1930-talet. Till frågan om ”reträtt” har sedan sovjetforskare förhållit sig genom årtionden, dvs till frågan om Sovjet blev ett ”borgerligt” samhälle, t ex på familjepolitikens område.

³⁰ Osinskij skulle få status som Sovjets officiella representant i Sverige först ett halvår senare (mars 1924), då Sverige erkände Sovjetunionen diplomatiskt.

och politiska förhandlingarna med den svenska regeringen, såsom instruktionerna löd från utrikeskommissariatet.³¹

Vid den här tiden hade dock det sovjetryska samhället nått en viss politisk och ekonomisk stabilisering; inbördeskriget var slut och den nya ekonomiska politiken hade gett en andningspaus mellan inbördeskrigets kampår och den strid som enligt bolsjevikerna oundvikligen skulle komma att utkämpas längre fram mellan de proletära och de borgerliga krafterna i världen. Men just nu handlade det inte om att mobilisera människor militärt för socialismens sak – bolsjevikpartiet tvangs att mer än tidigare ägna sig åt frågor om människors vardag. Debatten 1923 fördes på flera olika plan: klagomålen från partiets kvinnoförbund på bristande samhällsservice till stöd för kvinnors frigörelse och oron för NEP-tidens nedrustning av den offentliga barnomsorgen och mödravården flätades samman med diskussioner om hur långt statens inblandning skulle sträcka sig i människornas privatliv och om hur en ”proletär sexualmoral” borde te sig. Krigskommissarie Leo Trotskij, som deltog aktivt i meningsutbytet kring vardagsliv och kärlek, konstaterade i en tidningsartikel på sommaren 1923 att bolsjevikpartiet i alldeles för liten utsträckning hade ägnat sig åt att teoretisera kring proletariatets vardagsliv. Han polemiserade mot Alexandra Kollontajs versioner av kollektivets överhöghet på bekostnad av det privata i kärleks- och familjeliv, och angrep ordföranden i kvinnoförbundet, Polina Vinogradskaja, för att ha en övertro på statens och byråkratins möjligheter att styra människors vardagsliv. Det var underifrån, ur människornas egna initiativ, som åtgärder av socialpolitisk art i först hand måste komma, hävdade Trotskij.³² Vi kan notera att diskussionerna om rätten till det privata kontra riskerna för byråkratisk och statlig inblandning i människors liv främst rymdes inom en manlig diskurs. Från partiets kvinnoförbund, däremot, hördes oftast röster som efterlyste statliga in- grepp till hjälp och skydd för kvinnor.

Många hade alltsedan inbördeskrigets slut uttryckt en oro för familjens upplösning: ”De gamla förruttnade strukturerna hos familj och äktenskap har störtat in och hotas i allt snabbare takt av en fullständig förstörelse. Det finns ingen vägledning för hur de nya vackra sunda relationerna ska skapas ... Fri kärlek uppfattas också av och våra bästa medborgare som friheten till orgier och utsvävningar”, skrev en politiker i Petrograd 1920. Kulturkommissarien Anatolij Lunatjarskij varnade i en tidningsartikel 1923 för ”kostnaderna” för sammanbrottet av den tsaristiska byråkratin 1917, ett system som visserligen var ”avskryvart”, men som ändå hållit samman landet; nu hade det i stället vuxit fram ett ”totalt kaos” av anarki i Ryssland.³³ Friare sexuella förbindelser stämplades inte sällan av partiledningen som uttryck för ”småborgerlighet” och något som måste bekämpas bland ungdomen. Omvänt så satte debattörer från ungdomsförbundet och studentrörelsen beteckningen ”småborgerlig” på förespråkarna för monogama relationer och livslånga äktenskap.³⁴

I inbördeskrigets Ryssland hade kvinnorna dragits in i arbetslivet på bred front. I den nya blandekonomin på 20-talet, däremot, sköt arbetslösheten i höjden, och den drabbade främst kvinnorna. Kvinnor som varit hemmafruar under äktenskapet hade vid skilsmässa, enligt gällande familjelag, inte rätt till någon del av den egendom som förvärvats gemensamt under äktenskapet. De drog därmed det kortaste strået i materiellt hänseende om de skildes från sin

³¹ Helene Carlbäck-Isotalo, ”Farliga propagandister eller förlästa kammarlärda? Platon Kerzjentsev och Valerian Osinskij, sovjetstatens första diplomater i Sverige, 1921-24”, i Max Engman (red) *Väst möter öst. Norden och Ryssland genom historien*, Stockholm 1996, s 284 f.

³² Wood 1997, s 194 ff.

³³ Wood 1997, s 200.

³⁴ För en redogörelse för sexualdebatterna i mitten av 20-talet, se Liljeström 1995, s 133 ff; för en redogörelse för undersökningar om teori och praktik i studenters sexualvanor i det sovjetryska 20-talet, se Sheila Fitzpatrick, ”Sex and Revolution: An examination of Literature and Statistical Data on the Mores of Soviet Students in the 1920s”, *Journal of Modern History* 50 (June 1978) Chicago, s 252 ff.

man. Dessutom levde många par, särskilt inom arbetarklassen i städerna, i oregistrerade samboförhållanden, där parterna över huvud taget inte hade några juridiska förpliktelser gentemot varandra. I det rådande läget med låga löner och hög arbetslöshet upplevde många kvinnor äktenskapslagen som en börda som gjorde deras ställning ytterligare osäker. I en diskussion i parlamentet i mitten av 20-talet angrep kvinnliga delegater männen för bristande ansvar och lösaktigt beteende: ”En del män har tjugo hustrur; med någon lever de en vecka och med nästa i två veckor osv, och så skaffar de barn med var och en av dem”, klagade en delegat.³⁵ Enligt en undersökning från slutet av 1920-talet initierades i t ex Leningrad mer än två tredjedelar av skilsmässorna av män.³⁶

Skilsmässornas antal ökade påtagligt under 20-talet, samtidigt som arbetslösheten särskilt bland kvinnorna var omfattande. Den svaga lagregleringen av underhållsskyldigheten gjorde att många fränskilda eller övergivna kvinnor hade svårt att försörja sig själva och sina barn.³⁷ Mot bakgrund av detta beslöt sovjetregeringen att modifiera 1918 års familje- och äktenskapslag i syfte att förbättra kvinnors och barns rättsskydd vid upplösta äktenskap. En modifierad familjelagstiftning genomfördes därför 1926. Den reviderade lagen stadgade att egendom förvärvad inom äktenskapet skulle betraktas som gemensam och delas upp mellan makarna vid skilsmässa. Dessutom skulle hårdare regler gälla för mannens plikt att betala underhåll efter skilsmässa. I samma syfte, att stärka kvinnornas möjligheter till försörjning, stadgades att oregistrerade, äktenskapsliknande samboförhållanden skulle jämföras juridiskt med registrerade äktenskap. Därmed hade man gjort ett visst avsteg från ”familjens bortdöende” och det kollektiverade privatlivet. I någon mening kan 1926 års lag därför tolkas som en återgång till en mer familjevänlig politik, vilket t ex Beatrice Farnsworth gör och därmed betecknar den som ”konservativ”.³⁸

Lagstiftarna gjorde dock ingenting för att stärka äktenskapet som sådant, skilsmässoproceduren underlättades i stället jämfört med 1918 års lag. Nu behövde inte längre skilsmässor beslutas av de lokala domstolarna, utan den s k Civilregistreringsmyndigheten, ZAGS, var handläggare av frågan. Det var nu också tillräckligt att en av parterna i äktenskapet uttryckte önskan om skilsmässa och därvid underrättade sin partner och myndigheterna via brev om detta, för att frågan skulle behandlas snabbt. Förfarandet kom att gå under beteckningen ”postkortsskilsmässa”.³⁹ En mer påtaglig förändring i lagstiftningen skulle komma tio år senare, 1936, med syfte att försvåra skilsmässorna, skärpa bestämmelserna för underhållsbetalning, förbättra mödra- och barnavårdsinstitutioner samt förbjuda aborter – de tilläts endast på medicinska indikationer. Som en bakgrund till dessa lagförändringar kan vi skönja flera tendenser i samhällsutvecklingen: Som redan nämnts steg skilsmässotalen avsevärt under senare delen av 1920-talet, då en nära nog tredubbel ökning skedde i de större städerna, medan en ökning på cirka 30 procent kunde iakttas på landsbygden. Aborterna ökade också stadigt; så t ex översteg antalet aborter i slutet av 20-talet antalet födslar i många ryska städer.⁴⁰ Till detta kan läggas ett oroväckande födelseunderskott till följd av den sociala turbulensen och svältkatastrofen under 30-talets första år. Tvångskollektiveringen och den forcerade industrialiseringen under 30-talets första år hade medfört en rekordartad snabb urbanisering som sovjetledningen inte lyckades följa upp med ett adekvat bostadsbyggande

³⁵ Wendy Goldman, ”Working-Class Women and the Withering Away’ of the Family. Popular Responses to Family Policy”, i *Russia in the Era of NEP*, Bloomington 1991, s 128.

³⁶ Sara Davies, *Popular Opinion in Stalin’s Russia. Terror, Propaganda and Dissent, 1934-1941*, Cambridge 1997, s 66.

³⁷ Beatrice Brodsky Farnsworth, ”Bolshevik Alternatives and the Soviet Family. The 1926 Marriage Law Debate”, i Dorothy Atkinson (ed) *Women in Russia*, Stanford, Cal. 1977, s 41 ff

³⁸ Farnsworth 1977, s 141.

³⁹ För en diskussion i det sovjetryska ”parlamentet” (VTsIK) om lagförslaget, se Schlesinger 1949, s 81 ff.

⁴⁰ Goldman 1993, s 289 f.

och en utbyggnad av servicesektorn och konsumtionsvaruindustrin. Kvinnorna ryckte nu in som arbetskraft under den snabba ekonomiska utvecklingen, samtidigt som den tidigare utlovade avlastningen från samhällets sida av kvinnans bördor i hemmet endast i mycket liten grad kom till stånd – allt detta fick till följd att antalet upplösta familjer ökade, liksom antalet hemlösa barn och ungdomskriminaliteten.

Den dominerande uppfattningen under 20-talet och i början av 1930-talet var att brottslighet och annan social avvikelser var ett samhälleligt betingat fenomen som endast kunde botas med sociala åtgärder. Denna syn kom från mitten av 1930-talet att successivt bytas ut mot ”biologiska” föreställningar som styrande i straffrättsligt hänseende. Balansen mellan tolkningar utifrån arv eller miljö som orsak till människans beteende tippade över till förmån för den förra förklaringsmodellen: kriminella minderåriga, som tidigare varit undantagna från frihetsberövande straff, kunde nu få fängelse för sina brott.⁴¹ Även föräldrarna gjordes straffrättsligt ansvariga för minderåriga barns kriminella beteende.

Lagen 1936 om förbud mot abort och försvårande av skilsmässor föregicks av en omfattande presskampanj där ”läattsinniga” attityder till äktenskap och barnuppfostran brännmärktes. I en ledarartikel i Pravda på senvåren 1936 fastslogs att ”den läattsinniga attityden till äktenskapet skulle få sig en stöt” med den nya lagen. Det gällde att bekämpa ”kvardröjande rester av ett borgerligt tänkande om äktenskap, kvinnor och barn”.⁴² Specialisten på familjepolitik, juristen Sergej Volfson som tidigare varit en ledande företrädare för tanken om familjens bortdöende, ändrade åsikt. Med retoriska vändningar hämtade från marxismens 1800-talsklassiker förklarade han sin skarpa vändning från att ha fördömt äktenskapet och familjen som ett hinder för alla människors, och särskilt kvinnornas, frigörelse till ett prisande av samma företeelser: ”Borgaren upprättar sin familjeordning med knutpiskan, borgaren för vilken den egna familjen inte är annat än en tunn slöja över prostitution och sexuell lössläpplighet”; för det socialistiska Sovjetunionens del vore det en otänkbarhet att jämföra dagens familj med vad som funnits före revolutionen. Eftersom den sovjetiska kvinnan deltog på lika villkor med mannen i produktionslivet, fanns inte längre någon grund för hennes beroende av honom; äktenskap ingicks av kärlek och sympati. Därför skulle inte familjen behöva dö bort under socialismen, den skulle bara bli starkare, underströk Volfson i sin bok *Socialismen och familjen*. Här tog han också avstånd från vad han själv skrivit tidigare i dessa frågor:

I min bok *Äktenskapet och familjens sociologi* från 1929 utvecklar jag den helt felaktiga tesen att socialismen medför ett bortdöende av familjen. Eftersom jag numera anser dessa idéer vara skadliga, har jag helt och hållit övergivit dem.⁴³

Svenska röster om experimentet i Sovjet

Hur såg man då inom svensk arbetarrörelse på försöken i Sovjetryssland att omstöpa befästa könsrollsmönster? För att få svar på den frågan har jag vänt mig i första hand till arbetarrörelsens kvinnopress, närmare bestämt det socialdemokratiska kvinnoförbundets tidskrift *Morgonbris* och den kommunistiska Arbetarkvinnornas tidning, men även till den vänsterliberala, delvis socialistiskt färgade kvinnotidskriften Tidevarvet. Även den kulturradikala tidskriften *Clarté* har medtagits; den var visserligen inte en kvinnorörelsens tidning, men den tog löpande upp frågor kring kvinnlig emancipation, sexualpolitik och nya levnadsformer. Jag har vidare valt att koncentrera mig på första delen av 1930-talet; under den här tiden började på allvar ett intresse för det sovjetiska samhällsexperimentet att visa sig i Sverige. De ryska kvinnorna gick ut i arbetslivet på bred front, samtidigt som svenska kvinnor hotades av utestängning från arbetsmarknaden genom bestämmelser som förbjöd gifta kvinnor att

⁴¹ Goldman 1993, s 317.

⁴² *The Family in the USSR 1949*, s 251 ff.

⁴³ *The Family in the USSR 1949*, s 315 ff.

förvärvsarbete.⁴⁴ Ett annat föregångsområde i det nya Ryssland var abort- och sexualpolitiken. Under mellankrigstiden fördes en intensiv debatt, bl a i riksdagen, om aborter, sexualupplysning och preventivmedel. Enligt gällande lag om preventivmedel var det straffbart att sprida kännedom om preventivmedel eller att muntligen eller skriftligen ”förleda till användande” av dylika ”föremål”. 1921 hade en ny lag i Sverige om aborter fortsatt att kriminalisera abortförsök, även om straffsatserna nu hade sänkts. Lagarna kritiserades av såväl socialdemokratiska och vänstersocialistiska/kommunistiska riksdagsledamöter som socialistisk och vänsterliberal kvinnorörelse. Även den kulturradikala gruppen kring *Clarté* deltog i debatten.⁴⁵ Satsningarna på samhällelig barnomsorg och mödrahjälp var ytterligare ett inslag i den sovjetiska politiken, som intresserade den svenska arbetar- rörelsens kvinnor. Det politiska arbetet kring dessa frågor hade intensifierats några år in på 30-talet efter att socialdemokraterna befast sitt regeringsinnehav i uppgörelsen med bondeförbundet. Utredningar ledde fram till införande av bl a förebyggande mödra- och barnavård samt moderskapsspenning, och i kvinnorörelsens kamp för dessa frågor kunde den sovjetiska politiken hållas fram som en förebild. Kollektiva levnadsformer, vars ideologi fått vind i seglen i den sovjetiska sk kulturevolutionen, fanns också på dagordningen hos den socialistiska kvinnorörelsen och andra kretsar i Sverige som omhuldade kollektivboendet. I en statlig utredning 1954 om kollektivhusbyggande framhölls att den ryska kollektiviseringsdiskussionen funnits som inspirationskälla till kollektivhusrörelsen i Sverige under tidigt trettioital. ”Den ryska propagandan för och experimenten med kollektivhus var alltså tämligen väl kända i vårt land och stundom återropades dessa försök som föredömliga lösningar”, skrev man i ett betänkande.⁴⁶ Funktionalismen som en strategi för kvinnlig frigörelse, och de sovjetiska förebilderna i det sammanhanget, hölls nyligen fram i ett bidrag till konferensen ”Alva Myrdal’s Questions to Our Time”.⁴⁷

Men innan vi tar del av skrivelser om förvärvsarbete och med männen likaberättigade kvinnor, fria aborter och kollektiva levnadsformer kan det vara på sin plats att påminna om den kritiska hållning som t ex socialdemokratiska *Morgonbris* eller vänsterliberala *Tidevarvet* intog till andra samtida fenomen i 30-talets sovjetsamhälle – såsom den bristande politiska demokratin eller den starka militära upprustningen. ”Ingen skall tro, att Sovjet är något paradiset”, framhöll en deltagare i den resa till Leningrad och Moskva kring första maj 1934, som *Morgonbris* anordnade, och menade att man gott kunde inse ”att det är en järnhård diktatur, som har ledningen. Någon folkmening, som vi tänker oss den, får ju inte komma till synes”, fastslog skribenten.⁴⁸ Andra resenärer hade slagits av den nya satsningen på försvarsindustrin, vars resultat stolt visats upp för offentligheten: ”Efter att ha sett i maj-demonstrationen av försvarsmedlen, undrade jag icke längre på att det icke hunnits med att skaffa folket bättre kläder.”⁴⁹ En av de få manliga resedeltagarna kritiserade den kännbara personkulten och påpekade torrt att det där hemma inte skulle ”vara lyckat med jättebilder av Branting och Per Albin i vartenda gathörn och vartenda butiksfönster”. Och förstamajfirandets bombastiska framtoning kändes främmande för den socialdemokratiske besökaren från Sverige: ”Innerst inne är alltså dessa jättelika, dyrbara och genialt regisserade fester svaghetstecken, även om

⁴⁴ Se t ex René Frangeur, *Yrkeskvinna eller makens tjänarinna? Striden om yrkesrätten förgifta kvinnor i mellankrigstidens Sverige*, Lund 1998.

⁴⁵ Elgán 1994, s 71 ff, 123 ff.

⁴⁶ *Kollektivhus. Bostadskollektiva kommitténs betänkande II*, Socialdepartementet (SOU 1954:3), Stockholm 1954, s 12.

⁴⁷ Katarina Larsson, *Functionalism as a strategy for women’s emancipation. The example of Margit Palmaer, Conference paper, Alva Myrdal’s Questions to Our Time*, Uppsala 6-8 march 2002.

⁴⁸ *Morgonbris* (MB), juli 1934, s 13.

⁴⁹ *MB*, juli 1934, s 13.

de äro estetiskt storslagna, ty de ha allesammans bara ett syfte: att blanda bort korten.”⁵⁰ Samtidigt kunde Elin Wägner, framstående kvinnosakskämpe och pacifist, summera sina intryck av resan till Ryssland på följande sätt: ”Den breda arbetande massan har denna känsla av delaktighet, inte som hos oss, en handfull riksdagsmän och byråchefer.”⁵¹

Åter till de mer uttalat positiva förebilderna. Den lagstadgade likställigheten mellan könen väckte således intresse i svensk press vid denna tid: ”T.o.m. den kvinna, som i egenskap av hushållerska eller värdinna, kanske under många år sköter ett hushåll, anses vara en självständig varelse, endast till det ögonblick hon gifter sig ... Då förlorar hon plötsligt sin individualitet, liksom sitt namn”, beskrev socialdemokratiska *Morgonbris* svenskornas läge.⁵² Detta kontrasterades t ex i kommunistiska *Arbetarkvinnornas tidning* med den ryska kvinnans situation: ”Man kan kort och gott fastslå att kvinnan har vunnit mest genom revolutionen. I motsats till kvinnan här i Sverge har kvinnan i sovjetstaten rätt att fritt välja sitt yrke även om hon skulle råka vara ‘gift’ som man säger.”⁵³ Kvinnornas kraftigt ökade intåg på den ryska arbetsmarknaden uppmärksammades särskilt ofta i kommunistiska *Arbetarkvinnornas tidning*, men förekom även i den annars tämligen sovjetkritiska *Hertha*⁵⁴. Så t ex kontrasterade Hanna Rydh kvinnoarbetslösheten i 30-talets Europa med glimtar från ett besök i Sovjet. Ett starkt intryck hade förekomsten av kvinnor i traditionella mansyrken, som tunnelbanebyggare, gjort på artikelförfattaren. I ett samtal med en ”intellektuellt arbetande, gift kvinna, tidigare tillhörande borgarklassen” hade hon fatt synpunkten att ”rätten att arbeta är rätten till att leva”.⁵⁵ I både *Clarté* och *Morgonbris* skrev clartémedlemmen Leif Björk⁵⁶ om de nya livsformerna i Sovjetryssland och framhöll, att familjens nedbrytande var en förutsättning för kvinnornas frigörelse: ”Det kommunistiska kravet på familjehushållningens successiva upplösning och ersättande med offentliga inrättningar motiveras dels med ekonomiska, dels med allmänskulturella skäl ... Hela de sista årens diskussion om de nya livsformerna anknyter till Lenins uttalande om kvinnans verkliga empancipation.” Björk beskriver satsningen i samband med den nya planhushållningen på offentlig bespisning, dvs restauranger och centralkök med färdiglagad mat: ”Sovjetstaten är fast besluten att skapa de materiella förutsättningarna för en fortsatt upplösning av den traditionella familjehushållningen ... och är på väg att upphäva det personliga ekonomiska beroende, som sätter sin prägel på det traditionella familjelivet och som är ett av hindren för människans sociala utveckling.”⁵⁷

Att det sovjetryska exemplet användes för politisk påverkan framgår t ex av en artikel i *Morgonbris* om hur det socialdemokratiska kvinnorådet i Göteborg hade gjort påstötningar på stadsfullmäktigegruppen om att kollektivhus borde byggas. Under rubriken ”Göteborgskorna vill bygga i stil med Rysslands bostäder” skrev *Morgonbris* om det nödvändiga i att ”skapa fram en ny bostadstyp i stil med vad som göres i Ryssland med kollektiv matlagning, tvättinrättning, barnkrubba och lekstuga för de större barnen”.⁵⁸ Signaturen Kaj, troligen identisk

⁵⁰ *MB*, juli 1934, s 14.

⁵¹ *MB*, juni 1934, s 12.

⁵² *MB*, juli 1933, s 15.

⁵³ *Arbetarkvinnornas tidning* (AX), 1934:8, s 5.

⁵⁴ Se t ex *Hertha* 1933 om att familjepolitikens mål egentligen var att genom ett kollektivt boende splittra människor, att atomisera, genom måltider i större lokaler med överallt lyssnande öron; de gemensamma kollektivhusköken var i själva verket opraktiska gemensamma storkök. Målet var att krossa familjen för att komma åt de rådande värderingarna, stöpa om människorna. Ett led i detta var att placera barnen i barnkolonier utanför föräldrarnas kontroll..

⁵⁵ *Hertha* 1935, s 228.

⁵⁶ Om Leif Björks (för övrigt bror till den kände socialdemokraten Kaj Björk) intresse för sovjetisk ekonomisk och planhushållningsexperiment, se Claes Caldenby & Åsa Walldén, *Kollektivhus. Sovjet och Sverige omkring 1930*, Stockholm, 1979, s 171.

⁵⁷ *MB*, juli 1933, s 23 f.

⁵⁸ *MB*, maj 1931, s 15.

med *Morgonbris* dåvarande chefredaktören Kaj Andersson, som under 30-talet skrev en rad artiklar om det positiva med kollektiva bostäder, rapporterade efter rysslandsresan om det ryska kollektivboendet. Den omsorg om hemmets skötsel som med inspiration från Ellen Keys idéer om det ”goda hemmet” propagerats så varmt för på *Morgonbris* sidor sedan långt tillbaka⁵⁹ var dock något som resenärerna efterlyste i de ryska bostäderna: ”Ryssens hem saknar fullkomligt intim kultur”, skrev ”Kaj”, medan kvinnoförbundets ordförande Hulda Flood, som också hon hade gett bostadsfrågorna stor plats i sina *Morgonbris*artiklar, ansåg att ”ifråga om bostadskultur skulle en studiedelegation från Ryssland ha oerhört mycket att lära genom ett besök i våra HSB-hus”.⁶⁰

Ett inslag i den sovjetryska könspolitiken, som fick genklang i pressen var den legaliserade aborten. I en artikel 1933 konstaterade *Arbetarkvinnornas tidning* att kvinnor i de kapitalistiska länderna tvingades ”föda barn åt kapitalismens fabriker och arméer. Ingen läkare har rätt att hjälpa henne vid ett ovälkommet havandeskap”, medan den sovjetryska kvinnan inte var tvingad att föda barn, utan hade där rätten att själv bestämma över sin egen kropp.⁶¹ Just ”rätten att bestämma över den egna kroppen” framhölls av *Arbetarkvinnornas tidning*, t ex i en artikel med rubriken ”Legaliserad abort – i Sovjet bestämmer kvinnan själv om hon vill bli mor”, där det i slutraderna sades, att ”så har Sovjet-Unionen inför all världens kvinnor visat vägen ut ur slaveriet, fram till ett rikare och lyckligare liv för kvinnorna”.⁶² Man tycker sig kunna läsa mellan raderna, att det i Sovjetryssland inte fanns det konfliktfyllda läge, som Sverige befann sig i, i skärningspunkten mellan befolkningspolitiska hänsyn och kvinnopolitiska krav.⁶³ I stället framhöll tidningen den gynnsamma ryska befolkningstillväxten: ”Intressant är också att trots att aborten är legal, en väldig ökning av folkmängden försiggår i Sovjetunionen.”⁶⁴ Inom den socialdemokratiska kvinnorörelsen hade inte frågan om abort drivits på det radikalt emancipatoriska sättet, som hos kommunisterna. En viss kluvenhet i frågan kunde skönjas; troligen fanns rester kvar av Ellen Keys tidigare så starka inflytande med en närmast glorifierande hållning till moderskapet, parallellt med tankar om att fri abort skulle göra kvinnan sårbar för sexuell exploatering.⁶⁵ Även Tidevarvet uttryckte ett försiktigt tvivel på vad man uppfattade som en alltför långt gången, vad vi idag skulle kalla ”likhetsfeministisk”, ideologi i Sovjet: ”Kvinnorna har hållit den ställning man gav dem som fullt jämställda arbetare. De har satt in sina väldiga reserver av kraft på att tillägna sig skolbildning och yrkesutbildning ... De har fått ett mål att arbeta för tillsammans med männen, har lärt känna sin kraft och förmåga. Kan kvinnan önska något mera? Ja, till exempel personlig lycka ... Är inte det samhällsideal, som det nya Ryssland för sig uppställt, en typisk produkt av en tid då manligt tänkande, manliga värderingar, manlig tro på maskinkulturens välsignelser dominerat? ... (Är) det så att det särskilt är kvinnan som än en gång fått sträcka och tänja sitt väsen för att gå in i en manlig världs passform? Då behöver vi en ny revolution, och kanske får vi också uppleva den.”⁶⁶ Detta mer ”särartsfeministiska” inlägg var, inte oväntat, signerat Elin Wägner.

⁵⁹ Om Ellen Keys idéer, se t ex Ulla Manns, ”Kvinnofrigörelse och moderskap. En diskussion mellan Fredrika Bremerförbundet och Ellen Key”, *Det evigt kvinnliga. En historia om förändring*, red Ulla Wikander, Stockholm 1994.

⁶⁰ *MB*, juli 1934, s 17.

⁶¹ *AK*, 1933:7-8, s 7.

⁶² *AK*, 1934:8, s 11.

⁶³ För dessa frågors behandling i Sverige, se Ann-Katrin Hatje, *Befolkningsfrågan och välfärden. Debatten om familjepolitik och nativitetökning under 1930- och 1940-talen*, Stockholm 1974 s 213 ff.

⁶⁴ *AK*, 1934:8, s 11.

⁶⁵ René Frangeur, ”Social Democrats and the Woman Question in Sweden”, i *Women and Socialism. Socialism and Women. Europe Between the Two World Wars*, New York, Oxford 1998, s 438 f.

⁶⁶ *Tidevarvet*, 1936:14, citerat ur Kvinnor i politiken. Artiklar ur den politiska, radikala veckotidningen Tidevarvet (1923-1936), i urval av Ragna Kjellgren, Stockholm 1971, s 245 f.

Också den nya befolkningspolitiska debatten vid mitten av 30-talet i Sverige, irriterad av makarna Myrdals idéer, förde in moment av tvekan hos de socialdemokratiska kvinnorna vad gällde den fria aborten.⁶⁷ *Morgonbris* betonade således mer än *Arbetarkvinnornas tidning* aborterna som en tvingande nödvändighet på grund av beklagliga sociala omständigheter, såsom fattigdom och trångboddhet.⁶⁸ När abortförbudet infördes i Sovjet 1936 svängde dock *Arbetarkvinnornas tidning* snabbt och hävdade att lagen, som man menade främst blev ett skydd för kvinnorna – dels genom ökad mödrahjälp, dels genom ”att bestraffa allt lättsinne och oansvarighet” – hade välkomnats av det sovjetiska folket. Den svenska abortlagstiftningen, däremot, var en ”klasslag”.⁶⁹ En mer balanserad och komplex framställning av abortförbudet gavs i *Clarté* i en artikel som översatts från *The New Statesman*. Den var skriven av Beatrice King, författare till en rad artiklar och böcker om Sovjetryssland på 30- och 40-talet. King befann sig, precis som Rudolf Schlesinger⁷⁰, i Sovjetunionen när lagförslaget hade publicerats och rapporterade om de efterföljande diskussionerna. Hennes iakttagelse var att kvinnorna i allmänhet hade hävdat att ”så länge det existerade bostadsbrist eller rådde brist på preventivmedel borde abort tillåtas efter andra eller tredje barnet. Och definitivt möjlighet till abort ‘i de nödvändiga fallen’, annars skulle illegala aborter åter bli följden”.⁷¹ I Tidevarvet kommenterade Ada Nilsson, läkare och en av de tongivande kvinnorna i Fogelstadgruppen⁷² omsvängningen i den sovjetryska abortpolitiken med förståelse: ”Den fria aborten infördes i Sovjet under den värsta nödperioden”, underströk hon och framhöll att en abort ändå var ”en under alla förhållanden ofysiologisk och de flesta fall föga önskvärd händelse. Ett ingrepp som aldrig får räknas in bland tillrädliga preventiva medel eller åtgärder.”⁷³ Ada Nilsson stod för övrigt Alexandra Kollontaj nära, som under den här tiden var Sovjetunionens ambassadör i Sverige.

På samma resa till ett förstamajfirande Ryssland, som gruppen från tidningen *Morgonbris* gjorde, befann sig även Israel Holmgren, en av de radikala läkarna kring *Clarté*, och chef för Serafimersjukhuset i Stockholm. Efter resan skrev Holmgren i *Dagens Nyheter* om hur den liberaliserade äktenskapslagstiftningen i Sovjetryssland hade påverkat förekomsten av prostitution. Utdrag ur hans artikel presenterades i *Morgonbris* under rubriken ”Då svenska kvinnor ha anledning att skämmas för sitt land”, och bl a citerades följande rader: ”Som man kan vänta sig ha dessa bestämmelser medfört att prostitutionen hastigt minskat eller nästan försvunnit. Vilket måste betecknas som en vinst av största betydelse för samhället.”⁷⁴

Gemensamt för arbetarrörelsens kvinnopress var resereportagen, som prisade satsningen på samhällelig barnomsorg, kvinnornas rätt till arbete, samt deras rätt att kontrollera sin egen fruktsamhet – antingen med hjälp av preventivmedel (vilket uppmärksammades av båda tidningarna) eller genom legal abort (vilket fick mer positivt gensvar i *Arbetarkvinnornas tidning*, som dock svängde i den uppfattningen genast när det sovjetiska abortförbudet kom på sommaren 1936). Samtidigt påpekades de materiella bristerna: bostadsproblemet, de höga priserna på konsumtionsvaror.⁷⁵ I båda lägren såg man dock med påtaglig förståelse på detta. Ett typiskt omdöme är det följande: ”Man börjar förstå vilka oerhörda svårigheter som möter vid uppbyggandet av det nya Ryssland och man därav förstår varför man ej kommit längre än

⁶⁷ Hatje 1974, s 213 ff.

⁶⁸ *MB*, nov 1928, s 2.

⁶⁹ *AK*, 1936:9, s 4 f

⁷⁰ Se ovan, not 3.

⁷¹ *Clarté* 1936:9, s 20.

⁷² Om Fogelstad, se t ex Lena Eskilsson, *Drömmen om kamratsamhället. Kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad*, Stockholm 1991.

⁷³ *Tidevarvet*, 1936:21, citerat ur *Kvinnor i politiken 1971*, s 243 f

⁷⁴ *MB*, aug 1934, s 20.

⁷⁵ *AK*, 1936:1, s 10 £

vad man nu gjort.”⁷⁶ En deltagare i den rysslandsresa 1934, som *Morgonbris* arrangerade, sammanfattade tämligen väl resenärernas intryck: ”För att den biologiska belastningen icke skall hindra kvinnan att delta i nationens arbete utom hemmet gör staten allt vad den kan för att stödja och hjälpa kvinnan i hennes modersgärning och för att lägga barnavården på kollektiva organ. Det är väl första gången i världshistorien som ett sådant mål klart har fattas i sikte av ett helt folk, och det är fråga om icke den revolution som här äger rum är märkligare och mera genomgripande än den sociala klassrevolutionen i sig.”⁷⁷

Epilog

Vid samma tid som svenskorna skildrade ett veritabelt samhällsexperiment skedde dock förändringar i den sovjetryska politiken. Det tycktes uppenbart för myndigheterna att familjen måste återintroduceras på den samhälleliga scenen som en huvudaktör i kampen för samhälllig stabilitet. Utvecklingen i Sovjetryssland under mellankrigstiden, ja, ända fram till mitten av 50-talet var extremt turbulent. Revolutionerande samhällsförändringar skakade om människors liv gång på gång. Efter varje politisk och social konvulsion följde dock perioder av relativ stabilitet. Revolutionens och inbördeskrigets år före och efter decennieskiftet 1920, då människors krafter mobiliserades till det yttersta följdes av ekonomiska eftergifter till en dominerande folkopinion genom införandet av NEP, ett system som framförallt gynnade bondeflertalets ekonomiska situation, men även småföretagandets villkor, och därmed skapade en bättre fungerande konsumtionsvarumarknad jämfört med krigskommunismens år av knappt varuutbud fördelat enligt ransoneringssystem. Det slutande 1920-talet medförde på nytt en yttersta mobilisering av samhället, när jordbruket tvångskollektiviserades – med påföljande hungerkatastrof– och en industriell bas utvecklades i högsta tempo, med påföljande forcerad urbanisering och därmed skriande bostadsbrist och överansträngd kommunal Service. Detta följdes av en relativ ”avslappning”⁷⁸ under några år kring mitten av 1930-talet; nu avskaffades de ransoneringskort som återinfördes i slutet av 20-talet på baslivsmedel och andra förnödenheter, nu uppmuntrades och lockades befolkningen med reklam och propaganda för det ”goda livet” i form av vackra kläder, läckra matvaror och ett finkulturellt utbud av musik, konst och litteratur. En process av uppifrån kommande civilisering och kultivering av människorna blev mer tydlig än under 20-talet – alltifrån att propagera för konsten att hantera kniv och gaffel och föreskriva det hygieniskt nödvändiga i att regelbundet byta underkläder till att uppfostra partifolket att känna till de litterära och musikaliska klassikerna.⁷⁹ I denna tidsanda⁸⁰ föddes till och med en rysk hemmafrurörelse. Parallellt med den ihärdiga rekryteringen av kvinnor till de nya industrijobb, som växte upp som svampar ur jorden i Sovjetrysslands 30-tal så tilldelades hustrurna till ett högre elitskikt av män uppgiften att främja trivselen på makarnas arbetsplatser genom att sörja för en estetisk

⁷⁶ MB, juli 1934, s 12.

⁷⁷ MB, juli 1934, s 17.

⁷⁸ Det paradoxala är, att just dessa lättnader i varuförsörjning och satsningar på konsumtions- och kulturliv gick hand i hand med en skärpt terror. För en tidigare föga uppmärksammas aspekt av denna terror, nämligen en ”rensning” av ”socialt icke önskvärda element”, se Sheila Fitzpatrick, *Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times. Soviet Russia in the 1930s*, New York 1999, s 125 ff.

⁷⁹ Forskningen om civilisering och satsningarna på att skapa en ”kultiverad” människa, är en relativt ny företeelse och en utlöpare av den inriktning på vardagslivsforskning som tog sin början under sent 1980-tal och som i sin tur har sina rötter inom den mer socialhistoriskt inriktade skola som t ex amerikanska sovjetvetaren Sheila Fitzpatrick har grundlagt. För några av de senare arbetena om konsumtionskultur och civiliseringssträvanden på 30-talet, se Vadim Volkov, ”The Concept of ‘Kulturnost’”. Notes on the Stalinist Civilizing Process”, i Sheila Fitzpatrick (ed) *Stalinism. New Directions*, London 2000, Fitzpatrick 1999, samt, inte att förglömma, Stephen Kotkins banbrytande monografi om livet i den industriella storstaden Magnitogorsk som på kort tid byggdes upp från intet i Ural, Stephen Kotkin, *Magnetit Mountain. Stalinism as a civilization*, Berkeley, Los Angeles, Cal. 1995.

⁸⁰ En tidsanda som kan sägas ha varit internationell; jfr t ex Lubbe Nordströms rapport om ”Lortsverige”.

utsmyckning av samlingsrum och uteplatser och att delta i frivillig, oavlönad folkbildningsverksamhet bland de anställda.⁸¹

En bit in på 30-talet fick också en ny kvinnobild sitt genombrott i kvinnopressen. Ett mer androgynt kvinnoideal hade utmärkt 20-talet, med utstyrsel i praktiska arbetskläder och den karakteristiska röda scarfen. Tidningar som *Rabotnitsa* (Arbeterskan) och *Krestjanka* (Bondkvinnan) förde diskussioner med läsekretsen om huruvida kosmetik och mode egentligen borde ha någon plats i den moderna sovjetryska kvinnans liv. Ett svar som gavs var, att alla slags skönhetsmedel var en inbyggd del av den borgerliga kulturen och hade ingen plats i det socialistiska samhället. ”Skönhet är allt som motsvarar behovet hos proletariatet i dess kamp för socialismen”, hade Lenin sagt, och tidningen *Rabotnitsa* slog fast, att arbetarnas stat behövde människor med kunskap, stark vilja och kapabla händer. En kvinna med sådana egenskaper var en vacker kvinna. Under åren efter att den stora kollektiviserings- och industrialiseringsvågen sköljt över landet kan man skönja en ny idealbild av kvinnan: hon var inte bara den som hade den naturliga fallenheten för hemarbete och barnomsorg – samtidigt som hon uppmuntrades att gå ut i produktionslivet och att vidareutbilda sig (inte minst i tekniska yrken) – hon hade också en ”naturlig längtan” efter att se tilldragande ut. Det var dags, förklarade *Rabotnitsa* för sina läsarinnor, för sovjetmedborgaren att leva ett ”kultiverat liv”. En kultiverad kvinna kunde vara den som klädde sig väl, sminkade sig diskret och förde sig kvinnligt. Dessa bilder samexisterade, sida vid sida med bilder av kvinnliga piloter, traktorförare och kolchosordförande på kvinnotidningarnas sidor.⁸²

Tendensen till en reträtt mot ett annat slags familjeideal än det som varit förhärskande under 20-talet och början av 30-talet förstärktes med 1944 års familjelag. Nu erkändes inte längre samboförhållanden som juridiskt likvärdiga med registrerade äktenskap. Ett barns rätt till materiellt stöd från fadern erkändes endast om barnet var fött inom äktenskapet. Skilsmässa var inte längre möjlig om endast en part så begärde; nu krävdes båda makarnas vilja. Det var inte heller tillräckligt med en anmälan om detta till myndigheterna, utan ärendet skulle behandlas i domstol, som hade rätt att avslå begäran. Dessutom skulle handläggningen av skilsmäsoärenden bli dyrare än tidigare. I förarbetena till lagen förklarades att sovjetstaten fortfarande såg den fria rätten till skilsmässa som en självklarhet, men med den nya lagen avsåg man att undvika att ”lätsinniga” beslut från enskilda människor vann laga kraft, utan att domstolsmyndigheter kunnat pröva och undersöka grunderna för önskan att skiljas. Därmed uttryckte sovjetregimen en strävan att förstärka äktenskapet och familjen som institution. Familjen skulle ha huvudansvaret för omsorgen om barnen, och skötseln av hushållsgöromålen.

Familjelagen år 1944 tillkom också i en strävan att förbättra befolkningsstatistiken efter världskrigets förödande sovjetiska människoförluster: moderskapspenning och barnbidrag förstärktes. Omsorgen om befolkningstillväxten tog till och med över på bekostnad av omsorgen om den stabila tvåkönade kärnfamiljen, eftersom även det materiella stödet till ensamstående mödrar förstärktes. Det ursprungliga projektet att befria kvinnan från hushålls-

⁸¹ För en analys av den sovjetryska hemmafrurörelsen i en europeisk 30-talskontext med moderskap och det ”goda hemmet” i centrum, se Rebecca Balmas Neary, ”Mothering Socialist Society: The Wife Activista’ Movement and the Soviet Culture of Daily Life, 1934-41”, *The Russian Review*, (July 1999), s 399 ff Stanford, Cal. 58; Thomas Schrand, däremot, jämför denna rörelse med det europeiska och nordamerikanska 1800-talets kvinnliga välgörenhetsarbete med uppgift att lindra effekterna av industrialismen, Thomas G Schrand, ”Soviet ‘Civic-minded Women’ in the 1930s: Gender, Class and Industrialization in a Socialist Society”, *Journal of Womens’ History*, vol 11, no 3, Bloomington 1991, s 126 ff.

⁸² Attwood 1999, s 182 ff.

slaveriet hade övergetts till förmån för en ny modell med den ”lönearbetande modern”.⁸³ Den sovjetiska staten förmådde inte ta över de funktioner som traditionellt hade tillhört familjen. Kanske ville inte heller majoriteten av befolkningen bejaka de nya, omvälvande reformerna från 1920-talet?

Från att ha utmärkt sig som en avvikare – beundrad av kulturradikaler, vänsterintellektuella och socialister runt om i världen under mellankrigstiden för sin progressiva och kvinnovänliga familjepolitik – hade Sovjetunionen vid tiden för andra världskriget blivit mer likt det övriga Europa. Detta dock med den skillnaden, att samtidigt som sovjetledningen till sina medborgare förmedlade positiva värderingar av familjen som ett socialt stabiliserande element och av kvinnan som den omhändertagande i familjelivet, så drogs kvinnorna in i arbetslivet och detta i en utsträckning som skulle inträffa i t ex Sverige först långt in i efterkrigstid, på 1960-70-talen. Att detta skapade en tung dubbel börda för kvinnorna i delar av Sovjetunionen som nåddes av industrialiseringen är en annan historia.⁸⁴

⁸³ Anna Temkina & Anna Rotkirch, ”Soviet Gender Contracts and Their Shifts in Contemporary Russia”, i Anna Temkina (red) *Russia in Transition: The Case of New Collective Actors and New Collective Actions*, Helsinki 1997, s 188.

⁸⁴ I 70- och 80-talets Sovjetunionen bedrevs åtskillig sociologisk forskning kring frågor om kvinnornas dubbelarbete; för valda artiklar i engelsk översättning, set ex Gall Warshofsky Lapidus (red) *Women, Work and Family in the Soviet Union*, Armonk, N.Y. 1982.

Werner Schmidt: Antikommunismen under *det korta 1900-talet* – en stereotyp i förvandling

Måndagen den 17 november 1947 lämnade C H Hermansson lägenheten i kollektivhuset på Wennerbergsgatan 6 i Fredhäll och promenerade den vanliga vägen mot sin arbetsplats, kommunistiska particentralen på Kungsgatan 84. Men denna morgon fortsatte han mot Centralen. Han tog tåget till Linköping. Där sammanträffade han – som det heter i säkerhetspolisens ”PM angående ‘Linköpingsmannen’” – ”med representant för därvarande kommunistiska arbetarkommun”.¹

På statspolisen i Stockholm var man under två veckors tid osäker om identiteten hos den person man observerat under resan till och vistelsen i Linköping. Därför fick denne man – C H Hermansson – fram till den 6 december den provisoriska beteckningen ”Linköpingsmannen”. Efterforskningarna skulle dock avslöja att det var en gammal bekant, i varje fall för den kommissarie som redan varit med om att förfölja kommunister och andra antifascister under andra världskriget. I det nystartade kalla kriget mot kommunismen kunde man tydligen inte undvara den erfarenhet och de kunskaper som denne person ackumulerat under lång och trogen tjänst i det antikommunistiska korståg vid Nazitysklands sida som man tvingades inhibera efter de militära nederlagen på östfronten. Kommissarien – hans namn var Erik Lönn – skulle snart återfå en ledande funktion i den återupplivade politiska polisen. Denne erfarna kommunistjägare blev efter kriget chef för rotel III D inom statspolisens stockholmsavdelning med den speciella uppgiften att leda utredningarna om kommunismen.² Ränderna gick aldrig ur. Han som en gång tillsammans med den fascistiska Gestapo jagat frivilliga på den folkvalda regeringens sida i det spanska inbördeskriget underströk några decennier senare på ett ”nordiskt kommissariemöte” i Helsingfors ”att flera av Spanien-fararna ännu inte är så gamla att det inte skulle kunna ha ett visst värde att åter underkasta dem övervakning”.³

Hur var detta möjligt? Hur kunde sådana personer som jagat antifascister som Hermansson – delvis på uppdrag av och i samarbete med Gestapo – endast några få år senare åter förfölja samma personer, men denna gång i demokratins och den ”fria världens” namn? Anledningen till och motiven bakom denna förföljelse har egentligen inget kausalt samband med kommunistpartiets konkreta agerande. De måste hellre sökas i den ideologisk-politiska funktion som antikommunismen hade i det konkreta historiska – internationella och nationella – sammanhanget. Eftersom detta sammanhang var helt olika före och efter andra världskriget är det också både möjligt och nödvändigt att framhäva antikommunismens olikartade syfte och funktionssätt under dessa båda perioder – fast man samtidigt kan konstatera en viss ideologisk och även personell kontinuitet. Det är detta den här uppsatsen kommer att handla om.

Antikommunismen under Katastrofernas tidsålder

Sedan en tid tillbaka, närmare bestämt sedan kommunismens sammanbrott, kan vi bevittna hur islamsk fundamentalism framställs som vår civilisations stora fiende under 2000-talet. Under det svunna kalla krigets dagar var det ett nästan axiomatiskt påstående att den våldspiralspiral som satt sin prägel på 1900-talet hade börjat i och med oktoberrevolutionen 1917 och etableringen av världskommunismen. Genom att utpeka kommunismens födelse i det ”halvasiatiska” och ”halvbarbariska” Ryssland som spiralens ursprung förvandlades våldet från en företeelse som vuxit fram ur och hör till vår egen borgerlig-kapitalistiska civilisation till någonting som smittat oss utifrån. I själva verket sattes det politiska våldets spiral igång av

¹ Säkerhetspolisens arkiv, persondossier C H Hermansson, P 3947.

² Se Finska skyddspolisens arkiv, 97/R/61, Protokoll fört vid sammankomsten den 7 och 8 november 1960.

³ Finska skyddspolisens arkiv, 97/R/61, Protokoll fört vid nordiskt kommissarie-möte i Helsingfors den 21-22 nov 1961.

första världskriget. Det är också därför som George E Kennan betecknade detta krig som ”vårt århundrades urkatastrof”.⁴

I och med denna ”urkatastrof” inleddes den historiska period som Eric Hobsbawm kallar ”det korta 1900-talet”, dvs. åren mellan 1914 och den kommunistiska världens implosion 1989/1991. Det korta 1900-talet kan enligt honom indelas i två perioder – med andra världskriget som det avgörande vägskälet. Den första hälften 1914-1945 karakteriseras som ”Katastrofernas tidsålder”.⁵ Den andra perioden präglades under de tre första efterkrigsdecennierna av det kalla kriget, den fordistiska välfärds- eller warfare-kapitalismen i den industriellt utvecklade delen av världen och av avkolonialisering och antiimperialistisk frigörelse i det kalla krigets skugga.⁶

Motsättningarna i Europa, som redan hade lett till ett första världskrig, tillspetsades alltmer under andra hälften av 1930-talet och exploderade i ett nytt världskrig, i vilket alla europeiska stater på ett eller annat sätt var indragna. Den komplicerade väven av motsättningar och konflikter under åren 1914-1945 kan inte förstås utan att uppmärksamma den våldsamma och förintande kampen mellan de ekonomiskt mäktigaste staterna om europeisk eller global hegemoni. Huvudmotståndarna i denna kamp var England/Frankrike å ena sidan och Tyskland å den andra – med Sovjetunionen, som hade försökt koppla loss sig från den globala kapitalismen, som potentiellt byte. USA samlade fortfarande sina krafter och nöjde sig än så länge med att deklarerat det karibiska havet som *mare nostrum* och hela landmassan söder om Rio Bravo som sin bakgård.

Det internationella ekonomiska systemet, som tidigare dominerats och stabiliserats av Storbritannien, hade varit ur balans sedan slutet av 1800-talet och imploderade fullständigt i samband med den stora depressionen 1929. I detta internationella ekonomiska vakuum försökte det tyska industri- och finanskapitalet – sedan 1933 med fascismens hjälp – skapa ett nytt hegemonialt system. Den tyska fascismens utrikespolitiska huvudmål var att revidera resultatet av det förlorade första världskriget för att sedan i ett andra försök skapa ett hegemonialt block genom en europeisk ekonomisk och politisk nyordning, *Neuropa*. Under andra hälften av 30-talet blev det alltmer uppenbart att medlet för att nå dessa mål var ett nytt krig och att Tyskland rustade för det. Det var denna hegemoniala kamp som strukturerade det europeiska ekonomisk-politiska fält, i vilket de övriga kapitalistiska staterna – stora som små – agerade och sökte hitta sin plats.

Ett ideologiskt inbördeskrig mellan ”framsteg” och ”reaktion”

Alltsedan början av 1900-talet kunde den som lyhört iakttog den europeiska politisk-ideologiska diskursen förnimma en underliggande övertygelse, en fruktan eller en obestämd känsla av att det borgerlig-kapitalistiska samhällssystemet med sina traditionella eliter hade förlorat himlens mandat och att mänskligheten väntade på ett bättre alternativ. Fram till första världskriget förknippades ett sådant utmanande alternativ med den socialdemokratiska arbetarrörelsen. Efter kriget gjorde Sovjetunionen anspråk på att vara förkroppsligandet av det enda och sanna alternativet. Som Hobsbawm påpekar, var även ”många av dem som förkastade kommunismens anspråk på överlägsenhet ... under lång tid långt ifrån övertygade om att den inte skulle segra”. Den internationella historien efter oktoberrevolutionen kan därför i visst hänseende också förstås som ”den gamla ordningens långa kamp mot en

⁴ Jag tillbakavisar detta axiomatiska påstående i min avhandling *Kommunismens rötter i första världskrigets historiska rum. En studie kring arbetarrörelsens historiska misslyckande*, Stockholm/Stehag 1996, s 77ff.

⁵ Eric Hobsbawm, *Ytterligheternas tidsålder. Det korta 1900-talet 1914-1991*, Stockholm 1997.

⁶ Se min artikel ”USA:s dolda agenda. Efterkrigstidens antikommunism som integrations- och disciplineringsinstrument”, *Arbetarhistoria* [100], 4/2001.

samhällsomstörtning som ansågs vara förknippad med eller avhängig av Sovjetunionens och den internationella kommunismens öde”.⁷

När dominerande fraktioner av det tyska kapitalet och nationalistisk-reaktionära krafter i januari 1933 anförtrorde Hitler makten så var detta förknippat med förväntningen och löftet om att han en gång för alla skulle utrota kommunismen och hela arbetarrörelsen och skapa Lebensraum i öst genom att uttradera den kommunistiska pestilensens smittohärd Sovjetunionen. Det fascistiska Tysklands hegemonisträvan fördes från första början under antikommunismens beprövade banér. Kampen mot den asiatisk-bolsjevikiska kommunismen framställdes som en europeisk kulturgärning. Detta gjorde att inriktningen av denna kamp inte bara stöddes av fascismens ganska fåtaliga ideologiska drabanter i andra länder.

Fast antikommunismen var ett viktigt inslag i det konfliktläge som rådde under andra hälften av 30-talet så gick den avgörande ideologisk-politiska frontlinjen ändå inte mellan kapitalism och kommunism som sådana. Frontlinjen gick mellan två motsatta ideologiska formationer: å ena sidan arvtagarna av 1700-talets upplysningstradition och av de stora politiska och sociala omvälvningarna sedan dess; å andra sidan dessas motståndare. Kampen mellan de båda ideologiska formationerna var såväl ett internationellt krig som ett inbördeskrig, för skiljelinjerna mellan dem skar rakt igenom alla samhällen.⁸

Dessa ideologiska formationer får inte förstås som medvetna och motsägelsefria gemenskaper. Det som tvärtom präglar sammanhanget i respektive formation är dess motstridiga och motsättningsfyllda karaktär. De båda formationerna hölls inte samman genom ett gemensamt pro och inte heller genom ett entydigt och orubbligt anti. Jag använder begreppet ”ideologisk formation” för att fånga in karaktären av den komplicerade väv av motsättningar och av den yttersta ideologiska frontlinje som rådde under mellankrigstiden och som fick sin upplösning under andra världskriget. Dessa formationer får inte heller förstås som ett medvetet eller självmedvetet organisatoriskt sammanhang utan snarare som abstrakta inhägnader, som det möjligas och – vad gäller den antifascistiska formationen – det nödvändigas yttre ram. De förvandlades till faktiska formationer först under andra världskrigets avgörande skede. De olika antifascistiska krafterna tvingades först genom Nazitysklands överfall på Sovjetunionen in i de allierades paradoxala enhetsfront som ändå var nödvändig för att kunna stoppa den andra ideologiska formationens koncentrerade anstormning. Men denna enhetsfront sprack när den globala kapitalismen började upprätta nya hegemoniala strukturer under USA:s ledning.

Den profascistiska ideologiska formationen

Det är värt att notera att de enda ideologisk-politiska krafter som under mellankrigstiden faktiskt utmanade och störtade borgerlig-demokratiska regimer var den politiska högern. Och denna höger hotade inte bara de borgerlig-demokratiska institutionerna; den representerade ett ideologiskt hot mot den liberala civilisationen i sig. Den var en potentiellt världsomfattande rörelse för vilken ”etiketten ‘fascism’ är både otillräcklig och inte helt irrelevant”.⁹ Otillräcklig är denna etikett därför att det var långt ifrån bara fascistiska krafter som störtade eller hotade att störta liberala regimer. Den europeiska högerns frammarsch och den politiska liberalismens reträtt började inte heller med Hitlers maktövertagande, även om båda nu kraftigt påskyndades. Det är i stället mer relevant och adekvat att tala om en profascistisk ideologisk formation därför att det fanns – trots viktiga skillnader i övrigt – ett ideologiskt släktskap som förklarar den inspiration som fascismen kunde utgöra för andra antiliberala,

⁷ Hobsbawm, s 75.

⁸ Hobsbawm talar om två ”ideologiska familjer”, se ibid, s 171.

⁹ Ibid, s 136.

antidemokratiska och antisocialistiska krafter. Fascismens framgångar gav den internationella högern en känsla av historiskt självförtroende.

Denna ideologiska formations sammanhållande band var den allmänna rädslan för samhällsförändringar som kunde hota gamla privilegier, värden och livsstilar och speciellt deras aggressiva reaktion mot den radikaliserade arbetarrörelsen under den revolutionära efterkrigsvågen 1917-1924. Alla strömningar i denna formation – det gäller självklart även för de svenska – var auktoritära och fientligt eller åtminstone distanserat inställda till demokratiska institutioner och den s k ‘massdemokratin’. De såg i militären och repressiva organ de främsta bålverken mot den inre samhällsfienden.

Hundra år av anti-’kommunism’

Det var inte först i och med oktoberrevolutionen eller med Stalins terror som samhällets traditionella stöttepelare började förfära sig över ‘kommunismen’. Antikommunismens brinnande kors fick visserligen mycket nytt och tacksamt bränsle genom den stalinistiska terrorregimen i Sovjetunionen, men gnistan hade tänts långt tidigare.

För över 130 år sedan avslöjade Karl Marx pudelns kärna bakom det ‘kommunistiska’ odjuret genom att identifiera den gräns som borgerligheten i alla tider och bakom alla möjliga ideologiska dimridåer satt upp för det som kan tänkas vara tillåtet, tolerabelt och moraliskt acceptabelt – när det verkligen kommer till kritan. I ett förord till *Kapitalet* mätte han ut den borgerliga toleransens kritcirkel. Det finns inte någon annan kritik som uppfattas av borgerligheten så utmanande som kritiken av privategendomen; denna kritik frammanar

de häftigaste, mest småaktiga och hatiska lidelserna i ett människobröst: privatintressets furier. Den engelska högkyrkan t ex förlåter hellre ett angrepp på 38 av sina 39 trosartiklar än på en trettioniondel av sina penninginkomster. Nu för tiden är själva ateismen en culpa levis [obetydlig synd] jämförd med kritiken av nedärvda egendomsförhållanden.¹⁰

Marx hade utpekats som en av huvudförbrytarna i det första antikommunistiska rättarting som ägde rum i Köln för 150 år sedan. Tjugo år senare skapade Bismarck de beryktade socialistlagarna mot den ‘kommunistiska’ samhällsfiende som då hette socialdemokrati. Även i Sverige bekämpades under flera årtionden kring förra sekelskiftet – långt innan svenska vänstersocialister började kalla sig kommunister – hela arbetarrörelsen med lagliga och olagliga, fredliga och våldsamma medel.

Anti-’kommunism’ och anti-’bolsjevism’ som stereotyper Mot bakgrunden av kommunismens uttalade mål att upphäva eller avskaffa den kapitalistiska privategendomen utvecklade högern en framgångsrik stereotyp som framställde kommunismen som hot mot det borgerlig-kapitalistiska samhällets traditionella institutioner och värderingar: privategendom, familj och nation.

När kung Gustav V – för att citera en framstående representant för den profascistiska ideologiska formationen i Sverige – i ett personligt samtal med en representant för Nazityskland i december 1941 jämförde kommunismen med nationalsocialismen gav han uttryck för denna stereotyp. Han angrep först ”i skarpa ordalag” den svenska pressen, som ”gjort allt för att störa relationerna med Tyskland” i ett läge, då dess arméer stod i den avgörande striden mot bolsjevismen, och konstaterade med beklagande att ”man tyvärr inte [kunde] göra någonting åt det”, eftersom ”pressfriheten är tabubelagd”. Sedan förklarade han att ”var och en som verkligen känner till både bolsjevismen och nationalsocialismen och måste välja mellan de båda, kommer självklart att välja den senare, eftersom nationalism innebär uppbyggande och ordning medan bolsjevismen är själva helvetet.”¹¹ Bolsjevismen måste utrotas – överallt. Den

¹⁰ Karl Marx: *Kapitalet. Första boken*, Lund 1981, s 5.

¹¹ *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Göttingen 1969, Serie E, bd. I, dok 107.

28 oktober 1941 – då tyska Wehrmacht börjat stormningen av världskommunismens centrum Moskva – kallade kungen den tyske ministern Wied till sig för att be honom att låta överbringa följande meddelande till *Führern*:

Redan vid utgången av senaste världskriget insåg kungen, vilken oerhörd fara bolsjevismen innebar och fortfarande innebär inte bara för Norden utan för hela Europa. Därför skulle kungen helt öppet vilja uttrycka sitt varma tack för att der *Führer* bestämt sig för att utrota denna pestilens. Kungen lyckönskar *Führern* så mycket för den redan uppnådda stora framgången.

[...] Avslutningsvis uttryckte kungen sin förhoppning att hans regering snarast kommer att föra frågan om förbudet av kommunistiska partiet till ett positivt slut.¹²

I sitt svar den 7 december uttryckte Hitler sin ”glädje och tillfredsställelse över kungens förståelse för Tysklands kamp mot kommunismen” och bekräftade än en gång att han förde denna kamp i hela Europas namn.¹³

Kungens uttalande om den beklagliga pressfriheten är uttryck för en annan och i traditionella högerkretsar lika vanligt förekommande anti-’kommunistisk’ stereotyp, nämligen sammankopplingen av antikommunism med antidemokratism. I ett längre samtal med Wied i september 1940, där denne hade uppmärksammat den svenska ”pressens förödande konsekvenser för de tysk-svenska förbindelserna”, beklagade kungen att Sveriges grundlag inte tillät ”genomgripande åtgärder mot pressen”, men han förklarade sig ändå beredd ”att i fall det skulle vara nödvändigt även handla grundlagsvidrigt”.¹⁴

Denna stereotyp antikommunism/antidemokratism hade ofta en komponent till: antisemitism. Och det judiska associerades i sin tur med kosmopolitism som tolkades antinationell, som potentiellt landsförräderi. Detta stereotypkomplex: anti-kommunism, -demokratism, -semitism och -kosmopolitism var ingen produkt av fascismen. Det hade redan en lång och våldsam historia bakom sig, speciellt i Ryssland, där det fick sitt sista tragiska uttryck i inbördeskrigets vita terror som krävt tiotusentals judars liv. Antisemitismen tjänade som enande band för alla kontrarevolutionära krafter i kampen mot ’jude-bolsjevismen’.

Den ryska stereotypen spred sig med den revolutionära efterkrigsvågen västerut, till den tyska borgerliga högern och även till Sverige, där den föll i särskilt fruktbar jord hos militära och polisiära kretsar.

Sveriges roll i fascismens antikommunistiska korståg

Historikern Sverker Oredsson myntade begreppet ’juntan’ för den grupp höga försvarsstabs-officerare som under de avgörande åren sedan mitten av 1930-talet haft ett mycket starkt inflytande inte bara på Sveriges militär- utan även på dess utrikespolitik. Juntans strategiska målsättning var att få Sverige med som ”medkrigförande på Finlands och Tysklands sida mot Sovjetunionen”.¹⁵

Den svenska militära elitens samarbete med de beundrade mäktiga nazistiska kollegerna grundade sig på både socialt släktskap och politisk-ideologisk meningsfrändskap. Under 1930-talet utgjorde såväl i Tyskland som i Sverige den högre officerskåren fortfarande en relativt homogen elit som i stor utsträckning rekryterades från adeln. Och i båda kårerna verkade det alleuropeiska revolutionära upproret efter första världskriget mot krig, kapital, kungamakt och adlig krigarkast som en eldskrift på väggen. Nästan alla ’juntans’ medlemmar hade varit frivilliga på Mannerheims sida i finska inbördeskriget; andra hade under 1917 års

¹² Ibid, Serie D, bd. XIII,1, dok 430, Stockholm den 28/10 1941.

¹³ Ibid, dok 554.

¹⁴ Ibid, bd. XI.1, dok 55, Stockholm den 14/9 1940.

¹⁵ Sverker Oredsson: ”Stormaktsdrömmar och stridsiver. Ett tema i svensk opinionsbildning och politik 1910-1942”, *Scandia*, nr 59 (1993).

hungeruppror i Sverige med häst och sabel jagat demonstrerande arbetare och värnpliktiga genom Stockholms gator. Några hade lyckats vara med om båda bedrifterna. För denna 'junta' stod det klart var någonstans den inre och den yttre fienden var att finna och vem som var den starkaste bundsförvanten i den gemensamma kampen.

I det moderna kriget, ett krig i 'massdemokratins tidsålder', fick den civila hemmafronten en avgörande betydelse. Det var därför som några juntamedlemmar – Helge Jung, Carlos Adlercreutz och chefen för försvarets Underrättelsebyrå (UB), ryttmästare Georg Behrendt – lade upp planerna för en rikstäckande 'civil' hemlig polis. I december 1937 överlämnade dåvarande försvarsstabschefen Thörnell en promemoria till regeringen, i vilken det föreslogs inrättandet av en "allmän säkerhetstjänst" (SAK). Det framhävdes att SÄK "med hänsyn till det moderna krigets karaktär" måste betraktas såsom "ett led i krigföringen vid sidan av de militära operationerna".¹⁶

Kommunistjägarna

Säkerhetstjänstens Stockholmsavdelning lades under 6:e roteln på polishuset. Chefen för Stockholms SAK blev Martin Lundqvist och vid sin sida hade han de erfarna kommunistjägarna Nils Fahlander och – den ovan nämnde – Erik Lönn. Denna antikommunistiska trojka intensifierade nu sitt redan tidigare etablerade samarbete med Gestapo. De kunde därvid bygga på en ännu längre kooperation i antikommunismens tecken med Tysklands hemliga polis. Redan i november 1921 hade två kommissarier från 6:e roteln vistats hos sina tyska kolleger för att "få en inblick i den politiska polisens uppgifter och arbetssätt". Kollegerna i München övertygade svenskarna om att man fått tydliga bevis för att "det var judarnas samhällsupplösande verksamhet, som förorsakade revolutionen" i Bayern. Efter hemkomsten nedtecknade de båda kommissarierna de tyska lärdomarna som vägledning för de egna kommande uppgifterna:

Det torde näppeligen numera kunna bestridas, att det var judar som planlade och ledde revolutionen i Ryssland, Tyskland och Ungern. Detta såväl som det förhållande, att judarna stå i spetsen för arbetet på en tilltänkt världsrevolution, är även bevisat.¹⁷

SÄK:s verksamhet skulle officiellt träda i kraft först "vid krig eller krigsfara". Enligt regeringens direktiv skulle den inte syssla med politisk övervakning och registrering utan verksamhetens syfte skulle endast bestå i "förhindrande av att krigsunderrättelser överbringas till obehöriga".¹⁸ I enlighet med detta direktiv skulle den vara en *säkerhets-* och inte en *politisk* polis. Men när kriget bröt ut började SÄK sin verksamhet just i sin nedärvda funktion som politisk polis. Den verkade inte för att hålla Sverige utanför *det krig som faktiskt brutit ut*, dvs. den bekämpade inte den fascistiska aggressorns utländska och inhemska agenter, medhjälpare och sympatisörer. I stället fortsatte den med den verksamhet den alltid sysslade med: att övervaka och registrera socialister och kommunister – och ibland fastnade även en eller annan socialdemokrat i deras nät.

Sverige: Tyskarnas Hinterland

Vid planeringen av kriget mot Sovjetunionen, Operation Barbarossa, gick den tyska militärledningen inte bara ut från att man – som i krigets första fas – kunde räkna med svenska malm- och andra krigsviktiga leveranser. Sverige fick genom den nya fronten i norr en ännu viktigare roll. Ett av de kraftigaste slagen i huvudoperationen mot Sovjetunionen skulle

¹⁶ Cit i *Parlamentariska Undersökningskommission angående flyktigärenden och säkerhetstjänst* (SOU 1948/7), Stockholm 1948, "Särskilt yttrande av ledamoten Branting", s 440 och 475.

¹⁷ "Iakttagelser och rön under en vistelse i Tyskland november månad 1921", Riksarkivet (RA) Stockholm, Stockholms kriminalavd. 6:e rotel, lista 5, Sakdossierer.

¹⁸ RA, Allmänna säkerhetstjänsten, B 3:1, Säkerhetschefens cirkulär, Föredrag hållet av underståthållare Eric Hallgren 18/10 1940.

utdelas i norr. En hel armégrupp skulle rycka fram via Finland och de baltiska staterna till Leningrad, den bolsjevikiska revolutionens vagga.

Enligt William L. Shirer erkände Hitler att ”mycket berodde av om Sverige skulle tillåta transitering av tyska trupper från Norge, men han förespårde fullt riktigt att svenskarna skulle ge vika i denna fråga”¹⁹ – som i många andra frågor. Svenska regeringen tillät i juni 1941 transiteringen av den tyska divisionen Engelbrecht från Norge över svenskt territorium till Finland. Men detta var ingalunda den så kallade ‘engångseftergift’ som efterkrigsmyten enträget förtäljer.²⁰

Sedan mitten av 1930-talet och accelererat under de första krigsåren etablerades i själva verket ett allt bredare – ekonomiskt, politiskt, diplomatiskt, militärt, polisiärt, propagandistiskt osv. – samarbete med Nazityskland. Enligt tyskarnas egen utsago kunde Sverige efter anfallet mot Sovjetunionen betecknas som ”tysk rustkammare” eller som ett land som Tyskland ”i växande omfång är hänvisat till som försörjningsområde och *Hinterland* för de kämpande trupperna” på den norra sovjetiska fronten.²¹ Detta samarbete var mest omfattande och intensivast just under den fas – hösten 1941 – då en militär seger för Nazityskland och därmed en efterkrigstid i hela Europa under fascistisk hegemoni var den mest sannolika utgången av kriget. Det var i denna situation och med detta framtidsperspektiv de olika politisk-ideologiska krafterna och strömningarna valde sida, och det var då den svenska profascistiska formationen var som bredast.

Samarbetet mellan ‘Hestapo’²² och Gestapo

Med tanke på det antikommunistiska korstågets ideologiska karaktär spelade samarbetet mellan SÄK och Gestapo en viktig roll redan i planeringsstadiet. Det var ju nödvändigt att rensa detta tyskarnas *Hinterland* från inhemska och utländska kommunister eller, som Aftonbladet den 22 juni 1941, dagen för överfallet på Sovjetunionen, rapporterade från Berlin: Det torde vara uppenbart ”för allom och envar att den tyska staten inte kommer att tolerera några konspiratörer i ryggen, medan dess arméer kämpa i öster”.²³ Redan i januari 1941 ansåg den beryktade chefen för *Sicherheitshauptamt* i Berlin, Reinhard Heydrich, det ”vara av brådskande nödvändighet att återupptaga det tidigare tankeutbytet mellan tyska och svenska poliser”. Den 3 februari 1941 kom en inbjudan till ”chefen för Sveriges politiska polis, herr Lundqvist, och några av hans närmaste medarbetare att snarast möjligt komma till Berlin för att under några dagar vara *Gruppenführer* Heydrichs gäster”.²⁴ Lundqvists politiske chef, socialministern Gustav Möller, gav honom några dagar senare välsignelsen att åka till Berlin. Innan Lundqvist tillsammans med sina medarbetare Lönn och Fahlander avreste till Berlin uppsökte han UD för att få närmare ”anvisningar och råd” av kabinettssekreteraren Boheman och av chefen för UD:s politiska avdelning Söderblom.²⁵ De båda gav Lundqvist rådet att berätta i Berlin allt han visste inte bara om kommunistiska antifascistiska sabotageorganisationer utan även om den brittiska organisationen Rickman.

¹⁹ William L. Shirer, *Det Tredje rikets uppgång och fall. Det nazistiska Tysklands historia, Tredje delen*, Stockholm 1989, s 220.

²⁰ För att få ett intryck av Sveriges omfattande hjälp för Nazitysklands krigföring fram till hösten 1941 se svenska UD:s PM den 18 november 1941 i *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie D (1937-1945), Band XIII.1, dok 530.

²¹ Se *ibid*, dok 336 och 343.

²² Öknamn på den svenska hemliga *statspolisen*, försvenskning av *Geheime Staatspolizei*, Gestapo.

²³ *Aftonbladet*, 41-06-22.

²⁴ RA, AA (kopior), vol. 100, ”Auslandsmeldungen des SD - Schweden”, telegram Berlin, 41-01-31; se även *Parlamentariska undersökningskommissionen angående flyktingsärenden och säkerhetstjänst, II betänkande angående utlämnande av uppgifter om flyktingar*, (SOU 1946:93), Stockholm 1946, s 73.

²⁵ SOU 1946:93, s 74.

De tre svenska politiska poliserna var Heydrichs gäster under fem dagar i mars 1941. Eftersom tyskarna då var mitt uppe i förberedelserna för Operation Barbarossa var de främst intresserade av att i förebyggande syfte rensa Sverige från en potentiell femte kolonn. Svenskarna fick därför se ”registerkort över tyska kommunister, vilka som flyktingar vistades i Sverige. De svenska polismännen tillråddes att låta övervaka dessa personer.” Dessutom lämnades upplysning om ett par kaféer i Stockholm, vilka utgjorde samlingsplatser för kommunister.²⁶

I enlighet med de instruktioner han fått i Berlin skickade Lundqvist i fortsättningen regelbundna rapporter om svenska och utländska kommunisters verksamhet i Sverige och begärde själv upplysningar från sina tyska kolleger. De flesta rapporterna godkändes före avsändningen till Berlin av Söderblom eller andra UD-tjänstemän.²⁷

På tyskarnas uppdrag beslöt SÄK:s ledning redan i början av april 1941 att inskrida mot utländska och inhemska kommunister. För att kunna samordna de planerade åtgärderna hölls den 26 maj en konferens i Stockholm med berörda svenska polismyndigheter. Tidpunkten för inskridandet fastställdes till den 4 juni. För att garantera aktionens framgång och därmed dess propagandistiska effekt och stöd vid motiveringen av anfallet på Sovjetunionen den 22 juni lämnade den fascistiska polisen i Köpenhamn och i Hamburg sina utredningsrön till kollegerna i Stockholm.

Vid razzian den 4 juni mot kommunistiska organisationer på flera platser anhölls och förhöordes ett antal personer. På kommunistiska sjömansklubbarnas centrala expedition i Stockholm beslagtogs medlemskartoteket. Uppgifter ur kartoteket överlämnades troligtvis till Gestapo.²⁸ En av dem som anhållits vid razzian var den kommunistiske redaktören Edvin E. Persson. Han transporterades av svensk polis till det ockuperade Köpenhamn där han förhöordes under medverkan av Gestapo. ”Det inträffade klagör alltså”, kommenterade den kommunistiska tidningen *Världen i Dag* några veckor senare denna aktion, ”att den svenska kriminalpolisen på grundval av blotta påståenden och beskyllningar redan under en och en halv månad tjänstgör alldeles som om den vore en underavdelning av det tyska Gestapo [...]. Exemplet Edvin Persson klagör att främmande makt inte blott kan få sina krav om ingripanden mot dem misshagliga organisationer och enskilda personer effektuerade av svenska polisen utan även att den i Sverige anhållne eller häktade löper risk att hamna hos Gestapo.”²⁹

Några dagar före överfallet på Sovjetunionen lät Himmler sammanställa en rapport över ”det kommunistiska undermineringsarbetet i Europa”. Han hade därvid nytta av Lundqvists regelbundna rapporter och speciellt av rapporten över razzian den 4 juni och de efterföljande förhören. I Himmlers rapport konstaterades att ett av världskommunismens viktigaste och farligaste centra befann sig i Stockholm. Det lämnades en rad ”belägg” för ”hur bolsjevikerna med Stockholm som utgångspunkt arbetat mot Tyska riket”. Enligt Aftonbladets referat påstods sedan att ordföranden för Sveriges kommunistparti, riksdagsmannen Sven Linderot stått i spetsen för och finansierade en antitysk sabotage- och spionageorganisation som hade sitt centrum i Stockholm och agenter i Köpenhamn och Hamburg.³⁰ Med anledning av Himmlers rapport lät den svenska politiska polisen i radio efterlysa Linderot, som tvingades gömma sig i en partikamrats lägenhet i Fredhäll.

²⁶ SOU 1946: 93, s 74.

²⁷ SOU 1946:93, s 80.

²⁸ Ibid, s 76-78 och 94; även Bundesarchiv-Berlin, R 58/337, PM 41-06-25 ”Massnahmen gegen schwedische Kommunisten”.

²⁹ Se *Världen i Dag*, nr 31 (1941), s 12.

³⁰ *Aftonbladet*, 41-06-22.

Tyskarna hade efter den 22 juni flera gånger krävt förbud av Sveriges kommunistiska parti. I slutet av sommaren kunde Wied konstatera att de pågående processerna mot kommunister visade att ”det inletts administrativa åtgärder för att bekämpa och begränsa kommunisternas inflytande”, även om regeringen ”ännu inte kunnat besluta sig för att tillgripa lagliga åtgärder mot den kommunistiska rörelsen i Sverige, eftersom detta skulle kräva den svenska riksdagens medverkan”.³¹ Påhejade av kungen och utrikesministern var det främst högerpartiet och bondeförbundet som i riksdagen tacksamt gjorde sig till fascisternas svenska språkrör. Vid riksdagens sammanträde den 23 oktober 1941 fick de båda partierna även de socialdemokratiska och liberala riksdagsgrupperna med sig i uppmaningen till regeringen att ta initiativet till en skärpning av den antikommunistiska lagstiftning som riksdagen i olika omgångar beslutat året innan. Partiförbudsfrågan var under hösten inte en fråga bland andra. Den stod, som Alf W. Johansson framhåller, ”i centrum för regeringens diskussioner under oktober och november”.³²

Men i slutet av året skedde några avgörande händelser som tillsammans gav en antydning om att det fascistiska blockets militära kraftutveckling började passera sin topp och så även den svenska pro-fascistiska formationens hegemoniala inflytande här hemma. Följden blev ett växande självförtroende hos principiella demokrater i socialdemokratin och folkpartiet även i förbudsfrågan. ”Modet växte på vår sida”, konstaterade Wigforss.³³ Efter att Finland i slutet av november 1941 signerat antikominternpaktens och därmed demonstrativt anslutit sig till Nazitysklands antibolsjevikiska korståg förklarade Storbritannien den 5 december Finland krig. Den 7 december anföll Japan Pearl Harbor, och samma dag stoppades tyskarnas frammarsch utanför Moskva. Från och med mitten av december befann sig kominternpaktens huvudsignatörer Tyskland, Italien och Japan i krig med USA. På nyårsdagen 1942 undertecknade USA, Storbritannien, Sovjetunionen och Kina ”De förenade nationernas deklARATION” som innebar det slutliga bildandet av Antihitlerkoalitionen. Det blev således allt svårare att, som Wigforss uttryckte det, ”vägra att se kriget i öster och väst som ett”.³⁴ Ett förbud av kommunistpartiet, som måste uppfattas som ett ideologiskt bidrag till det antibolsjevikiska korståget, var därmed samtidigt ett ställningstagande mot hela Antihitlerkoalitionen.

Medan regering och riksdag fortfarande diskuterade frågan började den politiska polisen med sina praktiska förberedelser. Redan vid Lundqvists, Lönnns och Fahlanders besök i Berlin som Heydrichs gäster hade det antytts ”att en tysk polisattaché skulle anknytas till tyska legationen i Stockholm” för ett gemensamt bekämpande av kommunismen. Det skulle dock dröja till efter anfallet på Sovjetunionen innan detta intima tysk-svenska samarbete i Stockholm kunde komma till stånd. Den ”polisattaché” som den 6 november kom att installera sig i Stockholm var inte, som Sandlerkommissionen skrev, en vanlig polis- eller tjänsteman utan en hög SS-officer. Hans-Hendrik Neumann var SS-Sturmbannführer och Gestapochefen Heinrich Himmlers adjutant. Han hade av denne personligen utnämnts till sin uppgift i Stockholm. Efter fullgjord tjänst i Sverige utsågs han till Heydrichs närmaste medarbetare i ledningen för Sicherheitsdienst och Gestapo. Neumanns assistent Georg Muller var SS-Gruppenführer.³⁵

Omedelbart efter det att de båda SS-männen anlät till Stockholm och etablerat sig direkt hos Lundqvist i säkerhetstjänstens lokaler på Munkbrogatan 2 i Gamla stan började de förbereda ett förbud av svenska kommunistpartiet. Den 12 november rapporterade Neumann till Berlin att Lundqvist för närvarande funderade mycket över polisiära åtgärder i samband med ett

³¹ Bundesarchiv-Berlin, R 901/61196, Deutsche Gesandtschaft Stockholm, 41-08-21.

³² Alf W. Johansson, *Per Albin och kriget*, Stockholm 1995, s 287.

³³ Ernst Wigforss, *Minnen III: 1932-1949*, Stockholm 1954, s 188.

³⁴ *Ibid*, s 234.

³⁵ Se Mert Kubu, *Gustav Möllers hemliga polis. En bok om spionaget i Sverige under andra världskriget*, Halmstad 1971, s 83f.

förbud av kommunistpartiet, och ”som gammal nationalsocialist och säkerhetspolis handledde jag honom naturligtvis så gott jag kunde”.³⁶ Nästa dag uppmanade han centralen i Berlin att ”fortast möjligt få en kort sammanfattning av polisiära åtgärder vid partiförbudet, byggd på våra erfarenheter”.³⁷ Två dagar senare fick han det efterfrågade materialet.³⁸ Planerna kunde dock inte förverkligas. Den nazityska Wehrmacht fastnade på vägen till Moskva, och när Röda armén gick till motoffensiv på de militära slagfälten i öst riktades därmed samtidigt avgörande slag mot antikommunismens politisk-ideologiska funktion.

Andra världskriget – 1969-talets vägskäl

När krigslyckan vände i och med Röda arméns militära framgångar började hos kommunisterna nya förhoppningar födas om en förestående socialistisk framtid. Det fanns skäl för denna optimism – och för motsidans, de gamla europeiska eliternas, farhågor.

Sovjetunionens och kommunistpartiernas prestige stod på topp vid världskrigets slut. Det var ju då uppenbart vilket avgörande bidrag och vilka stora offer Sovjetunionen lämnat till de allierades gemensamma seger över Hitlertyskland och över den europeiska fascismen. ”Hade det inte varit för denna seger”, framhåver Hobsbawm, ”skulle Västvärlden (utanför USA) i dag förmodligen ha bestått av ett antal variationer på auktoritära och fascistiska teman i stället för ett antal variationer på det liberala, parlamentariska temat.”³⁹ Medan de samhällseliterna efter första världskriget drömde om att så fort som möjligt återupprätta den värld som existerat före 1914, kunde vid andra världskrigets slut endast politiska galningar tänka sig att återvända till den gamla värld, till den katastrofernas tidsålder, som det hade behövts ingenting mindre än ett aldrig tidigare skådat krig med uppemot 60 miljoner döda för att störta över ända. Det gällde istället att bygga en ny värld.

Den stora risken som hjälpte reformbenägenheten på traven var fruktan för att kommunismen och Sovjetunionens inflytande skulle spridas västerut över ruinerna av kapitalistiska ekonomier som inte fungerade. I hela Västeuropa låg vänsterpartierna i valen i front, och de flesta efterkrigsregeringarna bestod av koalitioner mellan kristdemokratiska partier som tenderade åt vänster och socialister och kommunister. Några kommunistpartier var veritabla masspartier: det italienska partiet hade två miljoner och det franska en miljon medlemmar. De hade utgjort den starkaste kraften i den antifascistiska motståndsrörelsen och kom välorganiserade och mycket populära ur kriget. Genom dessa insatser hade de i mångas ögon mycket väl kvalificerat sig för ett deltagande i demokratiska efterkrigsregeringar.

Situationen i Sverige

Även Sveriges kommunistiska parti kände sedan 1943 en kraftig vind i ryggen. Partiet vann året därpå valet till representantskapet i Sveriges största enskilda fackförening, Metall-ettan i Stockholm. Det mest uppmärksammade resultatet av kommunisternas fackliga mobilisering var den stora metallstrejken 1945, då 130 000 verkstadsarbetare gick ut i en fem månader lång strejk för högre löner. Till den intresserade allmänhetens men även till många partikamraters stora förvåning beslöt SKP på sin 12:e kongress i maj 1944 att ansluta sig till den socialdemokratiska *arbetarrörelsens efterkrigsprogram*.⁴⁰ Det talades på kongressen till och med om ett samgående med socialdemokratin och om bildandet av ett marxistiskt enhetsparti.

³⁶ Bundesarchiv-Berlin, R 58/701, Stockholm, 41-11-12.

³⁷ Ibid, telegram Stockholm, 41-11-13.

³⁸ Ibid, PM ”Verbot der KP Schwedens”, Berlin, 41-11-15.

³⁹ Hobsbawm, s 24.

⁴⁰ ”Det politiska läget och arbetarklassens uppgifter”. Resolution antagen av Sverges Kommunistiska Partis XII kongress, i Linderot, *Kommunisternas dagsprogram*, Stockholm 1944, s 26 ff.

Den socialdemokratiska partiledningen kände sig ytterst besvärad av dessa kommunistiska inviter. Den grova antikommunismen – dels utifrån påtvingad, dels självpåtagen – hade redan tidigare måst överges, men nu var även det självbelåtna ignorerandets tid förbi. Riksdagsvalet 1944 gjorde det oundvikligt att fundera över ett nytt förhållningssätt gentemot kommunisterna. De hade med 10,3 % nästan tredubblat sin rösteandel jämfört med föregående riksdagsval. Särskilt alarmerande var kommunisternas framgångar i storstäderna: I Stockholm fick de nästan 40 procent och i Göteborg över 60 procent av socialdemokraternas rösteandel.

När socialdemokratiska partistyrelsen den 5 november 1944 samlades till en utvärdering av valet upplevde ledamöterna en något skärrad partiordförande. Han tvingades – mot sina djupaste övertygelser och troligen bara för att måla fan på väggen – att framkasta möjligheten av ett regeringssamarbete med kommunisterna. Andra funderade mer på allvar över olika samarbetsformer. Harald Åkerberg, chefredaktör för Örebro-Kuriren och socialdemokratisk gruppleddare i Första kammaren, kunde inte bara tänka sig ”att efter en ombildning av regeringen göra en framställning till kommunisterna om medverkan från deras sida”. Han gick ett steg längre: ”Det är ej uteslutet att i denna situation det kan visa sig vara en klok framgångslinje från vårt partis sida att sträva mot en sammanslagning med kommunisterna.”⁴¹ Sådana funderingar av en man, som tre år tidigare var villig att gå med på ett förbud av kommunistpartiet, tyder på viss politisk desperation.

Det var förståeligt. Det som då stod på spel var nämligen ingenting mindre än socialdemokratins ledande ställning i arbetarklassen, vilket Ernst Wigforss uttryckte så här när han sammanfattade diskussionen: ”Det är icke så mycket mera tillägga om det som varit. Men jag skulle vilja säga några ord om framtiden. Frågan har blivit den, hur ledningen inom arbetarklassen skall ordnas, och hur vi från vårt håll skall se till att den ej går till kommunisterna.”⁴²

Debatten i socialdemokratiska partistyrelsen speglade det faktum att det allmänna politiska klimatet i Sverige – som endast några få år tidigare präglats av antikommunistisk hysteri – nu anpassats till det nya läget i Europa. I en kommentar till en Gallup-undersökning i juni 1945, som visat att ”de som önskat ett kommunistiskt inslag i regeringen är fler än de som uttalar sig emot detta”, skriver *Dagens Nyheter*.

Mest uppseendeväckande är eljest den starka anslutningen till tanken att bereda plats i konseljen åt det nuvarande enda oppositionspartiet, kommunisterna. Här har tankesättet revolutionerats – både bland borgare och socialdemokrater.⁴³

Med andra ord: Kommunistpartiet började upplevas som en kraft på Sveriges nationella politiska och fackliga scen som inte längre kunde ignoreras; det hade blivit ett accepterat inslag i den demokratiska politiska kulturen, ett parti som andra partier.

Det borde ha blivit tydligt att både den internationella och den nationella politiska arenan genom världskriget och dess resultat fått ett fullständigt nytt utseende, en ny kvalitet jämfört med perioden innan. Genom segern över Hitlerfascismen och över hela den internationella profascistiska ideologiska formationen kunde Katastrofernas tidsålder övervinnas. Som jag tidigare påpekat krävdes för denna seger en koncentration av den antifascistiska ideologiska formationens samlade styrka och att det var egentligen först under krigets avgörande skede som mellankrigstidens alla potentiellt antifascistiska krafter, strömningar, fraktioner osv förenades till en verkligt medveten formation. Förutsättningen för detta var en försvagning av antikommunismen. Den specifika internationella konstellation som denna seger resulterade i var en nödvändig förutsättning för att - med den brittiske keynesianske politikern Anthony

⁴¹ SAP:s arkiv, partistyrelseprotokoll 44-11-05, Arbetarrörelsens arkiv Stockholm.

⁴² Ibid.

⁴³ *Dagens Nyheter* 45-06-21.

Croslands ord - kunna reformera kapitalismen ”till oigenkännlighet”⁴⁴ och på denna grund skapa fordristiska välfärdssamhällen.

Med tanke på historieskrivningens huvudfåra, som brukar dra en rak och obruten linje från svenskt trettiotal till efterkrigstidens välfärdsmodell, är det nödvändigt att understryka det avgörande vägskäl som andra världskriget utgjort även för utvecklingen i Sverige: Det finns ett före och ett efter, med en klar och tydlig skiljelinje där emellan. Svenskt trettiotal var, som Bo Stråth konstaterat, knappast ”det stora brott i svensk historia det ofta framställts som”.⁴⁵

Efterkrigstidens antikommunism

Ovan nämnda ’revolutionerade tänkesätt’ beträffande kommunistpartiet och de allmänna vänstervindarna framstod för de traditionella eliterna som en revolutionär stormflod som hotade radera hela det traditionella privilegiesamhälle och den slags etisk-politiska samhällseliga hegemoni som de representerat fram tills krigslyckan vände på östfronten. På samma sätt som den svenska vänstern bars fram av en internationell våg så förstärktes den svenska högerens depressiva stämning av det internationella sammanhanget. När Röda armén tågade in i Berlin i maj 1945 förlorade hela den politiska högern och de bakomliggande intressena sin spjutspets och därmed även det traditionella självförtroendet. Deras politisk-ideologiska släktingar i fascistiska, halv-fascistiska och auktoritära stater eller diverse quislingregimer dömdes för sina brott. Deras forna samarbetspartners i de tyska industri- och finanskapitalistiska, militära, polisiära och politiska eliterna skulle ställas inför de allierades domstolar, åtalade för brott mot mänskligheten. Hela den internationella pro-fascistiska ideologiska formationen var stigmatiserad.

Dess svenska gren hade det yttersta ansvaret för att Sverige behandlades som en sorts outlaw när de allierade i krigets slutfas började planeringen för en ny och bättre världsordning. När de i april 1945 kallade till en konferens i San Francisco för att förbereda Förenta Nationerna fanns Sverige inte med bland de femtio inbjudna staterna.

Även den svenska ekonomiska eliten, främst Wallenberg- och Wenner-Grensfären, utfrysades en tid efter kriget på grund av det intima samarbetet med Nazityskland.⁴⁶ Däremot lyckades den militära och polit-polisiära eliten, trots vissa skandalösa avslöjanden om långtgående samarbete med sina nazityska kolleger, att avstyra en kritisk granskning - tack vare den nye socialdemokratiska försvarsministern Allan Vougts ”förstående hållning”.⁴⁷ Militärerna var de första som kunde dra nytta av det kalla kriget, som på deras område sattes igång innan det heta kriget ens var avslutat. Överbefälhavaren Helge Jung, som sex år tidigare hade åkt till Berlin för att – säkert på excellent tyska – gratulera Hitler på dennes 50-årsdag, vände nu på klacken och lärde sig ett nytt kommandospråk. Han noterar i sin dagbok:

Måndagen 29 okt [1945]: ... Läste engelska kl. 15.00-16.30.

Fredagen 2 november: ... måste inställa engelsk lektion.

Lördagen 3 november: ... Läste engelska. [osv.]⁴⁸

I likhet med militären välkomnade även de övriga misskrediterade eliterna det uppblussande kalla kriget under USA:s hegemoni som en skänk från ovan. Endast genom att ansluta sig till denna internationella, borgerlig-kapitalistiska intressegemenskap och genom att utnyttja de gemensamma – främst US-amerikanska – materiella, politiska, ideologiska, moraliska och

⁴⁴ Cit i Hobsbawm, s 306.

⁴⁵ Bo Stråth, *Mellan två fonder. LO och den svenska modellen*, Uddevalla 1998, s 17.

⁴⁶ Set ex Gerard Aalders & Cees Wiebes, *Affärer till varjepris. Wallenbergs hemliga stöd till nazisterna*, Falun 1989, s 193ff.

⁴⁷ Se t ex Helge Jungs arkiv, B II (Dagböcker i avskrift), vol 6, anteckningar 46-04-12, Krigsarkivet.

⁴⁸ Helge Jungs arkiv, B II (Dagböcker i avskrift), vol 3.

kulturella resurserna var det möjligt att stå emot de starka vänstervindarna och vända dem i systemkonforma banor - och att själva kunna få återupprättelse.

Antikommunism och kallt krig

Med Michel Foucault skulle man kunna betrakta det kalla krigets antikommunism som en disciplinerings- och legitimeringsteknik. Inget samhällssystem existerar utan mångfaldiga maktförhållanden som inrättas, konsolideras och genomdrivs genom en bestämd produktion av sanningsdiskurser från de maktägandes sida.⁴⁹ I denna mening måste det kalla krigets antikommunism uppfattas som en diskurs som förlänade det framväxande fordistiska samhället uttryck och legitimitet.

En avgörande roll i kampen mellan arbetarrörelsens socialdemokratiska och kommunistiska riktningar men även mellan vänster- och högerkrafterna inom den västeuropeiska socialdemokratin spelade de tretton miljarder dollar som genom Marshallplanen strömmat till Västeuropa för att – som planens chefsadministratör Paul Hoffman intygat – förhindra vänsterkrafternas seger i Västeuropa.

Redan i maj 1947 klargjorde USA:s utrikesminister Marshall för italienarna – under förberedelserna av den plan som sedan skulle bära hans namn – att Italien endast kunde få ekonomisk hjälp om kommunister och socialister avlägsnades ur regeringen. Kristdemokraten de Gasperi behövde endast några dagar för att upplösa regeringen, slänga ut kommunisterna och bilda en mitten-höger-regering. Som ännu allvarigare upplevdes situationen i Frankrike, den politiska grundpelaren i det kontinentala Västeuropa. Hösten 1947 utarbetades i State Departement en strategi som syftade till att inte bara för ögonblicket utan även på längre sikt utestänga franska kommunister och vänstersocialister från den politiska makten och från avgörande samhälleligt inflytande överhuvudtaget. De reformistiska fackföreningarna i Frankrike, Italien och Storbritannien vände sig tacksamt till antingen Förenta staternas regering eller till de sändebud som det amerikanska fackförbundet AFL skickat till Europa med tjocka plånböcker för att få hjälp i kampen mot kommunisterna.⁵⁰

Att formera fordismens Vi och Dom

Tillsammans med marshalldollarna strömmade även ett av den fordistiska diskursens centrala ideologiska begrepp över Atlanten: produktivismen. Antikommunistisk *containment* och *produktivism* var de båda centrala sammanvävda och komplementära begreppen vid formeringen av fordismen: de syftade till såväl omfamning som utestängning eller utrensning för att på så sätt formera ett *Vi* och ett *Dom*.

Begreppet *produktivitet* skulle förstås som både kapitalets och arbetets största möjliga effekt. Med begreppet transporterades föreställningen om att i och med det gemensamma strävandet efter största möjliga produktivitet skulle klasskonflikterna förlora sin antagonistiska karaktär. Om de båda – kapital och arbete – bara samarbetade skulle den ekonomiska tillväxtens frukter tillfalla båda sidorna. Ekonomisk tillväxt skulle på detta sätt undanröja politiska och sociala konflikter från den samhälleliga dagordningen. Ett accepterande av produktivism-ideologin utlovade visserligen proportionell ökning av levnadsstandarden för alla, men permanentade samtidigt de rådande samhälleliga maktförhållandena. De västeuropeiska fackföreningarna blev med andra ord avpolitiserade; produktivismens ideologi fick sin motsvarighet i den *privata konsumismen*.

⁴⁹ Michel Foucault, "Disciplinary Power and Subjection", i Steven Lukes (ed.): *Power*, Basil Blackwell 1986, s 229f.

⁵⁰ Charles S. Maier, "Hegemony and autonomy within the western alliance", i David S. Painter and Melvyn P. Leffier (eds.), *Origins of the Cold War. An International History*, Routledge 1994, s 159ff.

När denna ideologi överfördes till Europa kring 1947-48 fick det som konsekvens att kommunisterna – som just i samband med Marshallplanen började svänga från sin tidigare samarbets- till en konfrontationslinje – måste uppfattas som blockerare, inte bara av kapitalet utan även av den socialdemokratiska arbetarrörelsen som alltmer helhjärtat omfattade denna ideologi.

Den största framgången för den med Marshallplanen förknippade ekonomiska och ideologiska offensiven låg däri ”att de reformistiska fackföreningarna i den nordatlantiska regionen sammansvetsades och de kommunistiska eller klassmedvetna socialistiska grupperingarna isolerades”.⁵¹ Detta resultat måste ses som ett väsentligt bidrag till formeringen av den fordistiska kompromissen.

Liksom under Katastrofernas tidsålder fram till 1945 så utgjorde även under formeringen av kapitalismens fordistiska variant antikommunismen ett konstituerande moment. Det var i grunden samma slags antikommunism men den hade samtidigt nya – såväl repressiva som konstruktiva – element och funktioner. Och precis som under den föregående perioden riktade sig antikommunismen inte enbart mot kommunisterna. Med hjälp av antikommunistiska paroller förändrades hela det politiska klimatet. Det socialdemokratiska parti som kom att bli en del av fordismens hegemoniska formation var inte samma parti som tidigare formulerat arbetarrörelsens efterkrigsprogram. Det hade vridits till höger med hjälp av kommunismens spöke och kalla kriget.

Men för upprättandet av den fordistiska kompromissen, dvs. en kompromiss mellan reformistisk arbetarrörelse och vissa kapitalfraktioner, krävdes även en ideologisk förskjutning inom borgerligheten. Under de första efterkrigsårens styrkeförhållanden var kapitalets och högerens konfrontativa strategi inte längre produktiv. I Sverige inträffade ett maktskifte i kapitalets inre krets. ”Det nya och det som föranledde motstånd från ’högerpolitikerna’ inom den inre kretsen”, framhäver Niclas Stenlås, ”var en ny typ av opinionsbildningsstrategi, ... en mer lågmäld och långsiktig opinionsbildning.” Det ansågs nu inte längre möjligt eller nödvändigt ”att göra socialdemokrater till borgerliga, det gick lika bra att göra dem mindre socialistiska”.⁵² Högerpartiet ersattes av folkpartiet som ledande kraft inom borgerligheten, vilket bidrog till den samhälleliga kompromiss som bar upp efterkrigstidens välfärdsstat.

Efterkrigstidens antikommunism kan karakteriseras som disciplinerings teknik och legitimatoriskt fundament för det fordistiska välfärdssamhället.⁵³

En besynnerlig ironi

För en historisk bedömning av den fordistiska kompromissen och av antikommunismens konstitutiva funktion i dess tillkomst är det viktigt att framhäva betydelsen av den historiska situation vid andra världskrigets slut som möjliggjorde den. Kapitalsidan sökte varken frivilligt eller aktivt en kompromiss med arbetet, den tvingades därtill – men inte enbart av dess traditionella motpart, den reformistiska arbetarrörelsen. Den senare hade nämligen inte förmågan att inom sig mobilisera tillräckliga maktresurser för att av egen kraft kunna påtvinga kapitalet denna kompromiss. För detta krävdes faktiskt den specifika historiska situation som uppstod efter segern över fascismen – vunen främst tack vare Röda armén och den ofta kommunistiskt ledda motståndsrörelsen. Till den unika historiska situationen hörde ännu en faktor som även den uppkom utan nämnvärt bidrag från den reformistiska arbetarrörelsens

⁵¹ Kees van der Pijl: *The Making of an Atlantic Ruling Class*, London 1984, s 155f.

⁵² Niclas Stenlås, *Den inre kretsen. Den svenska ekonomiska elitens inflytande över partipolitik och opinionsbildning 1940-1949*, Lund 1998, s 199f.

⁵³ Se min artikel ”USA:s dolda agenda. Efterkrigstidens antikommunism som integrations- och disciplineringsinstrument”, *Arbetshistoria* 4/2001.

sida: befrielsekampen i den koloniala och halvkoloniala världen – med den kinesiska revolutionens seger som den viktigaste enstaka händelsen – som kunde hämta styrka ur kalla krigets motsättningar.

Det är detta Eric Hobsbawm betecknar som en av 1900-talets ”besynnerliga ironier”, nämligen: ”det mest varaktiga resultatet av oktoberrevolutionen, vars syfte det var att störta kapitalismen världen över, var att den räddade sin fiende, inte bara i krig utan i fred – det vill säga genom att förse den med incitament, skräck, för att reformera sig efter andra världskriget och genom att göra ekonomisk planering populär. Därigenom gav den kapitalismen metoden för förnyelsen.”⁵⁴

Ett nittonhundratalsöde: Hermansson, C. H., P.3947

”Blixtsnabb arrestering av de ledande kommunistiska intellektuella och transport till ett slutet arbetsläger”, denna erfarenhetsbaserade rekommendation vidarebefordrade Gestapos utsända i Stockholm till sina svenska kolleger i mitten av november 1941.⁵⁵ Det var just en av dessa höstdagar som den intellektuelle C H Hermansson valde att bli medlem av kommunistpartiet. Det var, minst sagt, ett icke-opportunistiskt val. Det var ju då, hösten 1941, ”inte precis det kommunistiska partiet man borde välja om det var karriär man eftertraktade”.⁵⁶ I *Reichs-sicherheitshauptamts* arkiv i Berlin kan man hitta en svart lista över svenska antifascister som Mert Kubu kommenterat så här: ”Man behöver inte ha någon större fantasi för att begripa vad som hade hänt med de närmare 600 svenskarna vid en nazitysk ockupation under andra världskriget. De hade blivit förda till koncentrationsläger, vissa hade blivit skjutna direkt.”⁵⁷ Bland de svartlistade nämns även ”Hermansson, C.H. – Redaktör der im Monat einmal erscheinenden Zeitung der kommunistischen Hilfsorganisation, Clarté Sektion’ in Schweden. Kommunist. (1942)”.⁵⁸

I SÄK:s arkiv är Hermansson registrerad under nummerrubriken P.3947. Av det hårt gallrade material som han själv och jag, som hans biograf, fått se framgår att han och hustrun Märta var övervakade åtminstone sedan våren 1941. Erik Lönn och hans kolleger hade redan uppmärksammat att Hermansson sommaren 1939 tillsammans med socialdemokraten Lennart Björk ”författat en art. i *Clarté*”, och eftersom de läste breven från alla registrerade kommunister antecknade de också att Hermansson är ”nämnt i brev från Takman, Johan Oliver till Andersson, Hugo, Säfte”. Från och med 16 november 1940 klippte SÄK alla Hermanssons artiklar i *Ny Dag* och andra tidningar – ända fram till den 14 maj 1945, några dagar efter tyskarnas kapitulation. Den sista artikeln, nummer 53 i klipparkivet, bar rubriken ”Produktion på lager” och var den tredje artikeln om ”Efterkrigsplaneringen”. Det var också det som Lönn och kollegerna gjorde: De lade persondossien P.3497 på lager och började – tillsammans med hela den profascistiska ideologiska formationen – fundera över egna, mycket ovissa efterkrigsplaner. Men som jag redan påpekat varade deras ovisshet inte särskilt länge. Lönn fortsatta karriär är känd. Hans chef, Martin Lundqvist, befordrades 1948 till statsåklagare och 1965 till överåklagare.⁵⁹

Om utvecklingen hade fortsatt på den väg som Lundqvist och Lönn – på uppdrag eller med stöd av delar av den profascistiska ideologiska formationen i Sverige – planerade och verkade

⁵⁴ Hobsbawm, s 24.

⁵⁵ Bundesarchiv-Berlin, R 58/701, PM ”Verbot der KP Schwedens”, Berlin, 1941-11-15.

⁵⁶ Carl-Henrik Hermansson, *C H Minnen*, Smedjebacken 1993, s 99.

⁵⁷ Mert Kubu, s 200.

⁵⁸ Bundesarchiv-Berlin, R 58/444; se även R 901/58406, Stockholm, 1941-03-12.

⁵⁹ Se Tage Erlander, *Dagböcker 1950-1951*, Utgivna av Sven Erlander, Hedemora 2001, s 509.

för då hade, skriver Hermansson, ”jag och min hustru med stor sannolikhet inte överlevt. Det som nu är min familj hade inte funnits.”⁶⁰

Hermansson hade tack vare sin akademiska bakgrund och sina då efterfrågade kunskaper i nationalekonomi stor andel i den sympativåg som kommunistpartiet kunde rida på under de sista krigs- och första efterkrigsåren. Han blev 1945 partiets representant i den av finansminister Wigforss tillsatta delegation som diskuterade principerna för statsbudgetens balansering. Där satt Hermansson vid förhandlingsbordet med bl a ordföranden för Arbetsgivareföreningen Gustaf Söderlund, folkpartiledaren Bertil Ohlin och Dag Hammarskjöld, då statssekreterare i finansdepartementet. Det dokument som diskussionerna resulterade i godkändes av alla. ”Det vittnar”, kommenterade Hermansson senare, ”om den starka radikaliseringsdebattklimatet som rådde under de första efterkrigsåren.”⁶¹ Klimatet skulle dock hårdna ganska omgående.

Vändpunkten

Hermansson blev också kommunistpartiets representant i 1945 års statsskatteberedning som tillsattes på senhösten det året. Till skillnad från budgetdelegationen, där Wigforss visserligen formellt var ordförande men lät Hammarskjöld leda det faktiska arbetet, höll han i skatteberedningen ”hårt i tömmarna och hade från början en mycket klar uppfattning om vad arbetet borde resultera i”.⁶² Hermansson lyckades nå en överenskommelse med socialdemokraterna som gällde alla punkter i skattereformen utom en, nämligen engångsskatten på stora förmögenheter. I november 1946 avslutade statsskatteberedningen sitt arbete. Dess förslag stöddes av socialdemokratin och – med det nämnda undantaget – av kommunisterna. LO stod närmast kommunisternas linje.⁶³

Skattefrågan utlöste, som Nils Elvander skriver, ”en väldig politisk debatt, en av de största och intensivaste som förekommit i Sverige under efterkrigstiden. I ett halvår dominerade skattefrågan tidningarnas ledarsidor.” Debatten präglades av det ”ovanligt starka inslaget av personliga angrepp, riktade mot finansminister Wigforss”.⁶⁴

Med de nya skatteförslagen hade den samlade vänstern tydligen klivit över den borgerliga toleransens kriticirklar som Marx talat om. Det kapitalistiska ”privatintressets furier” släpptes lösa. Med det uppblossade kalla kriget i ryggen blåste den parlamentariska och utomparlamentariska borgerligheten i Sverige till en avgörande attack. Högern och folkpartiet orienterade mot konfrontation och avböjde förhandlingsinverkan från regeringens sida. Hela den ekonomiska eliten samlade sina krafter till en gigantisk ansträngning för att sätta sig till motvärn mot det skatteförslag som Svea hovrätt betecknat som ”konfiskation”.⁶⁵

I januari 1947 bildade kapitalets inre krets en stiftelse med namnet Garantistiftelsen 1946 u.p.a., för att ”med tillåtna till buds stående medel och på alla fronter arbeta för att landet skall få behålla ett under gynnsamma betingelser arbetande fritt enskilt näringsliv”.⁶⁶ Man ansåg ”att verkligt genomgripande åtgärder är av nöden, om det alltmer påtagliga hotet mot det fria näringslivets existens skall kunna avvärjas”.⁶⁷ Den redan i annat sammanhang nämnde ÖB Jung, som hade goda kontakter till den ekonomiska eliten, föreslog sin generalstabschef och

⁶⁰ Carl-Henrik Hermansson, *År av nåd. Minnen och frågor*, Smedjebacken 1994, s 10.

⁶¹ Hermansson 1993, s 141.

⁶² Ibid, s 142.

⁶³ Nils Elvander, *Svensk skattepolitik 1945-1970. En studie i partiers och organisationers funktioner*, Stockholm 1972, s. 45.

⁶⁴ Ibid., s. 37.

⁶⁵ Se Stenlås 1998, s. 147.

⁶⁶ Ibid, s 163.

⁶⁷ Cit i ibid, s 151.

tidigare medkämpe i den profascistiska militära juntan Carl August Ehrensvärd som möjlig kandidat till posten som politisk ledare för stiftelsen. Ehrensvärd fick också ett direkt erbjudande av stiftelseledningen men tackade nej.⁶⁸ Stiftelsens initiativtagare lyckades däremot övertala den övriga ekonomiska eliten att satsa åtta till tio procent av företagens genomsnittliga taxerade inkomst 1943-45 – dvs. delar av de profiler som svenskt näringsliv inhöstat genom sina omfattande krigsaffärer med Nazityskland – på opinionsbildning mot vänstern och till stöd för högern och folkpartiet. Dessa båda partier fick miljontals kronor av dessa krigsprofiter för att rädda ”det fria näringslivet” och för att förhindra att kommunistpartiet fortsatte att uppfattas och accepteras som en självklar del av Sveriges demokratiska kultur. Så utbetalades bl a fem miljoner kronor ur stiftelsens medel till högerpartiet ”för att bestrida deras utgifter i samband med valen 1948”.⁶⁹ Folkpartiet kom överens med stiftelsen om att pengarna till partiet skulle utbetalas direkt från de enskilda företagen, exempelvis 1,5 miljoner kronor från Redareföreningen, som under kriget med sina fartyg ombesörjde den strategiskt viktiga svenska exporten till den tyska krigsmakten – t o m utöver de kontraktsenliga förpliktelserna.⁷⁰ Krigsförhållandena gjorde att rederiernas vinster exploderade. I en artikel med rubriken ”Kriget gav storrederierna 408 procents vinst” konstaterade Hermansson i mitten av maj 1943 att de ”börsnoterade rederibolagens vinster låg i fjol 27 miljoner kronor högre än före kriget, vilket innebär en vinstökning med inte mindre än 408 procent”.⁷¹ SKF, som under kriget nästan tiodubblat sina inkomster från leveranserna av kullager till den tyska krigsindustrin,⁷² betalade också direkt till partierna, hälften till högern och hälften till folkpartiet.⁷³ Dessa pengar var endast en liten del i kapitalets och den politiska borgerlighetens kampanjer mot kommunisterna och den socialdemokratiska vänstern sedan hösten 1946.⁷⁴

”Ovädersår” och ”År av nåd”

Wigforss upplevde ”tiden från årsskiftet 1946/47 till och med hösten 1948” som ”ovädersår”, det var ”storm för partiet i det politiska, stormigt för mej personligen”.⁷⁵ Men även om det stormade kring honom så var det ändå andra som fick ta emot mycket värre stötar. Medan hans eget parti skulle böja sig för den anti-’kommunistiska’ vinden fick han stöd av kommunisterna och speciellt av Hermansson. Denne åkte land och rike kring, höll många politiska möten och deltog i debatter om skattereformen. ”Man kan säga”, skriver han i sina Minnen, ”att denna mötesverksamhet innebar min debut i den egentliga rikspolitiken.” Han deltog bl a i en stor radiosänd skattedebatt i Stockholms konserthus i april 1947, ”där Wigforss efteråt tackade mig för god hjälp”.⁷⁶

Denna gemensamma politiska front eller – rättare sagt – uppkomsten av en sådan gemensam front bekämpades med olika medel. De politiska anti-’kommunistiska’ kampanjerna riktade sig mot både kommunister och vänstersocialdemokrater som Wigforss. Men i den politiskt motiverade kampen mot kommunisterna använde man sig även av icke-politiska metoder.

Hermanssons andra memoarbok bär titeln *År av nåd*. Han skriver på första sidorna att omständigheterna gjort hans liv till

⁶⁸ Ibid, s 166ff.

⁶⁹ Ibid, s 172.

⁷⁰ Se Klaus Witmann, *Schwedens Wirtschaftsbeziehungen zum Dritten Reich 1933-1945*, München 1978, s 396.

⁷¹ Lancet (i.e. Hermansson), ”1942 års profiler. III”, *Ny Dag* 1943-05-17.

⁷² Aalders & Wiebes, s 117.

⁷³ Se Stenlås, s 173.

⁷⁴ Se ibid, kap 7.

⁷⁵ Ernst Wigforss, s 347/323.

⁷⁶ Hermansson 1993, s 144.

ett rätt tryggt och bekvämt liv i ett av världens trygga länder. Men jag vet att det kunde varit helt annorlunda. Om Hitlers arméer erövrade Sverige under kriget hade jag och min hustru med stor sannolikhet inte överlevt. Det som nu är min familj hade inte funnits.

Det är egentligen år av nåd jag levat sedan 1945.⁷⁷

När Hermansson hösten 1947 tog tåget till Linköping kanske för att hålla ett av sina många informationsmöten om skattereformen var det andra året av nådens år. Mot den här skisserade bakgrunden ligger det ingenting konstigt i att han återigen blivit föremål för hemlig övervakning och att denna övervakning leddes av den person som en gång varit med om att göra upp planerna för ett öde utan några nådens år för kommunister som Hermansson. Det kan inte heller överraska att övervakningen under den tid som Wigforss betecknat som ”ovädersår”, dvs den övergångstid då den anti-’kommunistiska’ kampen fortfarande fördes mot både kommunister och vänstern inom socialdemokratin – regeringspartiet –, fortfarande var illegal. Det var först ett halvår senare, i samband med den upphetsade antikommunistiska hysterin i hela västvärlden efter den sk Pragkuppen, som regeringen fattade det officiella beslutet att åter tillåta övervakning och registrering av kommunister. Det hade inte ens gått tre år sedan fascisternas antibolsjevikiska korståg hade stoppats.

Bortförklaringar som upplysning

I de politiskt ansvariga aktörernas nutida minnesbilder legitimerades övervakningen av det svenska kommunistpartiet SKP/VPK under efterkrigstiden med påståenden om att kommunisterna skulle ha utgjort ett hot mot rikets säkerhet: partiet karakteriseras kollektivt som en femte kolonn och de enskilda medlemmarna som potentiella landsförrädare och sannolika spioner.⁷⁸ Så försvarade t ex Sten Andersson, under två decennier socialdemokratisk partisekreterare, sitt partis hemliga antikommunistiska aktiviteter med det stora hot som det svenska kommunistpartiet under efterkrigstiden utgjort för ”Sveriges överlevnad som nation”.⁷⁹ I sitt vittnesmål inför Försvarets underrättelsenämnd sade han sig vara övertygad om ”att svenska kommunister i liknande situation skulle uppträda lika brutalt och landsförrädiskt” som kommunisterna i Ungern 1956; även svenska kommunister skulle kunna begå sådana övergrepp som ”sabotage, kupper, tortyr och avrättningar”.⁸⁰

Vad ska man tro om det subjektiva allvaret bakom sådana grava anklagelser när man samtidigt får höra att den socialdemokratiska ledningen, med Andersson som partisekreterare, efter riksdagsvalet 1968 tagit initiativ till att värva den högste chefen för detta påstådda terrorgäng, C H Hermansson, över till socialdemokratin med löfte om en plats i regeringen om något år?⁸¹

Dessa sanslösa anklagelser, som man fortfarande måste tillgripa för att kamouflera den politiskt motiverade men med illegala polit-polisiära metoder förda kampen mot kommunistpartiet, kastar samtidigt ett upplysande ljus över efterkrigstidens fordristiska välfärdssamhälle, en sorts kapitalism med mänskligt ansikte. För att kunna åstadkomma denna humanismens kompromiss med det kapitalistiska privatintressets furier krävdes den redan nämnda specifika internationella situationen vid slutet av andra världskriget. Priset för kompromissen var en fanatiserad och fanatiserande antikommunism, en form av ”masshysteri”, som George F. Kennan, en av dess mer eller mindre ofrivilliga intellektuella upphovsmän, uttryckte det i en

⁷⁷ Hermansson 1994, s 10.

⁷⁸ Se t ex Försvarets underrättelsenämnd (FUN), *Redovisning av vissa uppgifter om den militära underrättelse- och säkerhetstjänsten*, Stockholm 1998, kap. 8 ”Uppgifter och information från olika personer”.

⁷⁹ Sten Andersson, ”Med IB slogs vi mot diktaturen”, *Aftonbladet* 1998-08-17; se även *Dagens Nyheter* 1998-08-25.

⁸⁰ FUN, s 86.

⁸¹ Uppgift från C H Hermansson till författaren 2001-09-28.

tillbakablick. I stället för att försvara och gagna de värden som lyste på det nya anti-kommunistiska korstågets banér – demokrati, frihet, kultur osv. – åstadkom det kalla kriget i själva verket stor skadegörelse på just dessa värden.

Antikommunismen ledde till ”en växande antiintellektualism, misstroende gentemot tänkandet överhuvudtaget”. Det låg en slags ”primitivism och en dold brutalitet i dessa tendenser som inte bara hotade tankefriheten i politisk mening utan även det kulturella framåtskridandet i allmänhet”.⁸² Den antikommunistiska kampen, som utkämpades i antitotalitarismens tecken, skapade enligt Mary Kaldor på sätt och vis själv en totalitär ideologi i Hannah Arendts mening:

Alla som stod på maktens sida blev delaktiga i en fantastisk konfrontation mellan öst och väst. Tron på det sovjetiska hotet och på nödvändigheten av militära förberedelser och speciellt på föreställningen att atombomberna skulle erbjuda ”ett skydd”, antikommunismen och behovet av västlig sammanhållning och enhällighet – allt detta blev till en inträdesbiljett för dem som önskade tillhöra maktstrukturerna eller till och med för positioner i ekonomi och förvaltning. [...] Det inrättades ett slags brödraskap (östeuropéerna kallar det för självcensur) som reproducerade sig självt och som fungerade på ett sådant sätt att det utslöt var och en som tvivlade på öst-väst-konfliktens existens. Dessa tvivlare identifierades med ”de andra”.⁸³

Till ”de andra” under det korta nittonhundratalets båda perioder, katastrofernas och välfärdssamhällets tidsålder, hörde C H Hermansson. Han började registreras som nummer P.3947 våren 1941, när Sveriges politiska polis tillsammans med Gestapo förberedde överfallet på Sovjetunionen under antikommunismens banér. Personakten P.3947 fördes sedan vidare, med ett kort avbrott omedelbart efter kriget, ända fram till – åtminstone – mars 1975, då han avgick som partiordförande.

⁸² Cit. efter Mary Kaldor: *Der imaginäre Krieg. Eine Geschichte des Ost-West-Konflikts*, Berlin-Hamburg 1992, s 110.

⁸³ *Ibid*, s 122.

Lars Ekdahl: Svensk arbetarrörelse på den tredje vägen?

Socialdemokratiska vägval under det "korta 1900-talet"

Strax före sin död i mitten av 1980-talet skriver Tage Erlander, socialdemokratisk partiledare och regeringschef under åren 1946-69, ett "sista brev" till Per Nyström, som bland annat varit statssekreterare under 1940-talet hos socialminister Gustav Möller. Erlander, en gång själv statssekreterare hos Möller, är bekymrad eller kanske snarare konfunderad. Vid läsningen av historikern Alf W Johanssons studie om *Per Albin och kriget* hade Erlander fått intrycket att varken Möller, eller för den delen den förre partiledaren Per Albin Hansson, betraktade den socialdemokratiska politik som grundlades under 1930-talet och fördes vidare efter kriget som ett realiserande av arbetarrörelsens grundläggande värderingar och målsättningar. Problemet var snarare att den politik, som hade framtvingsats av en akut krissituation under den stora depressionen, efter kriget hade upphöjts till ett rättesnöre för partiets långsiktiga strategi. Åtminstone Möller tvivlade uppenbarligen på att denna välfärdspolitik kunde utgöra grunden för "socialdemokratins nya historiska epok".¹

Vad menade egentligen Gustav Möller med detta? Hade det funnits ett alternativ som bättre stod i överensstämmelse med socialdemokratins grundläggande målsättningar när partiet åren efter andra världskrigets slut stod inför ett avgörande vägval? Och vilka hade förutsättningarna varit att då föra in arbetarrörelsen på en annan väg än den som Erlander hade bidragit att driva partiet mot? Dessa frågor skall här bilda utgångspunkt för ett försök att med hjälp av en annan historiker, Eric Hobsbawm, kasta nytt ljus över den socialdemokratiska arbetarrörelsens utveckling under vad denne kallat "det korta 1900-talet" från första världskrigets utbrott till murens fall kring 1990.²

Socialdemokratin under det korta 1900-talet

I *Ytterligheternas tidsålder* hävdar Eric Hobsbawm att "det korta 1900-talets historia inte kan begripas utan den ryska revolutionen och dess direkta och indirekta återverkningar. Inte minst för att den visade sig bli den liberala kapitalismens räddning, både genom att göra det möjligt för Väst att vinna andra världskriget mot Hitlers Tyskland och genom att förse kapitalismen med ett motiv att reformera sig och paradoxalt nog – som en följd av Sovjetunionens skenbara immunitet mot den stora depressionen – med ett incitament att överge den ortodoxa tron på den fria marknaden"(105). Ja, menar Hobsbawm, "det är en av vårt århundrades besynnerliga ironier att det mest varaktiga resultatet av oktoberrevolutionen, vars syfte det var att störta kapitalismen världen över, var att den räddade sin fiende, inte bara i krig utan även i fred – det vill säga genom att förse den med ett incitament, skräck, för att reformera sig efter andra världskriget och genom att göra ekonomisk planering populär. Därigenom gav den kapitalismen metoden för förnyelsen" (24). Om efterkrigstidens socialdemokratiskt dominerade välfärdssamhällen tillägger Hobsbawm att "i grund och botten var det ett slags äktenskap mellan den ekonomiska liberalismen och socialdemokratin" som hade begåvats "med ett betydande lån från Sovjetunionen som hade lanserat idén med ekonomisk planering"(309).

Men Hobsbawms resonemang är mer sofistikerat än så. En avgörande grund för detta efterkrigstida sovjetiska inflytande i väst söker han nämligen i "traumat från den stora depressionen"(118). Under 1930-talets ekonomiska kris "tycktes den kapitalistiska världsekonomin bryta samman"(107) och aldrig hade det "inträffat något i stil med denna ekonomiska katastrof i arbetarklassens liv så långt tillbaka någon kunde minnas"(114). Mot

¹ Per Nyström: *Historia och biografi. Artiklar och essäer 1933-1989*. Arkiv förlag 1989, s.355ff. Alf W Johansson: *Per Albin och kriget*. Tidens förlag 1984.

² Eric J Hobsbawm: *Ytterligheternas tidsålder. Det korta 1900-talet: 1914-1989*. RabénPrisma 1997.

den bakgrunden framstod plötsligt Sovjetunionen som ett hotande eller inspirerande alternativ. Med en planerad ekonomi, som kunde hålla arbetslösheten stängden och snarast uppvisade en fortsatt expansion, tycktes Sovjetunionen vara det enda land som gick helskinnat ur mellankrigstidens stora depression. Redan under 1930-talet ökade därför intresset för den sovjetiska planhushållningen i väst, inte minst i det nazistiska Tyskland. Med detta började tre olika alternativ utkristallisera sig under 1930-talet: kommunism, fascism och

en kapitalism, berövad tron på den fria marknadens fullkomlighet och reformerad genom ett slags inofficiellt äktenskap eller långvarig förbindelse med de moderata socialdemokraterna i icke-kommunistiska arbetarrörelser. På kort sikt var detta emellertid inte så mycket ett medvetet program eller politiskt alternativ som en känsla av att man aldrig fick låta något liknande inträffa igen när depressionen väl var över, och i bästa fall en beredskap att experimentera, sporrad av det uppenbara misslyckandet för den klassiska fria marknadsliberalismen (130) .

Hobsbawm kan tolkas så att den socialdemokratiska arbetarrörelsen i väst under 1930-talet började sträva efter en tredje väg mellan kommunism och fascism. Men han inbjuder också till tolkningen att arbetarrörelsen även efter andra världskriget sökte gå en egen väg men då mellan kommunism och en marknadsliberal kapitalism. Ambitionen skulle med andra ord vara att som alternativ till kommunism och ren laissez-fairekapitalism utveckla en planerad kapitalism och en välfärdsstat, vilket skulle stänga dörren för en repris av den stora depressionen. Närmare bestämt hävdar Hobsbawm att ”vad de socialistpartier och arbetarrörelser som hade varit så framträdande i Europa efter kriget beträffar, anpassade de sig lätt till den nya, reformerade kapitalismen, för i praktiken hade de ingen egen ekonomisk politik”. Inte minst ”de pragmatiska skandinaverna lämnade sin privata sektor i fred” och ”i allt väsentligt koncentrerade sig vänstern på att förbättra villkoren för sina väljare ur arbetarklassen och på att genomföra sociala reformer i detta syfte. Eftersom de inte hade något alternativ, annat än att kräva kapitalismens avskaffande, vilket ingen socialdemokratisk regering visste hur det skulle åstadkommas eller försökte åstadkomma, måste de lita till en stark, välståndsskapande kapitalism för att finansiera sina strävanden”(310-11).

Kan Hobsbawms perspektiv på det korta 1900-talet kasta nytt ljus över utvecklingen inom svensk arbetarrörelse? Svaret på den frågan kompliceras av att Hobsbawms syn på arbetarrörelsen på en grundläggande punkt är tvetydig. Å ena sidan framställs den socialdemokratiska arbetarrörelsen som en central kraft bakom den efterkrigstida utvecklingen av en reformerad välfärdskapitalism. Med den stora depressionens uppbrott från den ortodoxa tron på den fria marknaden inledde arbetarrörelsen, i bästa fall, ett experimenterande som efter kriget ökade dess beredskap att utnyttja den ekonomiska planeringen, ”ett betydande lån från Sovjetunionen”, för att reformera kapitalismen. Å andra sidan tecknas bilden av en arbetarrörelse som i avsaknad av en egen ekonomisk politik nästan helt tvingades att agera på kapitalets villkor. I bästa fall gav dessa villkor, som ”lämnade den privata sektorn i fred”, möjligheter att bedriva en långtgående social reformpolitik.

Måhända denna tvetydighet inte alls är någon komplikation utan snarare erbjuder en möjlighet att belysa ett framträdande drag i svensk arbetarrörelse. Spänningen i Hobsbawms dubbla syn på arbetarrörelsen skulle då i grund och botten vara en återspeglning av motsättningar mellan olika krafter inom arbetarrörelsen. Detta skulle närmare bestämt innebära att det under decennierna kring andra världskriget fanns en grundläggande konflikt inom arbetarrörelsen mellan krafter och grupperingar som sökte realisera bilden av rörelsen å ena sidan som stark samhällsomvandlande kraft, å andra sidan som socialt reformparti. I förlängningen av detta skulle också kunna ligga att utgången av denna kraftmätning för lång tid kom att avgöra utvecklingen inom svensk arbetarrörelse. Och måhända var det just den konflikten som Erlander med Möllers hjälp hade fått upp ögonen för på ålderns höst? Kanske var det till och med så att

Erlanders "sista brev" hade inspirerats av att samma grundläggande konflikt på nytt hade aktualiserats under 1980-talet?

Politiskt genombrott i skuggan av den stora depressionen

Det blev tidigt en grundpelare i den socialdemokratiska självförståelsen att det var arbetarrörelsen som räddade Sverige undan de mest långtgående verkningarna av den stora depressionen. Med en ny ekonomisk politik, parlamentariskt möjliggjord genom krisuppgörelsen med bondeförbundet, hade partiet lyckats formulera och realisera ett botemedel mot den galopperande arbetslösheten. Och siffrorna talade ju sitt tydliga språk: den arbetslöshet som vid början av 1930-talet uppgick till 25 procent hade vid decenniets slut reducerats till 10 procent.

En senare tids forskning har visat att nedgången i 1930-talets arbetslöshetssiffror i första hand hade sin förutsättning i en omsvängning i konjunkturutvecklingen, vilken stärktes av den militära upprustning, som med början i Tyskland spred sig till alltfler länder. I själva verket var det ytterst kriget, och återuppbygget efter det, som skulle komma att erbjuda det verkliga botemedlet mot den kapitalistiska krisen och skapa efterkrigstidens fulla sysselsättningsamhälle.³

Men den nya ekonomiska politiken bidrog starkt till socialdemokratins politiska genombrott under 1930-talet. Till detta genombrott medverkade även en begynnande social reformverksamhet. Framför allt togs nu en rad initiativ och tillsattes åtskilliga utredningar, inte minst inom det av Gustav Möller ledda socialdepartementet, som kom att ligga till grund för en bred reformverksamhet efter kriget. Det politiska genombrottet avspeglades också i riksdagsvalen: 1932 erhöll socialdemokraterna 41.7 procent av rösterna, 1936 45.9 och 1940, då partiet ingick i krigsårens samlingsregeringen, egen majoritet.⁴

Men 1930-talet innebar även en organisatorisk förstärkning och konsolidering av den socialdemokratiska arbetarrörelsen. Nu kunde flera delar av rörelsen inregistrera ett växande medlemstal. Vid decenniets slut var LO-förbunden på väg att passera miljonstrecket, partiet närmade sig den halva miljonen, ungdomsförbundet hade nått över 100 000 och kvinnoförbundet hade mer än fördubblat sitt medlemstal till drygt 26 000. Inom partiet, kvinnoförbundet och ungdomsförbundet fördubblades också antalet lokalorganisationer, som vid 1930-talets slut uppgick till 5 000. Samtidigt samlade ABF:s studiecirkel mer än 80 000 deltagare per år. 1932 bildade Folkets Hus-föreningarna en centralorganisation, året därpå bildades Unga Örnar, 1937 startades Reso, folkrörelsernas reseorganisation, och nu invigdes SSU:s förbundsskola vid Bommersvik. 1937 gick också SAP, LO, KF, ABF och SSU samman och bildade Arbetarrörelsens filmkommitté, som året därpå döptes om till Filmrörelsens organisation (Filmo), för att producera och distribuera film. Och så fanns Folkets Parkrörelsen, hyresgäströrelsen, som också bildat Hyresgästernas sparkasse- och byggnadsföreningar (HSB), och konsumentkooperationen. Den senare, som under kriget skulle nå över 800 000 medlemmar, började under mellankrigstiden också bedriva egen industriell verksamhet. 1941 skulle så ett antal fackförbund inom byggnadsindustrin vara med och bilda Svenska Riksbyggen.⁵

Inom forskningen har det förts en längre diskussion om arbetarrörelsens väg till reformismen. I debattens centrum har stått Herbert Tingstens tes, att den svenska socialdemokratin

³ Lars Magnusson: *Sveriges ekonomiska historia. RabénPrisma* 1997, s. 4011f; Lennart Schön: *En modern svensk ekonomisk historia. Tillväxt och omvandling under två sekel*. SNS Förlag 2000, s. 334ff.

⁴ Lars Ekdahl: "En ny värld? Rörelse mellan kriser" i Lars Olsson, Lars Ekdahl: *Klass i rörelse. Arbetarrörelsen i svensk samhällsutveckling*. ARAB-AKS 2002, s. 80ff.

⁵ Ekdahl (2002), s. 88.

tvungades överge sitt revolutionära förflutna när partiet fick ta på sig regeringsansvaret i början av 1930-talet. I mångt och mycket har det varit en ofruktbar diskussion som låsts vid föreställningen om ett klart brott i partiets utveckling. Mot detta har stått uppfattningen att partiet tidigare rymt flera olika grupperingar och att 1930-talet snarast innebar att den reformistiska tendensen blev dominerande.⁶ Det har också hävdats inte bara att den nya politiken i praktiken bekräftade styrkan i en reformistisk strategi utan också att den senare fick ett växande stöd i rörelsens bredare organisatoriska väv, där den fackliga rörelsen intog en framträdande plats.⁷

Uppenbart är att 1930-talet innebar en omsvängning inom den fackliga rörelsen. Ett uttryck för detta var den rapport, *Fackföreningsrörelsen och näringslivet*, som den så kallade 15-mannakommittén presenterade på 1941 års LO-kongress. I rapporten argumenterades för behovet av en ökad centralisering av den fackliga rörelsen. En utgångspunkt erbjöd här den fackliga rörelsens ökade integration i samhället, en annan en mer uttalad reformistisk syn på staten. I rapporten hette det bland annat, att ”det kan inte om den svenska staten sägas, att den är ett instrument för kapitalistiskt förtryck. Det kan inte heller göras gällande, att den är ett verktyg i händerna på ett fatal.” Mot den bakgrunden hävdades att ”under 50 år har fackföreningsrörelsen utvecklats från en ringa sekt av förföljda och trakasserade individer till vårt lands utan jämförelse största intresseorganisation”.⁸ Den fackliga rörelsen var nu inte längre utsatt för klasslagar och annat förtryck utan hade blivit en accepterad och i samhället integrerad rörelse. Därmed kunde den inte längre springa ifrån ett mer direkt ansvar för samhällsutvecklingen. I detta låg en mer uttalad strävan till en politisering av den fackliga rörelsen, som också medförde att den sökte vinna inflytande över den socialdemokratiska politiken.

Men i detta låg också en grund för det Saltsjöbadsavtal som LO redan 1938 hade ingått med SAF om spelreglerna på arbetsmarknaden, vilket under de närmaste åren följdes upp av flera andra avtal. 1930-talet innebar en omorientering mot arbetarrörelsen från industrins sida. Konfrontationslinjens förespråkare fick alltmer stå tillbaka för krafter som eftersträvade en mer avvaktande hållning, som kunde öppna för olika former av samarbete.⁹ I ett tal inför en grupp företagsledare året före krigsutbrottet gjorde sig den socialdemokratiska finansministern Ernst Wigforss till tolk för socialdemokratins samarbetssträvanden med industrin. Wigforss framhöll att ”de som äga inflytande över större eller mindre områden av det enskilda näringslivet” inte borde utgå från, att den socialdemokratiska staten var något snabbt övergående utan inse att ”medgivanden, tillmötesgåenden, kompromisser” skulle bli nödvändiga för många år framåt. Lika viktigt var dock, att ”representanterna för den politiska makten” erkände betydelsen av ”gynnsamma villkor för enskild företagsamhet”.¹⁰ Under 1930-talet blev det uppenbart att detta wigforsska perspektiv fick allt starkare stöd inom industrin, som annorlunda uttryckt började förlika sig med tvångsäktenskapet med den socialdemokratiska arbetarrörelsen.

Men vad innebar 1930-talets politiska genombrott för idédebatten och motsättningarna inom den socialdemokratiska arbetarrörelsen?

⁶ Lars Ekdahl, Hans-Erik Hjelm: ”Reformismens framväxt inom svensk arbetarrörelse” i *Häften för Kritiska Studier* 2/ 1978.

⁷ Se bl a Gunnar Olofsson: *Mellan klass och stat. Om arbetarrörelse, reformism och socialdemokrati*. Arkiv förlag 1979.

⁸ Landsorganisationens 15-mannakommitté: *Fackföreningsrörelsen och näringslivet*. LO 1941, s. 147 resp 39-40.

⁹ Lars Ekdahl: *Mot en tredje väg. En biografi över Rudolf Meidner I Tyskflyktning och svensk modell*. Arkiv förlag 2001, s. 128ff.

¹⁰ Ernst Wigforss: *Skrifter i urval I-IX*. Tidens förlag 1980, IX, s. 111.

Tre idéströmningar i skuggan av oktoberrevolutionen

Självfallet blev oktoberrevolutionen omedelbart ett centralt inslag i den svenska arbetarrörelsens strategidebatt. Plötsligt fanns ett konkret revolutionärt alternativ till den parlamentariska väg, som socialdemokratin vid denna tid koncentrerade sin politiska energi på att skapa förutsättningarna för. Mitt under den av kriget intensifierade kampen för den allmänna rösträtten kom rapporten om bolsjevikernas maktövertagande i Ryssland. Därmed skärptes kraven på ett mer klart formulerat alternativ till den revolutionära omvandling, som den svenska socialdemokratin snart tog starkt avstånd från.

Detta medverkade i sin tur till att den socialdemokratiska regering, som kom till makten 1920, tillsatte en socialiseringsutredning och sökte aktualisera frågan om industriell demokrati. Utgångspunkten var i dubbel bemärkelse otvetydig: det gällde inte bara att formulera en annan väg till utan även ge ett annat innehåll åt det eftersträlvade framtida socialistiska samhället.¹¹

Den ryska revolutionen inspirerade som ett hot och som ett krav att utveckla och söka realisera ett alternativ. På 1924 års socialdemokratiska partikongress förklarade Hjalmar Branting att det gällde att undvika att ”slå över och gå från det ena onda till det andra. Vi har ett exempel i den ryska revolutionen. Förutsättningarna för socialismens förverkligande saknades hos det ryska folket, och man kom därför att gå ur den ena despotismen in i den andra. Här i landet har vi sedan länge valt evolutionens väg.” Redan på den föregående kongressen 1920 hade han deklarerat att ”på demokratins grund skall även den socialistiska utvecklingen byggas”. Och med närmast frapperande blick för det egna partiets framtida utveckling slog Arthur Engberg då fast att ”nu har det gått upp för oss, att socialiseringen är mera en fråga om driften än om äganderätten”.¹²

Domen över socialiseringsutredningen har varit hård: efter halvtannat decennium rann den ut i sanden utan att lämna några märkbara spår efter sig. Men med Rickard Sandler och Nils Karleby som centrala gestalter bidrog den till att växla över den socialdemokratiska 1920-talsdiskussionen från socialisering till planhushållning och statsinterventionism. Med Engbergs ord försköts fokus i debatten från frågan kring den privata äganderättens upphävande till problemen att åstadkomma en rationell industriell drift i syfte att öka den ekonomiska tillväxten och därmed skapa förutsättningar för en social reformpolitik. Det var också ur det perspektivet som aktualiserandet av den industriella demokratin kunde ses. De anställdas inflytande i företagen kunde radera hinder för, i bästa fall dessutom driva på, en mer rationell produktion.¹³

I skuggan av 1920-talets kriser och stigande arbetslöshetstal utkristalliserade sig tre olika tendenser i den socialdemokratiska idédebatten, som också skulle manifesteras två decennier senare vid diskussionen kring 1944 års partiprogram.¹⁴ Redan under 1920-talet blev det uppenbart att den grupp kring Georg Branting som i enlighet med 1920 års partiprogram förespråkade ett radikalt angrepp på den privata äganderätten och långtgående socialiseringar började förlora i styrka och alltmer marginaliseras. Samtidigt inledde den i viss utsträckning syndikalistiskt inspirerade Ernst Wigforss, som drev frågan om industriell demokrati, en – med Engbergs ord – utveckling bort från ”äganderätten” till ”driften”. Wigforss började

¹¹ Lars Olsson: ”’Det är ingen skam att vara socialist’. Arbetarrörelsen före makttillträdet” i Lars Olsson, Lars Ekdahl: *Klass i rörelse. Arbetarrörelsen i svensk samhällsutveckling*. ARAB-AKS 2002, s. 56ff.

¹² SAP: Protokoll från 1924 års (s. 5) och 1920 års (s. 4; s. 100) partikongress.

¹³ Bengt Abrahamsson, Anders Broström: *Om arbetets rätt. Vägar till ekonomisk demokrati*. Almqvist & Wiksell förlag 1979, s. 191ff.

¹⁴ Socialistisk debatt: *Från Palm till Palme. Den svenska socialdemokratins program 1882-1960*. Rabén & Sjögren 1972, s. 91ff.

alltmer göra sig till tolk för uppfattningen att ett framtida socialistiskt samhälle inte hade en nödvändig förutsättning i ett totalt upphävande av den privata äganderätten. Med hänvisningar till Marx argumenterade han för att i ett sådant framtida samhälle gällde det att experimentera med olika ägandeformer, vilket skulle kunna resultera i en kombination av privat ägande, förstatliganden och kooperativa lösningar.¹⁵

Enligt Wigforss måste ”den socialism, som erkänner sin stora skuld till Marx” upphäva dualismen mellan liberalernas fasthållande vid den privata äganderätten och socialisternas vid ett kollektivt, ofta statligt, ägande:

Ty ingenting ligger väl mer centralt i hela den marxiska tankevärlden än just idén, att de olika formerna för äganderätt och dylikt äro fast förankrade i själva sättet för produktionens bedrivande och att de alltså inte kunna godtyckligt ändras efter mönstret av det ena eller andra socialistiska – eller liberala – schemat.

Därför gällde det att laborera med olika ägandeformer i fullt medvetande om att ”alla dessa äro experiment, och socialisten vägrar alls inte att ta nya i sin tjänst. Endast erfarenheten kan avgöra dess livsduglighet”.¹⁶

Vid sidan av sitt försök att aktualisera den industriella demokratin trädde nu Wigforss alltmer fram som förespråkare för någon form av planhushållning.

En tredje gruppering sökte sin inspiration i boken *Socialismen inför verkligheten*, författad av en av socialiseringsutredningens sekreterare, Nils Karleby, och publicerad postumt 1926. Med sitt mer definitiva uppbrott från socialiseringslinjen lade Karleby här grunden till vad som kallats funktionssocialismen. Enligt Karleby fanns det inget behov av att formellt upphäva den privata äganderätten på vägen mot det socialistiska samhället. Denna äganderätt bestod i grund och botten av ett antal funktioner, som under kapitalismen bars upp och utövades av det privata kapitalet. Detta erbjöd arbetarrörelsen möjligheter att genom politiska och fackliga åtgärder successivt ta över allt fler av dessa funktioner, varvid kapitalet skulle avlösas sin makt över såväl företag som samhällsutveckling. Resultatet skulle bli en marknadshushållning där de formella ägarna av kapitalet var kringskurna och där makten över produktion och samhälle utövades på politisk och facklig väg. Det var en strategi som dömde ut direkta angrepp på den privata äganderätten och som tonade ned långtgående planhushållningssträvanden men som förespråkade en statsinterventionism på marknadshushållningens grund.¹⁷

Depression och tvångsåktenskap

Den stora depressionen innebar inte bara en ekonomisk utan även en politisk kris i väst. 1930-talets kris med dess i det närmaste galopperande arbetslöshet utgjorde ett direkt hot mot den unga demokrati som på många håll hade tillkämpats åren efter första världskriget. För svensk socialdemokrati var risken överhängande att själva grunden för partiets politiska strategi, den parlamentariska vägen, nu skulle undermineras, för att inte säga upphävas. Med utvecklingen i Italien, Österrike och Tyskland och det växande fascistiska hotet blev krisen akut.¹⁸

På den tredje vägen mellan kommunism och fascism blev med Hobsbawms ord resultatet att ”ett slags inofficiellt äktenskap eller långvarig förbindelse” nu ingicks mellan en ”kapitalism berövad tron på den fria marknadens fullkomlighet” och ”de moderata socialdemokraterna i de ickekommunistiska arbetarrörelserna. På kort sikt var detta emellertid inte så mycket ett medvetet program eller politiskt alternativ”, fortsätter Hobsbawm, men det skapade ”i bästa

¹⁵ Ekdahl (2001), s. 92ff.

¹⁶ Wigforss (1980): I.s.150-51 resp 193.

¹⁷ Nils Karleby: *Socialismen inför verkligheten. Studier över socialdemokratisk åskådning och nutidspolitik*. Tidens förlag 1926. Se även Abrahamsson, Broström, s.197ff; Ekdahl (2002), s. 137ff.

¹⁸ Ekdahl (2002), s. 76ff.

fall en beredskap att experimentera, sporrade av det uppenbara misslyckandet för den klassiska fria marknadsliberalismen.”

Drev då den stora depressionen svensk socialdemokrati in i ett tvångsäktenskap med en kapitalism i kris? Eller fanns det en medveten långsiktig strategi bakom partiets omorientering under 1930-talet? Under 1920-talet hade partiet saknat såväl parlamentarisk makt som en alternativ ekonomisk politik för att angripa decenniets kriser och arbetslöshetsproblem. Vid ingången till 1930-talet hade en ny ekonomisk politik formulerats och med krisuppgörelsen förutsättningarna skapats att realisera den. Inte minst under det fascistiska hotet fanns nu en ”beredskap att experimentera” bland annat för att söka undvika att den ekonomiska krisen också blev politisk. Den stora depressionen försvagade också industrins och den politiska borgerlighetens motstånd mot en politik för att bekämpa arbetslösheten och för mer långtgående sociala reformer.

Ändå var inte detta med Hobsbawms ord ”ett medvetet program eller politiskt alternativ”. Den socialdemokratiska omorienteringen under 1930-talet var både tveksam och halvhjärtad. Trots en fortsatt hög arbetslöshet mot decenniets slut fullföljdes inte den ekonomiska politiken och 1938 deklarerade den socialdemokratiska regeringen ett socialt reformstopp.¹⁹ Experimenterandet hade sina gränser och den stora depressionens tvångsäktenskap framfödde aldrig ett klart utmejslat tredje alternativ till kommunism och fascism.

För den interna socialdemokratiska strategidebatten fick dock tvångsäktenskapet långtgående konsekvenser. Utvecklingen under 1930-talet togs till intäkt för att en statsinterventionism måste till för att hålla en krisbenägen kapitalism i schack. Decenniets experimenterande hade visat att staten kunde påta sig ett ansvar för den ekonomiska utvecklingen, genomföra sociala reformer och tvinga fram att parterna etablerade nya, fungerande spelregler på arbetsmarknaden. Det var också mot den bakgrunden som den fackliga rörelsen drog slutsatsen att ”det kan inte om den svenska staten sägas, att den är ett instrument för kapitalistiskt förtryck. Det kan inte heller göras gällande, att den är ett verktyg i händerna på ett fatal.” 1930-talets erfarenheter var reformistiska.

Men reformistiska av vilket konkret innehåll? I förhållande till de tre tendenserna inom socialdemokratin är det uppenbart att 1930-talets omorientering i första hand bar funktions-socialistiska drag. Socialiseringslinjens förespråkare blev ytterligare marginaliserade genom att inte kunna presentera en alternativ strategi i den akuta krissituationen. Med deras krav på en långsiktig strategi kunde de snarast argumentera för att 1930-talets kortsiktiga nödlösningar inte erbjöd en grund för partiets framtida vägval; det var det argumentet som Möller senare skulle ventilera. Men även företrädare för planhushållningsalternativet hade åtminstone till en början svårt att göra sig gällande. Den akuta krisen kunde inte botas av en mer långsiktig utbyggnad av en ekonomisk planering.²⁰

Mot slutet av 1930-talet skulle emellertid Ernst Wigforss ta ett initiativ som kunde tolkas som ett försök att aktualisera frågan om ekonomisk planering. I sitt tal till ett antal företagare året före krigsutbrottet, där Wigforss pläderade för ett ökat kompromissande och samförstånd mellan socialdemokratisk regering och industri, inbjöd han till en dialog om vad detta konkret kunde innebära. Vad Wigforss uppenbarligen efterlyste var ett samförstånd bakom en tillväxtstrategi, där inte bara staten utan även parterna på arbetsmarknaden deltog i ansträngningarna att omvandla ett relativt fattigt Sverige till en framstående industrination. Wigforss samarbetsinvt ledde också till att diskussioner började föras med industrins företrädare. Men detta

¹⁹ Ekdahl (2002), s. 74ff.

²⁰ Ekdahl (2002), s. 86ff.

avbröts av det andra världskrigets utbrott, vilket tvingade fram ett mer nära samarbete kring bland annat ekonomisk planering.

Wigforss initiativ kan ses som ett försök att hitta vägar för att realisera hans tidigare uttryckta strävan efter en demokratisering och rationalisering av den industriella produktionen. Men det var också ett uttryck för ambitionen att utveckla en annan ekonomisk planering än den sovjetiska. Uppenbart är därvid att det var en planering som skulle framföras inom ramen för den stora depressionens tvångsäktenskap. Med den privata äganderätten i orubbat bo gällde det att utveckla en planhushållning på korporativ grund. Planhushållningsdebatten efter andra världskriget skulle också komma att i första hand hämta negativ inspiration från det sovjetiska exemplet. I stället skulle då vissa idéer aktualiseras som tycktes ha sina rötter i industrins organisering i 1930-talets nazistiska Tyskland.

När andra världskriget bröt ut sökte svensk socialdemokrati fortfarande efter en mer långsiktig strategi, ”ett medvetet program eller ett politiskt alternativ” med Hobsbawms ord. Trots att den stora depressionens akuta krispolitik hade varit tveksam och halvhjärtad fanns här en möjlig grund att bygga vidare på, stärkt av dess betydelse för socialdemokratins politiska genombrott och den fackliga rörelsens omorientering. Ideologiskt kunde denna politik draperas i en karlebyisk funktionssocialism med dess krav på statsinterventionism på marknadshushållningens grund. Företrädarna för mer långtgående socialiseringar respektive en mer utvecklad planhushållning började också se en fara i att 1930-talets akuta krispolitik upphöjdes till partiets långsiktiga politiska strategi. Med en fortsatt ekonomisk krispolitik och en social reformpolitik skulle den stora depressionens tvångsäktenskap inte upplösas utan istället ange ramarna för social-demokratins framtida vägval. För kritikerna av de skönjbara stegen i den riktningen gav dock utvecklingen under kriget vissa löften om att en skilsmässa inte helt kunde uteslutas.

Kris- och planhushållning

Krisplanhushållningen bar på sitt eget tvång, som banade väg för en planering på korporativ grund. Den inhemska ekonomin utvecklades mot en alltmer reglerad planhushållning, där företrädare för arbetsmarknadens parter spelade en framträdande roll i krisadministrationen. Representanter för stat, arbete och kapital samarbetade allt mer intimt i ett växande antal kommissioner, kommittéer och andra krisorgan, samtidigt som LO och SAF fick ett avgörande inflytande över lönebildningen på arbetsmarknaden. Mobiliseringen och den planerade styrningen av samhällets resurser var i så måtto framgångsrik att försörjningen av befolkningen kunde upprätthållas utan mer allvarliga umbäranden samtidigt som den industriella produktionen kunde hållas igång och arbetslösheten nere. Snart började också frågor ställas om vilka erfarenheter som kunde och borde dras av krisadministrationens framgångar.

Inom arbetarrörelsen aktualiserades därför på nytt planhushållningsfrågan. Föreställningen var stark att socialdemokratins omorientering under 1930-talet hade visat på möjligheterna att med hjälp av politiska åtgärder motverka en i grunden krisbenägen kapitalisms återkommande arbetslöshetsproblem. Nu kunde krigsårens krisadministration i sin tur tas till intäkt för att en statlig planering och reglering skapade förutsättningar för ett mer effektivt och rationellt utnyttjande av landets ekonomiska och industriella resurser. På samma sätt som marknadens fria spel inte erbjöd något botemedel mot massarbetslösheten, kunde en fritt verkande kapitalism inte garantera en snabb ekonomisk tillväxt grundad på full sysselsättning och en rationell produktion. Mot den bakgrunden restes nu krav på ekonomisk demokrati, i form av planhushållning, och industriell demokrati, i form av de anställdas inflytande i företagen.²¹

²¹ Ekdahl (2001), s.161 ff.

Inte minst var dessa krav grundläggande för *Arbetarrörelsens efterkrigsprogram* som presenterades året före krigsslutet.²² Men planhushållningstemat blev också framträdande i 1944 års socialdemokratiska partiprogram. Med planhushållning som bärande idé kunde de klassiska marxistiska utsagnings- och klasskampsbegreppen utmönstras ur eller tonas ned i programmet. På den kongress, som antog programmet, förklarade Wigforss,

att planmässig hushållning kan i betydande utsträckning genomföras utan att man behöver lägga äganderätten till all egendom och produktionsmedel i samhällets händer. Planmässig hushållning innebär ju att alla produktiva krafter skola utnyttjas, men detta kan samhället göra även genom andra slag av ingripanden än dem, som består däri att staten övertar äganderätten.²³

Denna planhushållningsstrategi underkändes helt av gruppen kring Georg Branting som också kritiserade behandlingen av utsagnings- och klassbegreppen i programmet. I kongressdebatten hävdade Branting att utvecklingen under senaste halvtannat decennium med 1930-talets krispolitik och krigsårens påtvingade samarbete mellan stat och kapital i alltför hög grad satt sin prägel på programmet: ”Såvitt jag har kunnat utläsa, har detta förslag på vissa viktiga punkter rönt ett starkt intryck av de förhållanden, som jag har antytt och enligt min övertygelse snart tillhör det förflutna, varför de inte böra få avspegla sig i en principiell deklaration av den beskaffenhet, varom här är fråga.”²⁴ I en reservation tillsammans med Per-Emil Brusewitz underströk Branting det kortsiktiga i 1930-talets politik:

Betydande landvinningar har redan gjorts för de undertryckta folkgrupperna, men inga sociala reformer kunna i sig själva bli den fasta grund på vilken dessa grupper kunna finna på en gång trygghet och frihet till utvecklande av sina inneboende krafter ... Kampen måste därför fortgå till dess privatkapitalets makt brutits och samhället så omdanats, att exploatering och utsugning är upphävda.²⁵

Liknande tongångar återfanns för övrigt i en motion från Töreboda arbetarekommun redan till 1940 års partikongress. Om 1930-talets sociala reformpolitik hette det här att ”dessa reformer är ej att förakta, men de äro dock ett slags allmosepolitik, som måste tillgripas under väntetiden på att det socialistiska samhället skall genomföras”. I ett vidare perspektiv hävdades att ”genom de gångna årens sysslande med reformer av radikal borgerlig art ligger det nära till hands att befara, att den verkliga socialistiska övertygelsen hos somliga av partiets medlemmar minskas eller rentav kommer bort”. Med en fortsatt utveckling på den vägen är risken stor att ”partiet då inte längre blir ett socialistiskt parti utan helt enkelt ett radikalt borgerligt parti à la folkpartiet”.²⁶

Det fanns med andra ord en uttalad kritik inom partiet mot att ett nytt program skulle antas mitt under krigets exceptionella förhållanden. Och Gustav Möller tillhörde alltså dem som betraktade 1930-talets omorientering med dess sociala reformpolitik som framtvungad av en akut krissituation. Och trots att han framstod som den verkliga arkitekten bakom den svenska välfärdsstaten uppfattade han den senare som en mer tillfällig lösning. Vid ett tillfälle hävdade han, att välfärdspolitiken tillhör samma sorts kryckor som fackföreningsrörelsen. Fackföreningsrörelsen gör justeringar på produktionsresultaten och tillför arbetarklassen mer än den eljest skulle få. Socialpolitiken flyttar över ytterligare några små belopp till de allra fattigaste. Men att detta skulle vara en lösning för framtiden ... detta kan jag aldrig föreställa mig. Detta parti kommer aldrig att uppge socialiseringskravet, även om detta i sak kommer att undergå en differentiering.²⁷

²² *Arbetarrörelsens efterkrigsprogram. De 27 punkterna med motivering.* 1944.

²³ Wigforss (1980): I, s. 214.

²⁴ Citat ur Socialistisk debatt, s. 227.

²⁵ Citat ur Socialistisk debatt, s. 222.

²⁶ Citat ur Socialistisk debatt, s. 97.

²⁷ Citerat i Nyström, s. 356-57.

Och i anslutning till debatten om partiprogrammet förklarade Möller, som också yrkade på ett uppskov med programrevisionen:

Vad jag är rädd för var att det som hänt under 1930-talet med dess allmänna välfärdspolitik, och vad som händer nu under den nationella samlingsregeringen skulle i alltför hög grad såsom bakgrund till den förestående programrevisionen komma att sätta sin stämpel på partiets blivande program och allmänna grundsatser. Jag är nämligen ingalunda övertygad om att man härvid definitivt och utan återvändo kommit fram till arbetarrörelsens och socialdemokratins nya historiska epok, så att vi bara har att fortsätta på samma väg.²⁸

Planhushållning som antisocialiseringsideologi

Krigsslutet medförde en radikalisering i stora delar av Europa, inte minst inom de olika ländernas arbetarrörelser. I England genomförde Labourregeringen omfattande förstatliganden, medan ockupationsmakterna i Tyskland med USA i spetsen avvärjde de långtgående krav på socialiseringar, som ställdes av den arbetarrörelse som nu började återuppbyggas efter den nazistiska terrorn. Men framför allt inriktades ansträngningarna på många håll på att utveckla någon form av ekonomisk planering.²⁹

I den interna debatten inom svensk arbetarrörelse blev inriktningen på planhushållning snart ett instrument för att bemöta och begränsa kraven på socialiseringar. För att dämpa motsättningarna inom rörelsen började i kombination med detta en mer instrumentell syn på socialiseringar formuleras och försök göras att definiera om själva begreppet socialism. Förstatliganden blev som det senare mer öppet skulle komma att heta en ”lämplighetsfråga”. Punktvisa angrepp på den privata äganderätten kunde accepteras endast i den mån det gick att visa att detta ledde till en mer rationell och effektiv produktion och därmed bidrog till en ökad ekonomisk tillväxt. I detta ekonomistiska perspektiv blev förstatliganden ett andrahandsalternativ: endast när det privata kapitalet misslyckades med att garantera full sysselsättning och rationell produktion skulle en ändring av ägandeförhållandena aktualiseras. Socialiseringen som en maktfråga hade avförts från dagordningen.³⁰

Parallellt med detta skärptes ansträngningarna att ge nytt innehåll åt begreppet socialism, som inte längre kunde ha upphävandet av den privata äganderätten som ett nödvändigt element. Talande är en skrift av statssekreteraren i handelsdepartementet, Richard Sterner, där det polemiserar mot att

ordet socialism ofta används som liktydigt med förstatligande eller kommunalisering. Men det är bättre och mer överensstämmande med ordets egentliga karaktär att ge begreppet ett betydligt vidsträckt innehåll och därvid inbegripa alla de förändringar som gör hushållningen mer planmässig och som samtidigt stärker de demokratiska inflytelserna över näringslivet, gör produktionsledningen ansvarig inte bara inför de privata ägarna utan framför allt inför löntagarna, konsumenterna och hela folket och därmed möjliggör att produktionen mer direkt inriktas på tillgodoseendet av folkens verkliga behov.³¹

Det fanns ett uppenbart politiskt problem med denna mer definitiva uppgörelse med socialiseringslinjen. Det kommunistiska partiet, som ställt sig bakom Arbetarrörelsens efterkrigsprogram, sökte på olika sätt aktualisera de punkter i programmet som kunde tolkas som de inledande stegen mot en socialistisk samhällsomvandling. Under den skärpta kommunistiska kritiken att socialdemokratien inte bara övergett socialiseringslinjen utan också var på väg att överge sitt efterkrigsprogram måste socialdemokratien, som Sterner uttryckte det, visa att den inte ”springer ifrån socialiseringen”. Det fanns ett behov av att ”få socialiseringsdiskussionen

²⁸ Citerat i Johansson, s. 361.

²⁹ Ekdahl (2002), s. 101.

³⁰ Ekdahl (2002), s. 97ff.

³¹ Richard Sterner: *Mera demokrati i näringslivet. Svar på PHM-propagandan*. Tidens förlag 1946, s. 5.

rättvriden” eftersom ”bland arbetarrörelsens folk väntar man att något skall ske”. Ett initiativ i planhushållningsfrågan kunde ”utgöra ett rationellt och begripligt mellanting mellan att ingenting göra som ‘märks’ – och därmed ge sken av att springa ifrån socialiseringen – och att förstatliga”.³² Det gällde att formulera ett alternativ på planhushållningens grund.

Men om socialdemokratins omorientering under 1930-talet var halvhjärtad blev försöket att gå planhushållningens väg knappast ens en halvmesyr. I själva verket blev planhushållningsfrågan under några år ett allvarligt problem i det fackligt-politiska samarbetet mellan socialdemokratien och LO. Och paradoxalt nog var det den fackliga rörelsen som tog det politiska initiativet och sökte driva på i planhushållningsfrågan åren efter krigsslutet. Det var inom LO som föreställningen var stark att den fulla sysselsättning som kriget skapat endast kunde värnas av någon form av planhushållning. I praktiken var det LO-ledningen i samarbete med handelsminister Gunnar Myrdal och hans statssekreterare Richard Sterner som sökte konkretisera idéer kring en mer planerad ekonomi.³³ Myrdal hade för övrigt redan i början av 1930-talet hävdad sin teoretiskt grundade uppfattning att den moderna kapitalismen krävde planhushållning.³⁴

Men inom det socialdemokratiska partiet, åtminstone dess ledning och regeringsföreträdare, var Myrdal i denna fråga kringskuren. Mest iögonfallande är att Ernst Wigforss, som redan under 1920-talet hade börjat peka ut planhushållningen som ett alternativ till socialiseringslinjen och som spelat en avgörande roll för att detta kom att genomsyra såväl 1944 års nya partiprogram, i praktiken snarast tycks ha stått i vägen för ett experimenterande på detta område. Om än inte alltid öppet började alltfler kritiker göra gällande att finansminister Wigforss ofta slog dövörat till när ideologen Wigforss pläderade för planhushållning. Torsten Nilsson, kommunikationsminister under efterkrigstiden, minns att den i den praktiska politiken påfallande försiktige finansministern var en annan när han ”uppträdde på de ideologiska marknadsplatserna” där han ”ordade om samhällsrationalisering och nödvändigheten av planmässighet i produktion och konsumtion” och ”betonade att ekonomisk utjämning, planhushållning och ekonomisk demokrati främjade utvecklingen emot ett socialistiskt samhälle”.³⁵

Men kritiken kom i första hand från den fackliga rörelsen. I ett brev till Wigforss avslöjar LO-ekonomen Gösta Rehn ”sin förtvivlan över din teknik att stryka över konkreta intressemot-sättningar eller idédifferenser med invändningsfria abstraktioner” och att ”om möjligt undvika att göra idédiskussionen så anknuten till påtagliga ting att den omedelbart kräver bestämda ställningstaganden med kontroverser till följd”.³⁶ I en recension av Wigforss’ *Socialism i vår tid* anklagade en annan LO-ekonom, Rudolf Meidner, Wigforss för ”opportunism”. Wigforss ideologiska diskussioner saknade förankring i aktuella problem och avgöranden. Därför kunde hans långsiktiga ”program liksom hittills genomföras stegvis och med ständigt hänsynstagande till den allmänna opinionen. Anses det lämpligt kan man göra kortare eller längre uppehåll” vid dess realiserande. Det var något av *I väntan på Godot* över Wigforss’ ”till opportunism gränsande sätt” att göra sig till slav under omständigheterna.³⁷

Om ”de socialistpartier och arbetarrörelser som hade varit så framträdande i Europa efter kriget” hävdar Hobsbawm att ”de hade ingen egen ekonomisk politik”. I den samtida debatten inom svensk socialdemokrati var det alltfler som skrev under på detta. I hög grad var det

³² Citerat i Ekdahl (2001), s. 202.

³³ Ekdahl (2001), s. 206ff.

³⁴ Gunnar Myrdal, Herbert Tingsten: *Samhällskrisen och socialvetenskaperna. Två installationsföreläsningar*. Kooperativa Förbundets Bokförlag 1935.

³⁵ Citat ur Nyström, s. 378.

³⁶ Citerat i Ekdahl (2001), s. 191.

³⁷ Citerat i Ekdahl (2001), s. 337ff.

företrädare för den fackliga rörelsen som kritiserade den socialdemokratiska regeringen för att sakna en långsiktig ekonomisk politik och för att i avsaknaden av en sådan ständigt tvingas söka kortsiktiga lösningar på akuta problem.

Den huvudsakligen fackliga kritiken under andra hälften av 1940-talet hade sin principiella grund i övertygelsen att efterkrigstidens fullsysselsättningssamhälle var någonting kvalitativt nytt i förhållande till mellankrigstidens kris kapitalism. Därmed hade dörrarna stängts till en enkel återgång till 1930-talets krispolitik. I stället för en industri på halv maskin och en omfattande arbetslöshet var den efterkrigstida ekonomin ständigt på väg mot en överhettning, där bristen på kapital, arbetskraft och råvaror skapade grogrund för inflation och andra produktionshämmande fenomen. *Efterkrigsprogrammet* hade utpekade planhushållningen som ett instrument för att möta en förväntad efterkrigsdepression. När problemen blev de omvända förlorade planhushållningsargumenten uppenbarligen i styrka inom den regerande socialdemokratin. För den senare blev inte bara socialisering utan även planhushållning ett andrahandsalternativ: så länge en rationell och effektiv industri kunde garantera full sysselsättning och en ekonomisk tillväxt som gav utrymme för den sociala reformpolitiken kunde även planhushållningen avföras från dagordningen.³⁸

En svensk planhushållningsmodell

För denna strategis kritiker, som hävdade att den fulla sysselsättningens samhälle snarast stärkte kraven på någon form av planhushållning, fanns ett annat problem. Den socialdemokratiska arbetarrörelsens öppna avståndstagande från utvecklingen i Sovjetunionen alltsedan oktoberrevolutionen rymde även ett starkt ifrågasättande av den sovjetiska planhushållningen, dess förutsättningar såväl som innehåll. Därför gällde det att formulera ett alternativ till denna planhushållning, som hade en avgörande förutsättning i upphävandet av den privata äganderätten och som uppfattades som stelbent byråkratisk och djupt odemokratisk.³⁹ Slutsatsen blev att alternativet måste ha sin grund i ett samarbete med det privata kapitalet men samtidigt medverka till en ekonomisk och industriell demokratisering. Med dessa snäva ramar skulle förespråkarna för planhushållning snart ställas inför en i det närmaste olöslig ekvation.

Rudolf Meidner, som vid krigsslutet blev chef för LO:s utredningsavdelning, hade i början av 1940-talet fått i uppdrag av Industrins utredningsinstitut att studera den industriella utvecklingen i nazitidens Tyskland.⁴⁰ I Europa var Tyskland utan tvekan det land som hade drabbats hårdast av den stora depressionen i form av industriell kris och galopperande arbetslöshet. Men under den nazistiska regimen hade utvecklingen snart vänt, arbetslösheten i det närmaste utrotats och industrin fått ett iögonfallande uppsving. Fanns det trots allt, bortom diktatur och terror, något att lära av detta till synes framgångsrika försök att bryta sig ur den kapitalistiska krisens förlamande grepp? Rymde detta radikala brott med den liberala marknadshushållningen metoder för en mer effektiv och samordnad organisering av den industriella produktionen, som också kunde inspirera till förändringar i en helt annan miljö?

I grund och botten var det två inslag i den meidnerska rapporten som väckte intresse. Å ena sidan hade den nazistiska staten tvingat fram ett närmare samarbete mellan företagen i den tyska industrin, bland annat i form av gemensamma forskningssatsningar och en standardisering av produkter och produktion. Å andra sidan hade den statliga styrningen av industrin organiserats i korporativa organ på tre nivåer: företag, branscher och nationellt i form av företagsråd, branschråd och en nationell kommission.

³⁸ Ekdahl (2002), s. 101ff.

³⁹ Ekdahl (2001), s. 181ff.

⁴⁰ Ekdahl (2001), s. 93ff.

Tanken på korporativa organ på tre olika nivåer blev också central i försöken att utveckla en planhushållningsmodell i Sverige, men även i Norge och Danmark. I den svenska versionen skulle partssammansatta företagsnämnder utgöra grunden för korporativa branschråd vilka i sin tur skulle underställas en korporativt sammansatt nationell rationaliseringskommission. Idéer fanns också om att länka detta organisatoriska instrument för att styra och driva på den industriella utvecklingen till andra demokratiska organ med huvudsaklig uppgift att planera hela ekonomins investeringsverksamhet. Krav framfördes också att det yttersta ansvaret för detta styrande och reglerande maskineri skulle ligga hos ett planeringsdepartement.⁴¹

Detta trevande försök att linjera upp grunddragen i en svensk planhushållningsmodell blev aldrig till praktisk politik. Undantaget utgörs av de rådgivande företagsnämnder som LO och SAF förhandlade fram året efter krigsslutet. Med detta hade industrin markerat den absoluta gränsen för sin medverkan i den eftersträvade planhushållningen på samförståndets grund. I överensstämmelse med den meidnerska Tysklandsrapporten sökte industrin i stället ta egna initiativ för att samordna och rationalisera den industriella produktionen.⁴² Det var hög grad en strategi för att med Hobsbawms ord utan statligt och fackligt inflytande ”reformera kapitalismen” i syfte att undanröja tankarna på en planhushållning, som skulle inskränka det privata kapitalets makt över den industriella produktionen. Arbetarrörelsens planhushållningssträvanden tycks i första hand ha sammansvetsat industrin och stärkt dess motstånd inte bara mot ekonomisk planering utan även mot mer begränsade ansträngningar till statlig styrning och reglering av ekonomi och industri. För arbetarrörelsen återstod uppenbarligen ingenting annat än att med Hobsbawms ord ”koncentrera sig på att förbättra villkoren för sina väljare och på att genomföra sociala reformer i detta syfte” samt att därvid ”lita till en stark, välståndsskapande kapitalism för att finansiera sina strävanden”.

Samhällsbygge på kryckor

Oavsett vilka aspekter som måste vägas in för att ge en mer heltäckande förklaring av att efterkrigsårens planhushållningssträvanden stäcktes återstår frågan om vilka långsiktiga konsekvenser detta fick för svensk arbetarrörelse och samhällsutveckling. Ett möjligt svar är att nederlaget för planhushållningssträvandena ytterligare öppnade dörren för just det som Gustav Möller tycktes varna för – att socialdemokratins mer eller mindre akuta omorientering under den stora depressionen efter kriget upphöjdes till ledstjärna för partiets framtida politiska strategi. Ideologiskt hade med början under 1920-talet planhushållningen lanserats som ett alternativ till socialiseringslinjen. Politiskt blev under efterkrigsåren planhushållningen ett instrument för att mer definitivt avföra socialiseringslinjen från den socialdemokratiska dagordningen. När planhushållningen själv av olika anledningar gick samma öde till mötes återstod ett av mellankrigstidens ideologiska och politiska alternativ – kombinationen av å ena sidan en ekonomisk politik för full sysselsättning och snabb ekonomisk tillväxt, å andra sidan den möllerska ”kryckan” i form av en social reformpolitik.

Kanske var det så, för att återvända till Tage Erlanders ”sista brev”, att det som för Möller framstod som ett nederlag för ungdomens fortsatt aktuella ideal och visioner för Erlander var själva grunden för socialdemokratins efterkrigstida samhällsbygge. När Erlander under 1950-talet gick vidare på den inslagna vägen med tankar kring ”det stora missnöjets förväntningar”, ”blandekonomi” och ”det starka samhället” var det för Möller att definitivt föra in socialdemokratins på vad han uppfattade som ett framtvingat och tillfälligt stickspår, där det privata kapitalet avgjorde var stoppboken skulle stå.

⁴¹ Ekdahl (2001), s. 172ff.

⁴² Ekdahl (2001), s. 130ff.

I krispolitikens skugga

Det är närmast frapperande hur väl Hobsbawm i sin syntetiserande historieskrivning i *Ytterligheternas tidsålder* förmår fånga in centrala drag i utvecklingen inom svensk arbetarrörelse och samhällsutveckling. Någon egentlig komplikation ligger därvid inte i hans övergripande tes att ”det korta 1900-talets historia inte kan begripas utan den ryska revolutionen och dess direkta och indirekta återverkningar”. Snarare finns en sådan i det mer konkreta påståendet att utvecklingen i Sovjetunionen i efterkrigstidens kapitalistiska länder i väst gjorde ”ekonomisk planering populär. Därigenom gav den kapitalismen metoden för förnyelse.” Tvetydigheten i denna komplikation är nära relaterad till den dubbla bild av den socialdemokratiska arbetarrörelsen som kan tolkas in i hans perspektiv: å ena sidan denna rörelse som en central kraft bakom den efterkrigstida utvecklingen av en reformerad kapitalism, å andra sidan samma rörelse som i avsaknad av en egen ekonomisk politik nästan helt tvingas agera på kapitalets villkor. Inledningsvis ställdes ändå frågan om inte just dessa tvetydigheter erbjuder en möjlighet till en ökad förståelse av svensk arbetarrörelse.

Uppenbart är att det relativt tidigt inom denna arbetarrörelse gjordes försök att formulera alternativ till den marxistiskt färgade föreställningen att en långsiktig politisk strategi måste ha som förutsättning ett omfattande och direkt angrepp på den privata äganderätten. En väg söktes bort från den mer eller mindre klart uttalade socialiseringslinje, som hade sin avgörande grund i en kautskyansk deterministisk uttolkning av marxismen. Lika otvetydigt tycks vara att denna uppgörelse i hög grad underblåstes av oktoberrevolutionen och den vidare utvecklingen i Sovjetunionen. Det inte bara söktes en annan väg, den parlamentariska, till utan även ett annat innehåll i det eftersträfvade socialistiska samhället. Med detta följde ett skifte i fokus för den långsiktiga strategin från behovet att direkt upphäva det privata kapitalets makt till att hitta vägar för en rationaliserad och demokratiserad industriell produktion som gav utrymme för en långtgående social reformpolitik.

Detta skifte underblåstes i sin tur av den akuta ekonomiska och politiska kris som följde med den stora depressionen. Ömorienteringen bort från den deterministiska socialiseringslinjen, som stod utan alternativ i den akuta krissituationen, förstärktes av socialdemokratins politiska genombrott och av mellankrigstidens breddning och fördjupning av arbetarrörelsens organisatoriska väv. Till bilden hörde också att industrin och delar av den politiska borgerligheten nu började överge sin konfrontationspolitik mot arbetarrörelsens såväl politiska som fackliga gren och i stället snarast medverkade till deras integrering i det borgerliga samhället, symboliserat inte minst genom krisuppgörelse och Saltsjöbadsavtal. Den stora depressionen stod fadder till det tvångsäktenskap, som med Wigforss ord måste bygga på ”medgivanden, tillmötesgåenden, kompromisser” mellan socialdemokratisk stat och privat kapital. Strax efter kriget förklarade också Gunnar Myrdal att dessa krafter hade ett gemensamt intresse av ”samhällslugn och bevarad demokrati”. Ty ”det förhåller sig ju så att en reformistisk utveckling i detta land förutsätter en lång serie av oavbrutna uppgörelser efter konstruktiva linjer mellan de två starkaste makterna inom nationen: de kapitalistiska företagen och den socialistiska arbetarrörelsen”.⁴³ Med blicken mot öst pekade så Myrdal på vad följderna skulle bli om arbetarrörelsen misslyckades i sina reformistiska strävanden: ”Vårt misslyckande skulle nämligen lätteligen kunna komma att tolkas så, att den reformistiska och demokratiska socialismen misslyckats. Budet ginge då logiskt till den revolutionära och diktatoriska kommunismen.”⁴⁴ I detta låg den stora depressionens avgörande lärdom för inte bara den ena utan båda kontrahenterna i det tvångsäktenskap som också skulle överleva efterkrigsårens radikalisering.

⁴³ *Tiden* 2/1945. Se även Ekdahl (2001), s. 147.

⁴⁴ *Tiden* 1/1945. Se även Ekdahl (2001), s. 145.

För att återvända till Hobsbawm är det svårt att se att ”det äktenskap mellan den ekonomiska liberalismen och socialdemokratin” som ingicks redan under mellankrigstiden i det efterkrigstida Sverige begåvades ”med ett betydande lån från Sovjetunionen som hade lanserat idén med ekonomisk planering”. Den senare hade sina förespråkare även inom svensk arbetarrörelse, framför allt dess fackliga gren. Men det var en idé som i stort stannade på pappret, i program och i högtidstal. Till detta bidrog det privata industrikapitalets ansträngningar att ”reformera kapitalismen” i syfte att avvärja hotet från en statlig ekonomisk planering.

Svensk arbetarrörelse var aldrig på allvar beredd att riskera sitt äktenskap med ”den ekonomiska liberalismen”, vare sig före eller efter det kalla krigets utbrott. I stället blev det heliga äktenskapet ett instrument för att underminera den planhushållningslinje som under mellankrigstiden formulerats som ett alternativ till socialiseringslinjen. Uppgörelsen med strävandena efter mer omfattande socialiseringar respektive planhushållning under efterkrigstiden markerade ett nederlag för dem som sökte göra den socialdemokratiska arbetarrörelsen till en offensiv samhällsomdanande kraft och en framgång för dem som eftersträvade att omvandla rörelsen till ett socialt reformparti. Så kom denna uppgörelse med rötter i mellankrigstiden och med kulmen under efterkrigstiden att för lång tid avgöra utvecklingen inom svensk arbetarrörelse och samhällsutveckling. Och det var just över detta som den brevskrivande Erlander vändades långt senare.

Reformismens gränser

Fyra decennier efter dessa uppgörelser med inte bara socialiseringslinjen utan även planhushållningen skriver så Tage Erlander sitt ”sista brev”. För Erlander måste det ha varit en djupt oroande tanke att den politik han stått och slagits för under mer än två decennier som partiledare och regeringschef tycktes dömas ut av just Gustav Möller, en av hans läromästare och tillika enda motkandidaten till hans partiledarskap året efter kriget. Den frågan måste ha legat nära till hands om partiet under Möller hade gjort ett annat vägval under det sena 1940-talet – skulle han rentav ha strävat efter att upplösa det tvångsäktenskap som ingåtts i den stora depressionens skugga? Erbjuds det överhuvudtaget en annan väg som hade lett till ett annat samhälle än det som Erlander sökt bidra till att bygga?

Ekonomismen, denna uttalade prioritering av den ekonomiska tillväxten, var djupt förankrad och utbredd inom den socialdemokratiska arbetarrörelsen vid krigsslutet. Ur detta perspektiv omvandlades grundläggande maktfrågor kring socialism och industriell demokrati till lämplighets- och effektivitetsfrågor. Det gällde att på marknadshushållningens grund skapa optimala förutsättningar för en ekonomisk tillväxt som i sin tur gav utrymme för en social reformpolitik. Denna ekonomism omfattades i hög grad också av förespråkarna för planhushållning. Argumenten för den eftersträvade planeringen och samordningen av landets ekonomiska och industriella resurser var i grund och botten ekonomistiska. Om med Hobsbawms ord ”den privata sektorn lämnades i fred” i en irrationell och krisbenägen kapitalism fick priset betalas i form av en lägre ekonomisk tillväxt och arbetslöshet. Planhushållning var det instrument som krävdes för att åstadkomma en rationell och effektiv produktion och ett lika rationellt och effektivt utnyttjande av landets resurser. Detta var den linje som inte minst Gunnar Myrdal drev men som aldrig blev partiets, åtminstone inte i praktiken. Därmed också sagt att en avgörande anledning till nederlaget för de konkreta planhushållningssträvandena låg i efterkrigstidens snabba och över decennier hållbara ekonomiska utveckling: alla kurvor pekade rätt den ekonomiska planeringen förutan.

Efterkrigsårens motsättningar inom svensk arbetarrörelse utspelade sig med andra ord i hög grad inom ekonomismens ramar. Som svar på Erlanders frågor kan det därmed hävdas att i den efterkrigstida ekonomiska situationen tycktes grunden saknas för ett verkligt alternativ till den förda politiken, möllerskt eller annat. Inför den grundmurade ekonomismen fördes den

ideologiska diskussionen kring socialisering och planhushållning in på ett parallellspår utan närmare betydelse för den praktiska politiken. Den slutsatsen ligger nära till hands att en verklig utmaning av den förda politiken måste formuleras inom ekonomismens ramar. Endast en ekonomisk kris kunde tvinga fram en politisk omorientering som på nytt aktualiserade de mer grundläggande maktfrågor som avförts till en till intet förpliktande ideologisk debatt.

Åtminstone skulle den fortsatta utvecklingen visa att det fanns en långsiktigt samhälls-
vandlande potential också i ekonomismen. De verkliga tillskyndarna av planhushållning under efterkrigsåren fanns inom den fackliga rörelsen. Ekonomismens målsättningar ekonomisk tillväxt, full sysselsättning och socialpolitik ingick dock här en legering med olika krav på en demokratisering av företag och samhälle. Detta återspeglades redan i 1940-talets trenivåstrategi för planhushållning. Men här fanns också krav på en mer jämlik fördelning av samhällets resurser, inte bara inom löntagarkollektivet i form av solidarisk lönepolitik utan även i relationen arbete och kapital. En tilltagande kritik riktades mot den ökade makt- och förmögenhetskoncentrationen inom industri och samhälle. Vägar kom därför att sökas för att utmana det privata kapital, som den fackliga rörelsens medlemmar dagligen konfronterades med. I detta låg en strävan att omvandla maktförhållandena i den med Hobsbawms ord ”privata sektor” som arbetarrörelsens politiska gren ”lämnade i fred”.

Kraften att på allvar söka realisera denna utmaning gavs i hög grad av alltmer uppenbara svårigheter att på den tidigare inslagna vägen nå ekonomismens mål. I 1960-talets begynnande nedgång i industriell sysselsättning, avtagande investeringar och ökade kapitalexport låg uppenbara hot mot den ekonomiska tillväxten och den fulla sysselsättningen och därmed den sociala reformpolitiken. Efterkrigstidens medel för att nå ekonomismens mål var på väg att sättas ur spel och krav ställas på nya instrument för att nå dessa mål. Som ett sådant instrument kom den fackliga rörelsen att peka ut en kollektiv kapitalbildning genom löntagarfonder. I det ursprungliga förslaget till dessa fonder var den fackliga legeringen av ekonomism och demokrati- och jämlikhetskrav grundläggande. Den privata makt- och förmögenhetskoncentrationen skulle brytas, de anställda skulle genom ökat ägande erövra makt i företagen och genom en kollektiv kapitalbildning skulle den fackliga rörelsens och statens makt över den industriella utvecklingen stärkas. Detta skulle i sin tur öka förutsättningarna för ett planerat och samordnat utnyttjande av landets ekonomiska och industriella resurser.⁴⁵

Det fackliga förslaget till löntagarfonder, som aktualiserade frågan om den privata äganderätten, kan ses som ett konsekvent fullföljande av ekonomismen. För att nå dess mål var det nu nödvändigt att utveckla nya medel. Med Hobsbawms ord kunde arbetarrörelsen i sin strävan ”att förbättra villkoren för sina väljare ur arbetarklassen och på att genomföra sociala reformer i detta syfte” inte längre ”lita till en stark, välståndsskapande kapitalism för att finansiera dessa strävanden”. Den fackliga ”lösningen” på problemet låg därvid i ett försök till en genomgripande omvandling av denna inte längre ”välståndsskapande kapitalism”. Med Hobsbawms ord signalerade därmed det fackliga fondförslaget en övertygelse om att det nu var hög tid att bryta upp från den stora depressionens tvångsäktenskap mellan ”den ekonomiska liberalismen och socialdemokratin”. Ett annat sätt att formulera det är att säga att fondförslaget utgjorde ett försök att driva reformismen till sin spets: en fortsatt radikal reformpolitik förutsatte en omvandling av den kapitalism som inte längre var ”välståndsskapande”. Arkitekten bakom fondförslaget, Rudolf Meidner, underströk också gång på gång att det nu var nödvändigt att överge funktionsocialismen och i en intervju förklarade han att ”vi vill beröva de gamla kapitalägarna deras makt, som de utövar just i kraft av sitt ägande. All erfarenhet visar att det inte räcker med inflytande och kontroll. Jag vill hänvisa till Marx och Wigforss: vi kan i grunden inte förändra samhället utan att också ändra på ägandet ... Enbart funktionsocialism

⁴⁵ Ekdahl (2002), s. 135ff.

räcker enligt min bestämda mening inte för att åstadkomma en genomgripande samhällsförändring”.⁴⁶

Ur kurs på den tredje vägen?

Den fackliga vägen ur ekonomismens kris var dock inte den enda. Och det socialdemokratiska partiets vägval blev ett annat. I spåren av 1970-talets begynnande ekonomiska kris togs det definitiva steget mot att bli ett socialt reformparti. Resultatet blev en uppenbar maktförskjutning till kapitalets fördel inom det bibehållna tvångsäktenskapet. Även här gick vägen över en uppgörelse, om än diametralt motsatt, med funktions socialismen. I löntagarfunds diskussionen sågs denna som en förutsättning för en långtgående samhällsomvandling där med Engbergs ord frågan inte bara om ”driften” utan även ”äganderätten” skulle ställas på dagordningen. I den inom partiet dominerande diskussionen var uppgörelsen med funktions socialismen också en uppgörelse med strävandena efter just en sådan samhällsomvandling. Under det 1980-tal, då Erlander skrev sitt ”sista brev”, övergav partiet strävandena efter en tredje väg mellan kommunism och en liberal, marknadskonform kapitalism. Snarare förde den då proklamerade ”den tredje vägens politik” Sverige in i den europeiska gemenskap, som uteslöt en långsiktig reformistisk strategi. Så framträdde under ”det korta 1900-talets” sista decennier, liksom under efterkrigsåren, bilden av en grundläggande motsättning inom arbetarrörelsen.⁴⁷

I Hobsbawms tvetydiga syn på denna rörelse betraktas den å ena sidan som en framträdande samhällsomdanande kraft, å andra sidan som en rörelse som i avsaknad av en egen ekonomisk politik nästan helt tvingas agera på kapitalets villkor. Ur det perspektivet ger den svenska erfarenheten vid handen, att när den socialdemokratiska arbetarrörelsen ställdes inför avgörande vägval under ”det korta 1900-talet” led den förra, samhällsomdanande kraften ständigt nederlag. I perspektivet ligger också att rörelsens politiska omorientering under mellankrigstiden, som i hög grad framvingades av 1930-talets stora depression, blev av avgörande betydelse för dess fortsatta utveckling. Åtminstone kom försöken att slå in på en annan väg aldrig att krönas med framgång.

Det finns därtill starka argument för Hobsbawms tes att en närmare förklaring av utgången av denna grundläggande konflikt inom arbetarrörelsen också måste ta hänsyn till oktoberrevolutionens betydelse för samhällsutvecklingen i väst under ”det korta 1900-talet”.

En fråga som i det sammanhanget återstår att besvara är i vilken utsträckning just oktoberrevolutionen och den fortsatta utvecklingen i öst satte bestämda gränser för försöken att utveckla ett samhällsomdanande alternativ inom de västliga arbetarrörelserna. Hobsbawm hävdar ju att hotet från öst bidrog till framväxten av efterkrigstidens välfärdsamhälle i väst. Men var det också så, att detta hot på olika sätt krympte marginalerna för dem som sökte en annan planhushållning, en annan väg för den långtgående samhällsomvandlingen och ett annat socialistiskt samhälle? I vilken grad bidrog oktoberrevolutionen till en utveckling snarast i riktning bort från vad Gustav Möller kallade ”socialdemokratins nya historiska epok”? Kanske ligger en del av svaret i Tage Erlanders ”sista brev”: en djupt känd förvåning över att det, trots de avskräckande erfarenheterna i öst, fortfarande fanns de som sökte vägar ut ur arbetarrörelsens tvångsäktenskap med en kapitalism som borde förpassas till historiens gravkammare. Vilken förvåning skulle då inte detta ge upphov till hos Erlanders efterträdare bortom murens fall och ”det korta 1900-talet”?

⁴⁶ Citerat i Erik Åsard: *Kampen om löntagarfonderna. Fondutredningen från samtal till sammanbrott*. Norstedts 1985, s. 34.

⁴⁷ Ekdahl (2002), s. 143ff.

Kjell Östberg: Inte som i Ryssland

60-talet, vänstern och Sovjetunionen

USA-imperialismen var 68-generationens stora motståndare. Kombinationen av att vara den kapitalistiska världens självklara ledare och de nationella befrielseörelsernas främsta bekämpare, med Vietnamkriget som den yttersta bekräftelsen, var oslagbar. Otaliga böcker som analyserade och kritiserade USA:s globala härjningar publicerades. ”Kro-ssa U-S-A im-pe-ri-a-lis-men” var ett av de oftast hörda slagorden under 60- och 70-talens många demonstrationståg, oavsett om de gällde Vietnam, Palestina eller Chile.

Men den som tror att detta skulle ha lämnat det ideologiska fältet öppet för USA:s motpart i det kalla kriget, Sovjetunionen, misstar sig grovt. Sovjetkommunismen utgjorde inte på något sätt ett alternativ för 60-talets unga vänstersympatisörer.

- ”Åk till Ryssland”, var ett ständigt glåpord som kastades efter 60-talets demonstranter.
- ”Nej, nej, inte som i Ryssland”, var ett lika självklart svar för en hel generation.

Den nya vänstern hade fötts ur en kritik av såväl socialdemokratins förvaltarpolitik som sovjetkommunismens förstelning. 1960-talsidéerna om den nya människan, strukturreformer eller arbetarkontroll var inte förenliga med de ideologier som härskade i Östeuropa. De dominerande politiska strömningarna bland de unga var av annan art. Trotskismen hade utvecklats i kraftig opposition mot stalinismen. Maoismen som politisk rörelse i väst hade uppstått ur ett ställningstagande för den kinesiska vägen mot socialism i våldsam polemik mot ”de nya tsarerna” i Kreml. Anarkismen var kritisk mot kommunism över huvud taget.

Och de svala känslorna var besvarade. För sovjetledarna var den nya vänstern i betydande utsträckning en samling långhåriga, ovårdade anarkister upptagna med sex och droger istället för att förena sig med arbetarklassen under det kommunistiska partiets ledning. Maj 68 var bara ungdomlig äventyrspolitik, som dessutom det franska kommunistpartiet fick betala ett högt pris för i de efterföljande valen. Och maoismen var en primitiv extremrörelse, ansåg Moskva.¹

Var det vid något tillfälle Sovjetunionens anseende var i botten så var det just 1968. Warszawapaktens inmarsch i Tjeckoslovakien i augusti 1968 och krossandet av Pragvåren väckte en vrede som artikulerades betydligt mer kraftfullt av vänstern än av högern. Under majrevolten i Frankrike utsattes det mycket sovjettrogna franska kommunistpartiet för häftig kritik av den nya vänstern för att man inte var berett att utveckla arbetarnas strejker och demonstrationer till att ställa frågan om den politiska makten.² Och den kinesiska kulturrevolutionen sågs samtidigt av miljontals unga i väst som ett löfte om en annan socialism än den ryska.³

Syftet med denna artikel är att diskutera den svenska 1960-tals-vänsterns relationer till Sovjetunionen i ett vidare perspektiv. En central fråga är i vilken utsträckning den inställning till Sovjetkommunismen som antytts ovan avspeglar ett nytänkande i vänsterns förhållande till den kommunistiska idétraditionen över huvud taget. Bröt man samtidigt med arvet från 1917, eller försökte man tvärt om återknyta till dessa erfarenheter? Rörde det sig alltså om brott eller kontinuitet?

¹ K Mehner, *Moscow and the New Left*, Berkeley, Calif, 1975

² Daniel Bensaïd & Henri Weber, Maj 1968. [Maj -68, en generalrepetition](#), Mölndal 1968

³ Lars Åke Augustsson & Stig Hansén, *Maoisterna. En historia berättad av några som var med*, Stockholm 1977, s 32 ff

Betydelsen av den ryska revolutionen och upprättandet av Sovjetstaten 1917 kan knappast överskattas för att förstå 1900-talets historia. Ja, att Sovjetväldets fall 1989 inte bara betraktats som slutet på 1900-talet utan av vissa till och med ses som slutet på historien bekräftar väl detta. Det är en huvudtes i denna antologi, många gånger upprepad i de olika bidragen, att betydelsen inte kan begränsas till utvecklingen i Sovjetunionen och i östblocket eller till det direkta inflytande som kommunistiska partier och rörelser haft runt om i världen. Hotet från Sovjetunionen, framför allt genom det ryska exemplet attraktionskraft för arbetarklassen har, som Eric Hobsbawm hävdar, tvingat den kapitalistiska världen att under vissa perioder vitalisera demokratin och garantera uppbygget av de västerländska välfärdsstaterna. Samtidigt är den ryska revolutionen och dess följder den enskilt viktigaste händelsen för den internationella arbetarrörelsen under 1900-talet. Erfarenheterna från 1917, och de slutsatser man dragit av dessa, har kommit att präglade den radikala rörelsen i alla aspekter, från teori till organisationsformer.

Också för svensk arbetarrörelse fick den ryska revolutionen en våldsam genomslagskraft. Dess inledande fas väckte förhoppningar i alla läger. Men successivt – som här ska förstås som en tidsperiod från ett par månader till ett halvt sekel – kom entusiasmen för de allra flesta att falna, och bytas mot ett ofta lika kraftigt avståndstagande från den sovjetiska regimen.

Inledningsvis ska vi kort diskutera hur denna utveckling fortskred inom svensk arbetarrörelse. Hur såg vägen från Moskva ut? Därefter ska vi vända på perspektivet. Vad tog den nya vänstern som utvecklades under 1960-talet till sig av den ryska revolutionen och dess fortsättning. Om man så vill: fanns det en väg tillbaka till Moskva, och hur såg den i så fall ut?

Vägen från Moskva

Socialdemokratin: Bara till oktober

Den ryska revolutionen var ju egentligen två. Den första, februarirevolutionen, var en spontan resning där krigströtta soldater gjorde gemensam sak med industristädernas proletariat och landsbygdens jordlösa och störtade det tsaristiska självhärskardömet. En utlösande gnista var kvinnodemonstrationerna i Petrograd på internationella kvinnodagen 8 mars 1917.

Den svenska socialdemokratin hyllade februarirevolutionen som sin egen. I den provisoriska regering som bildades efter tsarens fall hade grupper som stod socialdemokratin nära ett stort inflytande. Den leddes av den moderate socialrevolutionären Kerenskij. De svenska socialdemokraternas ledare Branting reste redan i början av april 1917 till Petrograd och berättade vid sin hemkomst till Stockholm i ett lyriskt anförande inför en stor publik som samlats i Auditorium om sina upplevelser. ”Man är glad över att ha fått leva och uppleva denna stora tid. Måtte vi även i vårt land få känna en kraftig återverkan av att det ljusnat i öster.”⁴

Nu gav den kommande utvecklingen inte sådana återverkningar som Branting åstundat. I februarirevolutionens kölvatten utvecklades två former av maktorgan som kom att ställas mot varandra: Dels den konstituerande församlingen med syfte att upprätta en parlamentarisk demokrati av västerländsk modell. Det var den väg Branting och hans socialdemokratiska allierade i Ryssland, som Tsereteli och Tcheidze, förespråkade. Dels arbetarråden, eller sovjeterna, som blev det organ bolsjevikerna lät göra statsbärande efter oktoberrevolutionen.

De svenska socialdemokraternas avståndstagande från oktoberrevolutionen blev lika entydigt som stödet för februarirevolutionen. Branting såg bara en våldsam minoritetskupp, där bolsjevikerna spelat på massans primitiva instinkter. Framför allt menade Branting att ”hela

⁴ Citat och referat från ”Demokrati eller diktatur” i Hjalmar Branting, *Socialism och demokrati*, i urval av Alvar Alsterdal och Ove Sandell Stockholm 1979

utvecklingstanken i socialismen faller bort i bolsjevismen”.⁵ Det var inte längre åt öster, utan till de anglo-saxiska länderna som Branting nu ville vända sina blickar.

Den svenska socialdemokratin kom snart att mer konkret engagera sig i kampen mot den ryska revolutionen och dess återverkningar. Genom sitt stöd till kontrarevolutionerna i Finland och Baltikum ville man försäkra sig om att det ryska exemplet inte spreds vidare.

Anarkisterna: Glöm aldrig Kronstadt

Anarkister och syndikalister, på arbetarrörelsens andra flygel, hyllade också februari-revolutionen, men inte förvånande av helt motsatt anledning. Uppkomsten av arbetarråd, soldatråd och fabrikskommittéer hälsades med tillfredsställelse och sågs av vissa entusiaster som uttryck för ”den syndikalistiska idéns genombrott”.⁶ Bolsjevikernas och andra revolutionära gruppers paroller om All makt åt sovjeterna var också ett ställningstagande för ett arbetarstyre baserat på sådana proletära maktorgan. Situationen komplicerades efter oktober. Det var uppenbart att anarkister och kommunister hade olika uppfattningar om statens roll efter revolutionen. Tvärtemot att upplösa staten byggde bolsjevikerna upp en starkt centraliserad statsmakt för att försvara revolutionen mot de vita trupperna, som aktivt understödda av ett dussintal europeiska och nordamerikanska regeringar gjorde allt för att störta sovjetväldet. Anarkistiska försök att skapa egna områden med eget styre motverkades aktivt av den nya regimen. När bolsjevikregeringen i inbördeskrigets skugga dessutom genomförde en rad demokratiska inskränkningar, bl a i valen till sovjeterna, minskade stödet ytterligare från dessa grupper. Det avgörande brottet kom antagligen under Kronstadt-upproret våren 1921, när tusentals matrosar under anarkistisk ledning gjorde revolt i protest mot bolsjevikernas auktoritära metoder. Revolten slogs ner under blodiga former.⁷

Kominterns uppgång och fall.

Vänsteropposition och antistalinism

Nästa betydelsefulla avspjälkning skedde som en reaktion mot fenomen som kan förklaras just ur den ryska revolutionens internationella isolering. I mitten av 1920-talet formerades en opposition inom det ryska kommunistpartiet i protest mot en tilltagande byråkratisering under Stalins ledning. Ur vänsteroppositionen, som den kallade sig själv, utvecklades den riktning som efter sin främste företrädare kallats trotskism. Trotskij utarbetade under de kommande åren en omfattande kritik av stalinismen, både i Sovjetunionen och internationellt. Den gällde först och främst uppkomsten av en byråkratisk kast och avsaknaden av demokratiska rättigheter inom partiet. Det gällde vidare en kritik av de våldsamma svängningarna i Sovjetunionens inrikes- och utrikespolitik.⁸

Men trotskisterna var inte ensamma. I själva verket skedde som en reaktion på Kominterns tilltagande stalinisering ett strömhopp från Moskva. Många återvände redan under 1920-talet till socialdemokratin, som t ex den stora norska sektionen, liksom betydande delar av det svenska partiet. Under 1930-talet bröt sig betydande grupper ur de nationella kommunistpartierna, och försök gjordes också att sammanfoga dessa i internationella nätverk. I Sverige lämnade till och med majoriteten av det svenska kommunistpartiet Komintern i vad som efter några år in på 1930-talet kom att heta Socialistiska partiet. Men utrymmet för sådana ”centristiska” organisationer – mellan stalinism och socialdemokrati – var begränsat under det polariserade 1930-talet, och få överlevde andra världskriget.⁹ Sovjetunionen utgjorde även

⁵ Citat och referat från ”Demokrati eller diktatur” i Hjalmar Branting, *Socialism och demokrati*, i urval av Alvar Alsterdal och Ove Sandell Stockholm 1979

⁶ Lennart K Persson, *Syndikalismen i Sverige 1903-22*, Kungälv 1975, s 178

⁷ George Woodcock, *Anarkismen*, Stockholm 1965 s 329 ff

⁸ Leo Trotskij, [Den förrådade revolutionen](#), Mölndal 1969

⁹ Bernt Kennerström, *Mellan två internationaler*, Lund 1976 kapitel 6

fortsättningsvis en stark attraktionspool försåväl radikala arbetare som intellektuella både före och efter andra världskriget. Detta stöd kan antagligen förklaras av två faktorer: den positiva glans som fortfarande omgav den ryska revolutionen, och att alternativen till vänster ansågs som mindre attraktiva eller allt för obetydliga.

Året 1956 symboliserar nästa stora våg av uppgörelse med sovjetkommunismen. Den tog sig två skilda men kombinerade uttryck. Den ryska inmarschen i Ungern ledde i många europeiska kommunistpartier till att intellektuella började lösgöra sig, utan att för den skull bryta med socialismen. Dessa kom i länder som Frankrike och England att spela en betydelsefull roll i utvecklandet av den nya, icke-stalinistiska vänstern.

Samtidigt ökade spänningarna mellan Sovjet och Kina. Sovjet hade föga förståelse för kinesernas socialistiska experiment med de hundra blommande blommorna och Kina såg med oro på såväl avstalinisering som närmandet mellan USA och Sovjet när kalla kriget gick mot töväder. Den kinesiska ledningen, och i internationell skala den maoistiska rörelsen, kom därefter att bli de mest högljudda kritikerna av Sovjetunionen.¹⁰

Kvar hos Moskva i den svenska vänstern mot slutet av 1960-talet var bara delar av det gamla kommunistpartiet, hur stora ska vi återkomma till nedan. Den gamla monolitiska partistrukturen var nämligen på väg att brytas upp och i Vpk, som partiet hette från 1967, härskade inte längre någon jävla ordning. Nyvänstern var på språngartad utveckling.

Den nya vänstern, vad var det?

Den nya vänster som började utvecklas i början av 1960-talet tog i sitt teoretiska arbete i betydande utsträckning sin utgångspunkt i en kritik av arbetarrörelsens bägge huvudriktningar: socialdemokratien och den sovjetiska kommunismen.

1960-talsradikaliseringens formativa period kännetecknas samtidigt av sammansmältningen av flera parallella processer.

- Radikaliseringens centrala bärare var en annan än tidigare perioders: En studentgeneration, i sin tur en del av en bredare ungdomsgeneration, med en omfattning och en social sammansättning som skilde den från alla tidigare. Den kom att sammansmälta med, delvis genom att själv utvecklas till, en ny generation intellektuella och radikala mellanskikt.
- Den väcktes till medvetande av de förskjutningar i världsrevolutionens fokus som betingades av å ena sidan kalla krigets avklingande och en tilltagande radikaliserings i tredje världen och i relationerna mellan syd och nord. Men dess medvetande påverkades också av dess egen sociala ställning, som den första generationen studenter utan självklar hemvist i samhällets övre räjonger.
- Den organiserade sig samtidigt i politiska organisationer inriktade på handling och praktiskt solidaritetsarbete. Den lånade den traditionella arbetarrörelsens organisationsformer, men vidareutvecklade dem för att passa dess egna syften, och framför allt former för att göra dem mer aktionsinriktade. Inte minst sökte man utveckla olika former för direkt demokrati.
- Den utrustades slutligen, framför allt genom den marxistiska pånyttfödelsen, med teoretiska redskap som den använde till att försöka förstå och förändra sin situation.

Begreppet *den nya vänstern* är som teoretisk bestämning långt ifrån kristallklart eller entydigt, och innebörden av det varierar dessutom mellan olika länder och kontinenter. Det är uppenbart att det tidiga 1960-talet kunde se ett ökat intresse för ett kritiskt, marxistiskt influerat,

¹⁰ Kim Salomon, *Rebeller i takt med tiden*, Stockholm 1976 s 73 ff

politiskt tänkande. Detta skedde i medveten opposition till den dogmatiska och förstenade marxism som ansågs prägla sovjetregimen och de kommunistpartier som stödde den. Samtidigt innebar utvecklingen en återknytning till den klassiska marxismen.

Förmedlare i denna process var den strömning som Perry Anderson definierat som ”västmarxismen”. I förgrunden för denna riktning, främst förknippad med den så kallade Frankfurterskolan, stod vad Marx skulle kallat överbyggnadsfenomen. Konst, litteratur, musik och psykologi var vad som främst intresserade dess företrädare.

Det är uppenbart att detta kom underlätta den marxistiska renässansen under 1960-talet. De frågor som dessa tänkare sysslade med, knöt direkt an till de etiska och ideologiska problem som studenter i radikaliserade miljöer brottades med. Samtidigt är det slående hur de två marxister som mer än några andra påverkade den nya vänstern under dess formativa skede – Antonio Gramsci och Herbert Marcuse – var och en på sitt sätt gjorde den kulturella överbyggnadens problem till en politisk fråga, och därmed bidrog till att politisera rörelsen.¹¹

Framför allt gav såväl Gramsci som Marcuse teoretiska bidrag till en av de frågor som sysselsatte den unga vänstern allra mest: Hur kommer det sig att de stora massorna, och framför allt arbetarklassen, nöjer sig med sin underordnade roll? Varför har det inte blivit någon revolution?

Såväl Gramsci som Marcuse representerade för 1960-talets ungdomsgeneration en odogmatisk marxism, skild från den som förknippades med Sovjetunionen och de stalinistiska kommunistpartierna. I olika europeiska länder uppstod grupper, ofta kring tidskrifter, som blev betydelsefulla stödjepunkter för den nya vänstern. I England blev *New Left Review* ett viktigt forum för den marxistiska pånyttfödelsen. Inte minst dess bidrag till Gramsci-renässansen fick ett kraftigt internationellt genomslag.¹² I Frankrike spelade tidskriften *Socialism ou Barbarie*, med rötter i trotskismen, en liknande roll.¹³ Här var också Sartres arbete på att förena existensialism och marxism av stor betydelse. Dessutom fanns i Frankrike en radikal strömning med anarkistiska snarare än marxistiska rötter, situationisterna, som bidrog till att föra in såväl odogmatiskt tänkande som okonventionella kampformer i den nya vänstern.

Den nya vänstern skapade också egna teoretiker. Perry Anderson, ledande i *New Left Review*s redaktion, var en sådan. Louis Althusser skulle snart förnya den marxistiska ideologikritiken. Den marxistiske ekonomen Ernest Mandel analyserade senkapitalismen och bidrog dessutom tillsammans med André Gorz till diskussionen om hur arbetarrörelsens kamp skulle kunna utvecklas. Begreppet strukturreformer, alltså långtgående krav på reformer som naggade den kapitalistiska makten i kanten, blev här under en period ett viktigt tillskott till den radikala arbetarrörelsens arsenal. När det gällde relationerna till tredje världen kom Franz Fanons analyser, framför allt i *Jordens fördömda*, att spela en banbrytande roll.

Den nya marxismen skulle snart stimulera intresset för de klassiska marxisterna. Publiceringen och spridandet av Marx ungdomsskrifter ledde till en ny läsning av Marx, där ljuset sattes på individens fria utveckling och den alienation som förhindrar denna. Kommunistiska manifestets ”Envars fria utveckling är en förutsättning för allas fria utveckling” blev ett tidens älsklingscitat.

Men också andra kommunistiska teoretiker påverkade den ideologiska utvecklingen. Lenin lästes som aldrig tidigare. Trotskijs kombination av den ryska revolutionens främste för-

¹¹ Perry Anderson, *Om den västerländska marxismen*, Lund 1976 s 39 ff

¹² Perry Anderson, ”The Antinomies of Antonio Gramsci”, *New Left Review* 100/1976

¹³ Philippe Gottraux, *Socialism ou Barbarie*, Lausanne 1996

svarare och uttolkare och den stalinistiska byråkratins hätskaste kritiker blev för många en viktig inspirationskälla.

Det är samtidigt intressant att notera hur den nya vänster, som i genuin mening var en internationell rörelse med ett nära och intensivt utbyte av idéer och erfarenheter, samtidigt uppvisar starka nationella särdrag när det gäller hur rörelsen politiskt kom att manifesteras. I Sverige är ett påtagligt drag, att den nya vänstern i politisk mening mot slutet av 1960-talet kom att domineras av välorganiserade marxistiska kaderorganisationer med klara anknytningar till den kommunistiska rörelsens förflutna. Det är denna rörelse tillbaka i historien som vi ska följa i andra delen av denna artikel.

Åter till Moskva?

En sida av den kommunistiska vänstern under 1900-talet är alltså ett successivt och ökat avståndstagande från utvecklingen i Sovjetunionen under och efter Stalin. Men under 1960-talet finns ett intressant omvänt perspektiv. Hos de kommunistiska grupper som växer fram, eller omformas, under inflytande av den pågående radikaliseringsprocessen finns en tilltagande identifikation med det sovjetiska exemplet. Samtidigt finns en intressant arbetsfördelning grupperna emellan. Det finns en tendens att lyfta fram "var sin" period av den kommunistiska historien som sin egen.

Åren kring 1970 sker för svensk del en kraftig tillväxt av kommunistiska grupper, såväl i antal som i storlek. Flera av dem är uttalat maoistiska i sin orientering. Äldst och störst var KFml, bildat 1967. Gruppen tog 1974 namnet SKP, som lämnats ledigt när det gamla kommunistpartiet 1967 döpte om sig till Vpk. KFml hade också ett studentförbund, Clarté, och ett ungdomsförbund, Röd ungdom. Genom en utbrytning ur KFml bildades 1970 KFml(r), där r-et står för revolutionärerna. Samma år bildade också majoritetsfraktionen inom vänsterpartiets ungdomsförbund VUF det Marxist-leninistiska kampförbundet MLK. Minoriteten bildade FK Förbundet kommunist, också maoistiskt influerat, men samtidigt den organisation som i sin bredd av olika idéströmningar kanske mest genuint företrädde den kontinentala nya vänstern.

Trotskisterna representerades framför allt av RMF, Revolutionära marxisters förbund, bildat 1971 genom en sammanslagning av Revolutionära marxister och Bolsjevikgruppen. Slutligen måste vi återvända till den roll det gamla SKP, från 1967 Vpk, spelade.¹⁴

Alla dessa grupper ansåg sig försvara arvet från bolsjevikpartiet under Lenins tid. Men hur definierade man detta arv?¹⁵

Den ryska revolutionen blev, trots att den ägde rum i ett av de minst utvecklade kapitalistiska länderna under extrema yttre förhållanden, ändå för alla dessa grupper en modell för hur socialistiska revolutioner skulle genomföras.

Trots arbetarklassens relativa litenhet ansåg man att det var proletariatet i de stora industristäderna som var revolutionens sociala förtrupp. Bolsjevikernas ledande roll ifrågasattes inte, inte heller att det var sovjeterna och inte den konstituerande församlingen som var de sanna demokratiska maktorganen. Proletariatets diktatur sågs som en nödvändig övergångsform på vägen mot det klasslösa samhället.

De skillnader som fanns knyter an till det historiska prisma de olika grupperna valde att betrakta utvecklingen genom. För stalinister av olika schatteringar var Trotskijs roll obetydlig

¹⁴ En bra översikt av dessa grupper finns i antologin [Utanför systemet, vänstern i Sverige 1968-78](#), Stockholm 1976

¹⁵ Nedanstående genomgång baserar sig, förutom nedan angivna källor, på stadgar och program för Kfml, Kfml(r), Förbundet kommunist, Revolutionära marxisters förbund, Marxist-leninistiska kampförbundet och Vpk/SKP

eller kontrarevolutionär, bokstavligt exkluderad ur det revolutionära porträttgalleriet. För hans anhängare var han en nyckelperson vid Lenins sida.

Kaderorganisationen

Det leninistiska partiet blev för samtliga grupper den självklara organisationsmodell som eftersträvades. Lenins *Vad bör göras* var, åtminstone i utdrag, en obligatorisk läsning i de flesta grundkurser. Den demokratiska centralismen accepterades som organisatorisk beslutsprincip. Också benämningarna imiterades. 1960- och 70-talets vänsterorganisationer kunde ledas av centralkommittéer och politbyråer. På lokal nivå fanns i regel lokalavdelningar, men det dagliga, ingripande arbetet skedde ofta genom celler, knutna till de miljöer mot vilket arbetet bedrevs. Viktigast var arbetsplatscellerna, eller driftscellerna, som i bästa fall organiserade medlemmar på respektive arbetsplats. Cellerna kunde också ha ett rent propagandistiskt syfte: att dela ut propagandamaterial eller sälja tidningar vid fabriksportarna, för att på så sätt förhoppningsvis rekrytera nya arbetare. Celler kunde vidare vara knutna till skolor och universitet, bostadsområden och andra sociala miljöer där organisationen verkade.

En viktig fråga var vilken utsträckning cellernas verksamhet skulle vara öppen. Det var framför allt en säkerhetsfråga. Man var, antagligen inte utan grund, övertygad om att verksamheten noggrant följdes av SÄPO. Man kunde också misstänka att det skulle bli svårare för partimedlemmarna att få anställningar inom industrin om deras namn blev kända. Inom flera organisationer användes också ett system med pseudonymer istället för riktiga namn i den interna verksamheten. Men skillnaderna kunde vara betydande. Ett parti som Kfml(r) gjorde en poäng av att utåt uppträda öppet, med undantag för arbetet i driftscellerna, medan Kfml/SKP, som antagligen drev denna säkerhetspolitik längst, ibland till och med använde sig av systemet att kalla till möten via samtal mellan telefonautomater.¹⁶

Organisationsstrukturen var sluten i den meningen att alla medlemmar valdes in. Innan inval krävdes ofta att man först hade gått igenom en särskild studiecirkel för sympatisörer. Det förekom i regel två nivåer av medlemskap. Nyinvalda befann sig först på en särskild kandidatnivå, under upp till ett år. Under denna tid skulle kandidaten ibland ta sig igenom ännu en studiecirkel. I vissa organisationer hade kandidaterna endast rådgivande rösträtt.

Organisationerna var en sammanslutning av aktivister. Arbetsplikten togs på allvar och kunde vara inskriven i stadgarna. Den innefattade aktivt deltagande vid interna och externa möten, regelbunden tidningsförsäljning och annan utåtriktad verksamhet. Medlemsavgiften bestod av en obligatorisk månadsavgift och en frivillig del, som ofta var betydande. 10 procent av inkomsten kunde vara riktlinjen.

Ett annat gemensamt arv från den leninistiska organisationsmodellen var en framträdande ouvriérism, eller arbetarromantik. Samtliga organisationer hade sitt ursprung i ungdoms- och studentradikaliseringen, vilket naturligtvis inte står i motsättning till att ett antal av dess medlemmar hade arbetarbakgrund eller själva var t ex industriarbetare. Men det var också en medveten politik att försöka ”proletarisera” sina medlemmar genom att förmå dem att ta anställningar, framförallt inom industrin. Dessa kampanjer var ofta välorganiserade och särskilda ansträngningar gjordes för att få medlemmar och sympatisörer att söka anställning på noggrant utvalda industrier som ansågs ha strategisk betydelse i partibygget och för en framgångsrik facklig kamp.

Demokrati och centralism

Den demokratiska centralismens idé bygger på en inte alltid så lätt avvägning mellan dess bägge beståndsdelar. Den demokratiska sidan vill försäkra alla medlemmar fulla möjligheter

¹⁶ Augustsson & Hansén aa s 133 ff

att välja sina ledare och i interna diskussioner kunna påverka organisationens beslut. Den centralistiska aspekten bygger på resonemanget att en liten organisation med ett revolutionärt program måste uppträda enat och disciplinerat, och att därför medlemmarna utåt lojalt måste följa fattade beslut och försvara organisationens program och politik. I vissa organisationer låg uppenbarligen tyngdpunkten såväl programmatiskt som praktiskt på den centralistiska sidan. Man kan ha olika politiska uppfattningar, men så länge minoriteten underordnar sig majoriteten kan motsättningarna lösas genom diskussion genom principen enhet-kritik-självkritik (ibland ytterligare förfinat i formeln Enhet-kritik-enhet-självkritik-kritik-enhet) ansåg t ex MLK.¹⁷ Man får emellertid inte undervärdera det demokratiska inslaget. Vid få tillfällen torde medlemmars aktiva deltagande i t ex kongressdebatter ha varit större än under denna tid; det ger de voluminösa internbulletiner som alla organisationer producerade värtaligt besked om.

Trotskisterna, märkta av erfarenheterna från Stalins byråkratiska centralism, inte bara tillät uppkomsten av interna tendenser och fraktioner, utan lät till och med oppositionella grupper resa omkring i organisationen på dennas bekostnad för att på så sätt se till att alla medlemmar fick tillfälla att lyssna på minoritetens åsikter.

Men om de olika vänstergrupperna kunde ena sig om betydelsen av ryska revolutionen, och i stora stycken försökte organisera sig enligt samma leninistiska principer var skillnaden desto större i synen på vad som hände efter 1917. Vi ska här följa denna utveckling.

Trotskismens programmatiska guldålder

För den trotskistiska rörelsen är det ryska arvet självklart. Den är den ryska revolutionens och Kominterns fyra första kongressers främsta förespråkare.

När det gäller erfarenheterna från ryska revolutionen är det framför allt det intensiva försvaret av arbetarklassens självorganiseringar och sovjetsystemet som skiljer trotskisterna från de stalinistiskt influerade vänstergrupperna. Inte minst deras uppfattning att det skulle vara tillåtet med ett mångpartisystem inom sovjeterna var kontroversiell.

För trotskisterna var Kominterns fyra första kongresser som hölls mellan 1919-1924 när erfarenheterna från den revolutionära perioden efter första världskriget summerades, den kommunistiska rörelsens programmatiska guldålder.

Ett par teman kom att bli centrala för trotskisterna. Det ena var knutet till frågan om den revolutionära taktiken. Hur skulle man lösa problemet med relationen mellan dagskrav och revolutionära krav eller maximikrav? En tyngdpunkt på de första skulle inte leda kampen vidare, en tyngdpunkt på de revolutionära skulle riskera att isolera partiet från massorna. Lösningen hittades i Kominterns teser om taktiken från 1921, som talar om ett system av övergångskrav som leder från dagskamp till revolutionär kamp. 1960-talets krav på strukturreformer har samma inspirationskälla.

Det andra temat gällde synen på enhetsfronterna; alltså hur man skulle kunna bygga breda aktionsenheter inom arbetarklassen, trots de stora ideologiska meningsskiljaktigheter som fanns. Även här lyfte trotskisterna gärna fram det tidiga Kominterns linje om den breda proletära enhetsfronten mellan arbetarrörelsens organisationer, men där borgerliga partier skulle utestängas.¹⁸

En annan viktig utgångspunkt för trotskisterna var att förutsättningen för att revolutionen skulle överleva var att den spreds vidare. Att tro att socialismen skulle kunna byggas i bara ett land – och dessutom ett av de mest underutvecklade – stred mot marxismens internationella

¹⁷ Organisationsprinciper antagna av VUF:s förbundsstyrelse 8-9.11.1969, i MLK:s arkiv, Arbetarrörelsens arkiv

¹⁸ Se *Röda häften* 3/4 och 6/7, Mölndal 1970, inklusive förorden

perspektiv. Den permanenta revolutionen var en nödvändighet för att den ryska inte skulle förstelna, byråkratiseras och på sikt gå under.

När trotskismen för första gången, så när som på ett kort mellanspel i början av 1950-talet, dök upp som politisk riktning i Sverige vägde detta arv tungt i den teoretiska ryggsäcken. Men samtidigt var man, tillsammans med Förbundet Kommunist, den politiska organisation som hade lättast att knyta an till den nya vänstern och 60-talets nya kampformer. Studentkamp, självorganisering, fabriksokupationer, strejkkommittéer, stormöten var fenomen som väl lät sig infogas i trotskisternas politiska världsbild, och att betydande delar av den nya vänstern, åtminstone internationellt, var djupt antistalinistiska, gjorde identifikationen lättare. Innehållet i de nya kampformerna kopplades ofta till traditionen av sovjeter, arbetarråd och proletär demokrati.¹⁹

Att trotskisterna var häftiga antistalinister låg liksom i definitionerna. Kritiken mot byråkrati och brist på demokrati gjorde att de svenska trotskisterna också var en av de få politiska organisationer på vänsterkanten som förhöll sig kritiska till Kina och kulturrevolutionen. Att 1969 i vänsterdemonstrationer sälja en tidning där det hävdades att ”Det auktoritära sätt på vilket ’kulturrevolutionen’ lanserades, styrdes, leddes och avslutades, elimineringen av oliktankande ... den upprörande Maokulten, frånvaron av val och byråkratiska institutioner, kontrollerande av arbetare och bönder, den ökade auktoriteten för armén under Lin Piao – allt detta vittnar om den byråkratiska karaktären och orienteringen hos den maoistiska fraktionen”,²⁰ var faktiskt förknippat med också fysiska hot från andra delar av vänstern.²¹

Även Förbundet Kommunist, som var en av de grupper som uppstått ur VUF:s sönderfall, var varma anhängare av bolsjevikpartiet under Lenin och den ryska revolutionen. Bolsjevikpartiet var ”barnmorskan för den internationella revolutionära arbetarrörelsen. Där fanns den totala uppgörelsen med reformismen. Där fanns rådsdemokratin. Där fanns uppfattningen av revolutionen som en fantastisk frigörelse. Där fanns radikala experiment på de flesta områden: kultur, skola, sexuell frigörelse och avskaffande av kvinnoförtryck.”²² Särskilt lyfte man fram arbetarrådets betydelse, eftersom de ”är direkta organ för arbetarna”, som väljs direkt på arbetsplatserna. De är ”organ för att gripa makten och utöva den.”²³ Kritiken mot stalinismen är betydande, om än inte lika definitiv som trotskisternas. Från 1930-talet skedde i Sovjetunionen en gradvis utveckling mot ett nytt klassamhälle, menar man. Däremot har förbundet en betydligt mer positiv inställning till maoismen, även om man noterar att den kinesiska utvecklingen inte varit entydig. Kulturrevolutionen stärkte arbetarklassens ställning på de flesta områden, även om den inte förverkligat de radikalaste maoisternas idéer, kan det heta.²⁴

KFML(r) och tredje perioden

1970 splittrades Kfml. En betydande minoritet bildade kfml(r). Med bara lite tillspetsning kan man hävda att de bägge marxist-leninistiska organisationerna på ett nästan övertydligt sätt knöt an till de två stundtals konträra linjer Komintern företrädde i slutet av 1920-talet och under 1930-talet.

Efter sin sjätte världskongress 1928 slog den kommunistiska internationales in på vad som kommit att kallas Tredje periodens politik. Bakgrunden var en analys där internationales förutsåg allvarliga ekonomiska kriser. Den arbetslöshet denna skulle leda till skulle i sin tur

¹⁹ Kjell Östberg, ”Det är nått visst med en trotskist”, i *Människan i historien och samtiden. Festskrift till Alf W Johansson*, Stockholm 2000 s 310 ff

²⁰ ”Resolution om kulturrevolutionen”, *Fjärde internationales 2/1969* s 44

²¹ Östberg 2000

²² *Grundsatser*. Dokument från Förbundet Kommunist 1:a kongress, 1973 s 108

²³ aa s 61 f

²⁴ aa s 106 f

medföra en omfattande arbetarradikalisering. Det främsta hindret för att denna skulle kunna leda till en revolutionär utveckling var socialdemokratin, som hade utvecklats i socialfascistisk riktning. Uppgiften var att isolera den socialdemokratiska ledningen. I fackföreningarna skulle kommunisterna skapa röda fackoppositioner vars uppgift var att omvandla de ekonomiska striderna till politiska.²⁵ Kfml(r) knöt tydligt an till denna period i såväl historieskrivning som politisk praktik.

Under Stalins ledning gjorde Komintern en korrekt klassanalys av fascismen, skrev förbundet i sitt grundningsdokument. Socialdemokratin ”som inte står fascisterna efter när det gäller att bryta ner arbetarrörelsens försvarskamp mot kapitalets offensiv /uppträder/ som fascismens vägröjare. Socialdemokrati blir socialfascism”.²⁶ I boken ”Klass mot klass. Kommunisternas taktik under 30-talskrisen” från 1971 analyserade man perioden i sin helhet i denna anda.

Just parollen Klass mot klass blev en av Kfml(r)s viktigaste paroller under organisationens första år under 1970-talets första hälft. Också i andra avseenden kan man se influenserna från den tredje perioden. Djupet i den ekonomiska krisen understryks. Teorierna om socialfascismen dammas av: ”Tillsammans med SAP och SAF är LO en av stöttepelarna i den korporativa staten. Socialdemokratiens två grenar, den politiska (SAP) och den fackliga (LO) har i det korporativa klassarbetet utvecklats till socialfascistiska organisationer.”²⁷ Utifrån denna grundsyn är det inte underligt att Kfml(r) med yttersta tvekan närmade sig ett arbete i fackföreningarna. Man uppmanade i och för sig till medlemskap, men bara för att använda fackföreningsmötena som talartribuner. I kampen skulle facket ”ställas åt sidan”. Istället var det med parollen ”Leve de vilda strejkerna” som Kfml(r) främst profilerade sig. Partiets egna driftsceller var den viktigaste arbetsplatsorganisationen.

Kfml(r) understryker vikten av att föra fram revolutionära paroller och har bara förakt över för sina tidigare kamrater i Kfml. Med en linje som av många skulle betecknas som vänsteristisk avfärdar man krav på bort med moms, eller fri strejkrätt, om de inte kopplas till mer revolutionära krav.

Kfml(r) var den organisation som främst av alla profilerade sig som proletärt parti, och som hårdast drev polemiken mot de renegater och kontrarevolutionärer som sades befolka den övriga vänstern. Inte förvånande försvårade detta möjligheterna till samarbete med andra grupper. Många av de proletära enhetsfronter underifrån som man tog initiativet till att bygga tenderade i stor utsträckning att bestå av förbundets egna medlemmar och sympatisörer.

Om Stalins storhet rådde ingen tvekan. ”Stalin var en stor marxistleninist som försvarade och vidareutvecklade marxismen-leninismen ... Vid Stalins död stod socialismens krafter starkare än någonsin tidigare mot kapitalismens.” Och efter Stalins död ”har Kinas kommunistiska parti med dess ordförande Mao Tsetung i spetsen stått i ledningen för försvaret och vidareutvecklingen av marxismen-leninismen”.²⁸ Med åren tenderade dock Kfml(r):s Kinavänlighet att mattas av.²⁹

KFml och folkfrontspolitiken

Om Kfml(r) är tredje periodens parti blev de som stod kvar i Kfml folkfrontspolitikens anhängare framför alla andra. I mitten av 1930-talet svängde Kominterns politik än en gång, nu kraftigt till höger. Den nya folkfrontspolitiken proklamerades. Istället för att göra

²⁵ Bernt Kennerström, ”Sprängningen av Sveriges kommunistiska parti 1929”, i Olsson, red *Från SKP till VPK*, Lund 1976 s 82 f

²⁶ Politisk plattform för Kfml(r), I *Dokument från Kfml(r)s 3:e kongress*, 1972, s 60, kurs i original

²⁷ ”Resolution om den fackliga kampen”, aa s 122

²⁸ aa s 64

²⁹ *Utanför systemet* s 119

socialdemokratien till taktisk huvudfiende och fördöma den för socialfascism blev nu huvuduppgiften att bygga breda fronter, inte bara med andra riktningar inom arbetarrörelsen, utan också med progressiva borgerliga grupperingar. I Frankrike och Spanien lyckades folkfronten 1936 erövra den politiska makten och i Spanien byggdes en allians upp mellan liberaler, socialister och kommunister i ett försök att hindra Francos motkupp. Efter andra världskriget ingick kommunisterna i många fall i de nationella samlingsregeringarna.

Denna frontpolitik i 60-talstappning drev Kfml/SKP till fulländning. Mer än 90 procent av Sveriges befolkning tillhör objektivt arbetarklassen, hette det i Kfmls klassanalys, och går därför att vinna för socialismen. Tyvärr var majoriteten inte beredd att slåss för socialismen idag, men allt fler vände sig mot olika sidor av kapitalismen: EEC, arbetslöshet, lönesänkningar, hyreshöjningar, avfolkning, miljöförstöring osv. Uppgiften var att vinna så stor anslutning som möjligt inom varje område. Ett tålmodigt arbete kring klara dagskrav inom varje front, det är frontens idé.³⁰

För att få maximal utdelning krävdes också en intensiv partiorganisering av det ingripande arbetet i form av partifraktioner. Till skillnad från t ex Kfml(r), som gjorde en princip av att offentligt uppträda som partimedlemmar, använde sig Kfml av en mindre öppen taktik. Ofta undvek Kfml-arna att vidgå sin partitillhörighet, åtminstone innan man lyckats få sina arbetskamraters förtroende. Att vara som fisken i vattnet och att tjäna folket var två Mao-citat som ofta kom till användning. ”Tala vänligt. Var hövliga och hjälpsamma” var råd som utdelades för att vinna framgång i arbetet.³¹

En mycket stor del av organisationens arbete bedrevs i sådana fronter. Den viktigaste, de förenade FNL-grupperna, DFFG, dominerades från början till slut av Kfml. I fronter som man själva kontrollerade vaktade man noga över att andra grupper inte fick för stort inflytande. Så uteslöt DFFG på Kfml-initiativ medlemmar med trotskistiska sympatier.³²

Även Kfml/SKP tog entydigt ställning för Stalin och Mao. ”Efter Lenins död 1924 förklarades marxism-leninismen av Stalin mot olika avvikelser i arbetarklassens och folkens revolutionära kamp under imperialismens allmänna kris ... Efter Stalin har marxism-leninismen återigen tagit ett stort språng framåt. Mao Tse-tung har utvecklat den till ett nytt och högre stadium: Mao Tse-tungs tänkande.”

Problemet SKP/Vpk

Att placera in SKP/Vpk i detta utvecklingsschema är både lätt och svårt. På sätt och vis finns nämligen alla de riktningar vi ovan diskuterat koncentrerade, ibland samtidigt, i partiet.

Partiet hade ju varit den rörelse som på svensk botten från början, och definitivt sedan 1929, så troget som möjligt företrätt Kominterns och den sovjetiska partiledningens linje. Men samtidigt tog det tid innan partiets medlemmar accepterade att vara megafoner för en strömlinjeformad sovjetvänlig politik.

Det var ingalunda så att alla de som 1917 bildade det vänstersocialistiska partiet var okritiska supportrar till de ryska bolsjevikerna. Det sammanhållande elementet var snarare en kritik av den svensksocialdemokratins tilltagande högervridning och byråkratisering. Anslutningen till Komintern 1919 och accepterandet av de 21 teserna för medlemskap 1921 ledde till att betydande delar av det ursprungliga vänstersocialistiska partiet i flera uppmärksammade brytningar lämnade partiet. De viktigaste brytningarna skedde 1919 (Vennerströmgruppen) och 1924, när frontalfigurerna Z Höglund och Fredrik Ström uteslöts. Vid bägge tillfällena var

³⁰ Studera, praktisera socialism. Marxist-leninistisk grundkurs, 1972 s 165

³¹ Augustsson & Hansén (1997), s 43.

³² Östberg 2000

frågan om i vilken utsträckning partiet skulle underordna sig Kominterns organisation och politik central.³³

1929 visade det sig att motståndet mot att underordna sig den tredje periodens ultravänsterpolitik var så starkt att majoriteten av medlemmarna bröt med Komintern. Det svenska SKP var ett av de få kommunistiska partier i världen där anhängarna av Stalins politik visade sig vara i minoritet. Kominternpartiet rekonstruerades, men inflytandet för detta rest-SKP reducerades kraftigt. Partiet följde troget Kominterns högersväng i mitten av 1930-talet, vilket kan ha varit en orsak till att en sakta återhämtning skedde mot slutet av 1930-talet.³⁴ Efter den för partiet katastrofala Hitler-Stalinpakten kunde partiet surfa på Sovjetunionens goodwill och det revolutionära uppsvinget i andra världskrigets slutskede.

I valen 1944 och -46 fick SKP över 10 procent av rösterna, och metallstrejken 1945 anses allmänt som en höjdpunkt i kommunisternas fackliga inflytande. Det kalla kriget, och socialdemokratins oro för en fortsatt framgång för SKP, utgjorde en god jordmån för antikommunistiska motattacker, som var framgångsrika. SKP:s röstetal sjönk kontinuerligt, för att nå en bottennivå på 3,5 % 1962. Nyrekryteringen till partiet sjönk kraftigt; i en SIFO-undersökning 1960 angav 0 procent av ungdomarna SKP som sitt favoritparti, 63 procent sympatiserade med socialdemokraterna. Minst lika allvarligt var sannolikt att partiet också förlorade betydande delar av sitt fackliga inflytande. Partiet leddes fortfarande i stor utsträckning av '1929 års män', alltså de som detta år bildat det Kominternvänliga kommunistpartiet: Hilding Hagberg, Gustav Johansson, Fritjof Lager, Knut Tell, Gunnar Öhman.

Partiets taktik för att bryta isoleringen var att inrikespolitiskt lägga sej långt till höger, och eftersträva en 'enhetspolitik inom arbetarrörelsen. Detta låg för övrigt helt inom ramen för den folkfrontsstrategi som Kominform, en slags lightversion av Komintern, bildad 1947 förespråkade. Socialdemokratin var som vanligt måttligt intresserad av ett sådant samarbete; kommunisternas appeller avvisades som splittringsmanövrer.

Utrikespolitiskt var partiet under hela 50-talet fortsatt tätt knutet till den kommunistiska världsrörelsen under sovjetisk ledning. Stalin hyllades vid sin död som vår tids störste marxist, andra överord att förglömma. De första uppgörelserna med den stalinistiska perioden, som tog sin utgångspunkt i SUKP:s 20:e partikongress 1956, var inte djupare än att partiet officiellt stödde den ryska invasionen i Ungern senare samma år, om än utan entusiasm.

Mot slutet av 50-talet fanns vissa tecken att partiets isolering höll på att brytas. Det kalla krigets värsta McCarthyperiod höll på att klinga av. I ATP-striden accepterade socialdemokratin för ovanlighets skull organiserat samarbete med kommunisterna i linje etts valkommittéer. Också i fredsarbetet skedde ett genombrott när kommunister tilläts spela en aktiv roll i Kampanjen mot atomvapen.

Valnederlaget 1962, uppkomsten av vänstersocialistiska rörelser i Danmark och Norge, avstalinisering, öppningar i antiatombombs-rörelsen m m ledde fram till diskussioner om partiets förnyelse. 1962 fördes i en löst formerad grupp med bl a Hans Göran Franck och Sven Landin överläggningar om att förbereda ett svenskt Socialistisk folkeparti, ett år senare ledde Nils Bejerot liknande diskussioner. Samtidigt uppstod det en gruppering av framför allt yngre kommunister som verkade för en förnyelse inom partiet, den innehöll namn som Kjell E Johansson, Bo Gustafsson, Lars Werner och Ingemar Andersson och hade rötter bl a i Clarté. Det rörde sig inte om någon homogen kärna, men en enande fråga var krav på ökad självständighet gentemot Sovjet. I ett internt dokument, kallat 'de 29:s brev' riktades kritik mot

³³ Olsson, Sven E, red *Från SKP till VPK. En antologi*, Lund 1976 s 54 ff

³⁴ aa s 141ff

Hagberglinjen. Valet av C H Hermansson som ny partiordförande 1964 kan ses som denna strömnings främsta framgång.³⁵ Då avbröts t ex inflödet av ryska rubel i partikassan.

Men inom partiet fortsatte motsättningarna och åtminstone fem riktningar är urskiljbara under de kommande åren. Några av dem kom att bryta med partiet i mitten och slutet av 1960-talet. Inställningen till Sovjetunionen var central för samtliga grupperingar. Förutom majoritetsgruppen kring Hermansson var det följande:

- En gruppering kring Bo Gustafsson och Nils Holmberg attraherades av den kinesiska utvecklingen, bildade en fraktion runt tidskriften Marxistiskt forum och bröt sig formellt ut genom att bilda det maoistiska Kfml 1967. Denna strömning hade också en stark förankring i Clarté, som fram till mitten av 1960-talet hade varit starkt dominerat av SKE

- Partiet tappade också sitt ungdomsförbund, VUF, som inledningsvis var en central del i den interna förnyelseprocessen. Påverkat av den tilltagande radikaliseringsdrevs förbundet från 1968 kraftigt till vänster och var under några år den främsta samlingspunkten för den brokiga nya vänstern. Den skarpa kritik mot sovjetkommunismen som kännetecknade denna vänster blev ett allt mer framträdande drag inom ungdomsförbundet, och i kombination med ett tilltagande inflytande från maoistiska strömningar ledde detta till att VUF 1969 bröt med moderpartiet. Året därpå omvandlades VUF som vi sett till två nya organisationer, det starkt maoistiska MLK och det mer nyleninistiska, men starkt sovjetkritiska, Förbundet kommunist.

- Slutligen valde en grupp ledande partimedlemmar, i huvudsak med facklig bakgrund, att lämna partiet för att ansluta sig till socialdemokratin. Den mest uppmärksammade övergången skedde i Stockholm i samband med valet 1968. För denna grupp var kritiken av bindningen till Sovjetkommunismen en bärande del i brytningen. Framför allt menade man att partiet hade en oklar inställning till den parlamentariska demokratin.

Kvar i partiet fanns, fram till 1978, två klart urskiljbara riktningar:

- De sovjetvänliga ”gammelkommunisterna” var från 1964 i klar minoritet i förhållande till den reforminriktade strömningen med C H Hermansson som samlande namn. Men gruppen fortsatte att vara en välorganiserad fraktion inom partiet. Den hade en betydande organisatorisk bas inom flera partidistrikt och kontrollerade inte minst partiets enda dagstidning, Norrskensflamman. Dess inställning till sovjetkommunismen måste betraktas som okritisk. Det är också klarlagt att denna riktning såväl under den tid den verkade som fraktion inom partiet som efter bildandet av Apk 1978 erhållit ekonomiskt stöd från Sovjet.³⁶ Förutom en fortsatt lojalitet med det stalinistiska projektet utgjorde grupperingen inrikespolitiskt en högerriktning, kritisk mot nyvänsterns ökande inflytande inom partiet. På det sättet kan den också här sägas föra arvet vidare från efterkrigstidens folkfrontspolitik. Gruppens relativa styrka gjorde att den i väsentliga stycken kunde försinka Hermanssongruppens förnyelseförsök, och i partiledarvalet 1975 fick fraktionens kandidat Rolf Hagel mer än 30 procent av rösterna. Det råder ingen tvekan om att partiets majoritet mycket klart markerade sitt avståndstagande från gruppen kring Norrskensflamman och dess okritiska inställning till Moskvakommunismen. Samtidigt är det uppenbart att man ändå ansåg det vara möjligt att samexistera inom samma parti ända fram till dess att minoriteten själv valde att bilda sitt eget parti, Arbetarpartiet kommunisterna, 1978. Ända fram till Sovjetunionens sönderfall fanns alltså en liten spillra som aldrig lämnade Moskva.

De flesta i den grupp som backat upp Hermansson fortsatte partiets förnyelse i samklang med den internationella nyvänsterinspirerade reformkommunismen. Den deltog i olika nyvänster-

³⁵ aa s 225

³⁶ Lars Björnin, ”Russisk guld i svensk kommunisme”, i *Guldet fra Moskva. Finansieringen af de nordiske kommunistpartier*, Köpenhamn 2001, s 119

projekt för att aktivt kunna ingripa i den samhälleliga radikaliseringsprocessen. Tidningen Tidsignal och Socialistiska förbundet var olika uttryck för denna strävan, och C H Hermanssons bok *Vänsterns väg* (1965) är ett programmatiskt uttryck för detta. Taktiken blev i ett internt partiperspektiv i huvudsak framgångsrik. Namnbytet till Vpk på kongressen 1967 och att partiet tog avstånd från den ryska invasionen av Tjeckoslovakien 1968 kan ses som bekräftelser på utvecklingen. Men det var samtidigt en sammansatt process. Man skulle kunna säga att Vpk dels hela tiden hade kvar en tå i Moskva, dels på samma sätt som resten av nyvänstern gjorde en ny resa dit.

Även om partiet alltså förhöll sig allt mer självständigt till Sovjet och de östeuropeiska kommunistpartierna, är det uppenbart att partiet också fortsättningsvis lade stor vikt vid att försöka ”ytterligare utöka vårt redan goda samarbete med de kommunistiska och socialistiska länderna”.³⁷ Denna dubbelhet ställdes på sin spets när man 1977 ”uttryckte sin förvåning” över att det ryska kommunistpartiet efter splittringen upprätthöll kontakter med Apk. Trots den tilltagande kritiken skedde alltså inte någon brytning med Moskva under denna tid. Det betyder också att uppgörelsen uteblev. En betydande del av partiet, och framför allt dess äldre medlemmar, behöll sannolikt stora delar av sin tidigare syn på Sovjetunionen som det socialistiska fosterlandet under hela denna period.

Samtidigt var förnyarna kring Hermansson alltså i stor utsträckning en produkt av den nya vänstern, och följde dennas utveckling även fortsättningsvis, när den utvecklades i mer leninistisk riktning. Medan Hermansson 1965 kritiserat de gammalmodiga politiska partierna, och inkluderat sitt eget, och partiprogrammet 1967 talat om alienation och gorzianska strukturreformer utgick betecknande nog 1972 års partiprogram från ”Marx och Lenins revolutionära teori”.³⁸ Även förnyarna var på väg tillbaka till Moskva.

Varför ständigt detta Ryssland?

Det är alltså uppenbart att det skedde en förskjutning i vad som kallats den nya vänstern i Sverige mot slutet av 1960-talet. De nya grupper av i huvudsak maoistisk inriktning som bildades mellan 1967 och 1970 knöt mycket medvetet an till tidigare perioder i den kommunistiska rörelsens historia. Ja, det gick till och med så långt att för maoisterna blev den nyvänster, ur vilka de sprungit, en central politisk motståndare. När MLK inför sitt grundande gjorde kamp mot revisionistiska avvikelser till en av sina prioriterade uppgifter nämner man särskilt fyra: revisionism, trotskism, appelianism och nyvänsterism.

Vad är nu orsaken till denna omsvängning?

En förklaring skulle kunna vara att vänsterns uppgifter förändrats. Från att ha varit en strömning som i betydande utsträckning varit ideologikritisk hade vänstern mot slutet av 1960-talet utvecklats till en betydande politisk kraft som utlöste rörelser som så när störtat den politiska regimen i Frankrike och som skulle komma att stoppa det amerikanska kriget i Vietnam. På mer eller mindre goda grunder upplevde dessa grupper revolutionens aktualitet.

Här var det uppenbart att de erfarenheter Lenin gjort ansågs vara av större relevans än Frankfurterskolan. Detta återspeglas förövrigt också i det uppsving för marxistisk politisk teori som kännetecknar 1970-talet. Från Althusserskolan kan namn som Poulantzas och Göran Therborn nämnas. Även Perry Andersons arbeten om den absoluta staten räknas hit.³⁹

³⁷ Partikongressuttalande 1978

³⁸ Kent Lindkvist, *Program och parti. Principprogram och partiideologi inom den kommunistiska rörelsen i Sverige 1917-1982*, Lund 1982 s 79 f

³⁹ Göran Therborn, ”Brytningarnas och genombrottens årtionde. Den nya vänstern och resten av 60-talet”, I Vikström, red, *Marx i Sverige*, Stockholm 1984, s 130

En annan orsak var sannolikt den auktoritet en mer gammaldags marxism kunde låna från tidens revolutionära praktiker. Mao, Ho Chi Minh och Enver Hoxha var goda stalinister, Fidel, Hugo Blanco och Nelson Mandela var mer eller mindre renläriga marxister.

Det fanns också ett inhemskt arv som 1960-talets unga revolutionärer kunde knyta an till. Intresset för den radikala rörelsens historia var betydande, vilket också avspeglas i det upp-sving arbetarhistoria fick vid universitet vid denna tid. Det fanns här även en kontinuitet på individnivå. En central person i uppkomsten av Kfml var Nils Holmberg som i årtionden tillhört ledningen för SKP. Genom Clarté kunde diskussioner, erfarenheter och motsättningar som i decennier funnits i den kommunistiska rörelsen föras över till de nya vänsterorganisationerna. MLK gjorde Set Persson, en stalinistiskt skolad ledare inom SKP, som under 1950-talet kommit på kant med partiet, till sin speciella lärofader, och döpte sin bokhandel efter honom.

Men samtidigt är den viktigaste förklaringen att söka där vi började: den ryska revolutionens centrala betydelse för 1900-talets historia. De erfarenheter som skapades i dess efterföljd var baserade på reella erövringar och nederlag knutna till en rad av seklets verkliga brännpunkter. Ingen samhällsomvandlande vänsterrörelse under 1900-talet har klarat sig utan att relatera sig till och hämta erfarenhet från det ryska exemplet. Det är detta som 68-vänsterns resor i historien i grunden bekräftar. Att sedan historien understundom kan upprepa sig ibland som tragedi och ibland som fars är en annan historia.